

ЫҮЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

5

1991

ЗИЯДИН ДЖАВТОБЕЛИ
1905—1991

ИҲҲҲҲҲҲҲ

ЎЗБЕКСТАН ССР ЯЗЫДЖЫЛАРЫ
БИРЛИГИНИНЪ
ЭКИ АЙЛЫКЪ
ЭДЕБИИ-БЕДИИ
ВЕ ИЧТИМАИИ-СИЯСИИ
ЖУРНАЛЫ

5

1991

СЕНТЯБРЬ
ОКТЯБРЬ

ОН ЭКИНДЖИ
СЕНЕ ЧЫКЪУВЫ

Баш редактор

АИДЕР ОСМАН

Редколлегия:

Миразиз АЗАМ

Сервер АРИФОВ

Аблязиз ВЕЛИЕВ

Закир КЪУРТНЕЗИР

(баш редактор муавини)

Борис ТИХОМОЛОВ

Зарема ТРАСИНОВА

Нузет УМЕРОВ

Эмин УСМАН

Риза ФАЗЫЛ

(месуль секретарь)

Миад ХАКИМОВ

ЧЕРКЕЗ-АЛИ

Урие ЭДЕМОВА

Тэсис этиджилер: Гъафур Гъулам адына эдебият
ве санъат нешрияты эм де Ўзбекстан ССР
Языджылары бирлиги

МУНДЕРИДЖЕ

Гъурбетликте догъгъан эвлят огей дегиль	3
Кърымтатар халкъынынъ Къурултайы	7
ИБРАИМ ПАШИ. Джанлы нишан. Роман	13

РЕШИД МУРАД. Кърым. Асретлик йыллары. Муса, сенинъ алевинъ!.. Бекле бизни, Кърымым! Кърымстан. Шиирлер	54
--	----

ЮРИЙ ОСМАНОВ. Учъ корюшюв. Повесть	57
1991 — АЛИШЕР НАВОИЙ ИЛЛЫ	

Назмиет байрамы	72
ДАЛЕКОЕ — БЛИЗКОЕ	

АЛЕКСАНДР ТРЕТЬЯК. Исход	74
------------------------------------	----

РЕШИД МЕМИШ. Табиат мевсимлери. Къабристан. Ватаным! Багъымны узъжем, Кърым! Ихтиярларгъа. Шиирлер	76
--	----

БАЛАЛАР ИЧЮН

ВАСФИЕ КЪЫПЧАКЪОВА. Топ. Майыс гулю. Савутлар. Акъшам-сефа. Копечик ве топ. Дыр-дыр Фатма. Наргуз. Турналар. Чалгъы алетлери. Шиирлер	78
---	----

БАБАЛАРНЫНЪ ДЖЕНКЯВЕР ИЗИНДЕН

ВЛАДИМИР ЭННАНОВ. Кокте ве ерде. Очерк	80
--	----

МЕДЕНИЕТ АБИДЕСИ

Буюрынгъыз бир дуагъа	87
Къуран-ы Керим	89

ЭДЕБИЯТШНАСЛЫКЪ

САФТЕР НАГАЕВ. Маарифчиге багъышлангъан теджъикъат	118
АЙШЕ КОКИЕВА. 1990 сенесининъ поэзиясы. Макъале	131

ТИЛЬШНАСЛЫКЪ

РЕМЗИЕ БЕРБЕРОВА. Базы сёзлернинъ имлясы	135
ЗАРЕМА АБДУРАХМАНОВА. Кърымтатар фразеологиясынынъ базы меселелери	137

ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

СЕТТАР ЗИЯДИН. Асретлик чынгълары. Маналы чынгълар. Къаршылыкълы чынгълар. Чынгълар	140
Иырла сазым (Нота)	142

ГЪУРБЕТЛИКТЕ ДОГЪГЪАН ЭВЛЯТ ОГЕЙ ДЕГИЛЬ

Октябрь революциясындан сонъ къримтатар эдебияты янъы догърулыш алды. Бу эдебиятта эскилик яманлана, янъылыкъ макътала эди. Атта эскиликнинъ къалымыларына биле къаршы курешмек революцион арекет эсап этиле эди. Инкъар этмек ичюн анъламакъ, билъмек дегиль, эксери алларда, инкъар этильген шейнинъ эскилик экенини исбат этмек къафи эди. Янъы бакъышлар, янъы сиясет эдебиятнынъ маиетини белъгиледи. Халкълар, хусусан, кучюк халкълар озюнинъ эдебий асабалыгъындан бир шей алып оламадылар. Янъы девирде яшамакъ ичюн адий тарих дегиль, революцион тарих керек, кучюк халкъларда исе бойле тарих ёкъ дераджеде. Бойледже, революцион курешлер ве граждaн муаребеси атешлери ичинде, рус эдебиятынынъ биваста тесири алтында, эски девир эдебиятыны инкъар этерек, янъы къримтатар эдебияты догъып башлады. Бойле денъишювнен белли дераджеде узлашкъан ве эдебият саасында чалышувны девам эттирген языджылар группасы белли олды. Булар — Осман Акъчокъракълы, Номан Челебиджан, Асан Сабри Айвазов, Асан Чергеев, Чатыр Тавлы, Мемет Нузет, Алтайлы, Абдулла Ляtif-заде, Якъуб Шакир-Али, Амди Гирайбай, Шевкъий Бекторе ве дигерлери эди. Оларнынъ яратыджылыгъы къримтатар совет эдебиятынынъ ильки девирине темель олды.

Бу девирде янъы эдебиятнынъ яшлыгъы да шекилленип башлады. Олар Маяковский ве Демьян Бедный киби шаирлерге такълит этти, якъыджы революцион рухнынъ амансызлыгъыны йигирминджи йыларнынъ революцион атешлери ичинде пишкинлештирдилер. 20—30-нджы йыларнынъ эдебияты Умер Ипчи, Бекир Чобан-заде, Джафер Гъафар, Абдуреим Алтанълы, Зиядин Джавтобели, Ильяс Тархан, Эшреф Шемъи-заде, Керим Джаманакълы, Джемиль Сейдамет киби бир сыра буюк эдиплернинъ адларынен багълыдыр.

Отузынджы йыларнынъ репрессиясы бу девирде танылгъан языджыларнынъ аман-аман эписини алып кетти. Эдебият мейданы бошап къалды ве бу девирде эдиплернинъ янъы несили шекиллendi. Булар — Абдулла Дерменджи, Юсуф Болат, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Мамут Дибaгъ, Осман Амит, Амди Алим, Ыргъат Къадыр, Макъсуд Сулейман ве дигерлери эдилер. Оларнынъ яратыджылыгъы буюк незарет алтында булуна ве олар буюк мукъайтлыкънен яза эдилер. Бу девирнинъ ичтимай-сиясий проблемалары империализм агентлерининъ ыдырынуварларыны ачыкъкъа чыкъарув, сынфий душманнынъ ич юзюни ачып косътерюв, янъылыкъны йырлав ве онынъ къудретли, уджюмкъар юрюшини тасдыкълав ве такъдирлев, социалист аятнынъ устюнликлерини косътерюв киби ёлларнен ифаде олуна эди. Энди мусбет къараманлар сиясий итикъадларгъа бакъып бири-бирини севе, бир мефкуредеки адамларнынъ севгиси энъ сагълам севги оларакъ косътериле эди.

Йигирминджи-отузынджы йылар эдебияты социалистик реализм, социалистик гъаевийлик, партиявийлик киби анъламларнен характеризлене эди ки, бедий маарет, аятны бедий акс эттирюв киби фикирлер, умумен, бедий эсерге мустакъиль аят багъышлай билъген бутюн хусусиетлер арткъа чекильди. Шай исе де, девирнинъ къатты незарети арасындан халкънынъ пек агъыр, чаресиз эвалыны косътериджи айры эсерлер, айры эпизодлар кече эди. Амди Гирайбай, Джемиль Керменчикли, Бекир Чобан-заде, Шевкъий Бекторе, Абдулла Ляtif-заде киби бир сыра уйкен несиъ эдиплерининъ яратыджылыгъында бойле къайгырувны, къасеветни коръмек мумкюн.

Улу Ватан дженки башлангъан сонъ къримтатар эдебияты кене бир кыргынгъа огърады. Отузынджы йыларнынъ репрессиясындан бир чаре этип аман къалгъан языджылар джебэге гонъюлли оларакъ кеттилер. Олардан 12 адам дженкнинъ чешит джебэлеринде эляк олды, сагъ къалгъанлары исе озь халкъынынъ сюргон этильген ерлерине кельди ве онынънен берабер «хаин» олды. Насылдыр гъаддар йыртыджыларнынъ бичаре халкъ бойнуна аскъан боюндырыкъларыны олар да кийдилер, узун ве дешетли йылар девамында ватансызлыкъ юкюни халкънен берабер чектилер. Сюргонликте халкъ ах чеке, азаплана, алчалтыла, оле. Языджылар чаресизлик ичинде чырпыналар. Бу вакъытта бедий яратыджылыкъ кимсенинъ акъылына кельмеде, бир кесек отъмек акъкъында, аят акъкъында тюшюнемек керек эди.

1957 сенеси сюргон олунгъан халкъларнынъ эксериети озьлерининъ тарихий ватанларына къайтарылды, оларнынъ девлетчилиги тикленильди. Бу джедвельден къримтатарлар силип ташланды ве оларгъа Ватан ерине сюргонликте топлу

яшагъан ерлеринде базы медений оджакълар тешкиль олунды: газета, радио, ансамбль, нешрийат болюги, институтта болюк ве журнал. Бойледже сюрюнликте къримтатар эдебияты догъа башлады. Бу эдебият эвельки къримтатар эдебиятындан фаркъ эте, онынъ эр бир сёзюнден сюрюнликте догъгъаны корюнип тура эди. Баланы анасыз догъурмакъ мумкюн олмагъаны киби акъикый эдебиятны да ватансыз яратмакъ мумкюн дегиль. Эр анги шарантте биле бойле эдебият асыл нуханы тек анъдырыджы аджыныкълы вариант олур. Къоркъудан текмиль шашмалагъан, къыйыныкълар эскенджеси алтында инъляеткъан бу эдебиятта къримтатар халкъы татар деп языла, онынъ бир заманлар Кърымда яшагъаныны, онынъ анда озь девлетчилиги олгъаныны анъдырыджы эсерлер язмакъ мумкюн дегиль. Бизим дженктен сонъки акъ-укъукъсыз, эль-аягъы багълы, агъызы къапавлы бичаре эдебиятымыз мына бойле шарантте яшап башлады. Юкъарыдакилер аджымай, мерамет этмей, мантыкъны ве тарихий фактны танымай. Онынъ озь мантыгъы бар ве онынъле давалашмакъ файдасыз.

Акъикый эдебият халкънынъ арзу-истеклерининъ, кечмиш ве келеджегининъ ифадеси оларакъ догъа. Халкътан айырды эдебият олмай. О, шу халкънынъ махсулы оларакъ онынънен берабер яшай ве онынънен берабер оле. Къримтатар эдебияты пек чокъ сынтырлавлар, зорбалыкълар, ясакълар, акъсымлавлар, сюрюнлерни башындан кечирди, эр не исе де, халкътан айырылмады. Бу эдебиятта бир тюрюлю акъ-укъукъ олмагъан вакытларда биле халкъымыз тарафындан севилип окъулгъан, хаста юреклернинъ теллерине токъунгъан аджайип, парлакъ эсерлер де догъды.

Эдебият кягъыт узеринде догъа, бу кягъытны ёкъ этюв ёлунен эдебиятны да ёкъ этмек мумкюн экен. Акъикый эдебият ольмей дейлер, лякин джеллат къатил олса, йыртыджы гъаддар олса, умумен инсанийликтен пек иракъта догъгъан, анабабасыны, тувгъан халкъыны ве топрагъыны танымагъан манкъуртсыфат махлюкъ олса — эдебиятны ольдюрмек мумкюн экен. Къримтатарлар Кърымдан къувулгъан сонъ бизим бутюн китапларымыз ёкъ этильди: бир чокъ кутюпханелер, архивлер, ильмий-теджикъат муэссиселеримизнинъ махсулатлары — бу халкънынъ тилинде язылгъан китапларнынъ эписи ёкъ этильди. Бойледже, къримтатар эдебияты, онынъ бинь йылларнынъ о ягъында башлангъан тарихы, бутюн медений хазинеси, атта къримтатар тилине терджиме этильген рус ве гъарп языджыларынынъ китаплары — эписи якъылды. Бахтсыз халкъ тамамиле тоналды: онынъ ватаныны да, тарихыны да, медениетини де, келеджегини де чекип алдылар. Комендант режими тарафындан богъулгъан, текмиль шашмалагъан халкъ он йылларнен бойле шараитте яшады ве эр кес киби нефес алгъаны ичюн, эр кес киби кунеш ярыгъыны коргени ичюн шукюр этмек керек эди. Бойле шараитте халкъ тек хатырлавнен яшады, чюнки келеджек пек думанлы эди. Ниает, сюрюнликнинъ он дёртюнджи йылында къримтатар тилинде язмагъа рухсет этильди: Кърымнен, къримтатарнен багламагъан алда, тек рухсет этильген шейлер акъкъында язмакъ шартынен язмагъа рухсет этильди... Бизим халкъымыз ярым асырдан берли сербест нефес алып оламай, корюнмез эллер онынъ богъазыны эп сыкъалар, лякин текяранчыкъ ава кечмеге ер къалдыралар. Ольдюрмек мумкюн дегиль, амма сербест быракъмакъ да мумкюн дегиль. Къримтатар халкъы бойле алда яшады ве бойле алда яратты. Сюрюнликтеки къримтатар эдебияты шу девир сиясетининъ ифадеджисидир. Бу девирде догъгъан эсерлерде къримтатар халкъы текяран башкъаджа яшай: о недендир мемнюн, ярыкъ куньге эминликнен бакъа, дердикъ бахтлы, дерсинъ, о ич бир тюрюлю сюрюнликке огърамагъан... Эдебият аят акъыкатынынъ ифадеси дегиль, девир сиясетининъ махсулы олды.

Гъаевийлик ве партиявийлик эдебиятта аль этиджи ольчулерге чевирильдилер. Нетиджеде, эдебият проблемасыз олып къалды, тепеден: «Сизинъ эдебиятынъыз совет халкъыны мусбет мисаллер эсасында тербиелемек керек», — деген косътериш берильди ве къримтатар эдебияты, матбуаты озь окъуйыджыларыны бирдемликнен мусбет мисаллер эсасында тербиелеп башлады. Бу къайдени бозгъанлар исе такъипке огъратылдылар. Бу девирде къримтатар эдебиятына бир сыра мукъайт адамлар ве мукъайт языджылар кельдилер. Биринджилери, насыл язмакъ кереклигини огреттилер, экинджилери исе насыл язмакъ кереклигини косътердилер. Бойледже, бир къалыптан чыкъкъан киби тюссиз ве дадсыз эсерлер догъып башладылар. Оларда зуурь эткен вакъиаларнынъ заманы ве межаны белли дегиль, къараманларнынъ исе миллети, халкъы, несиль-несеби белли дегиль. Оларнынъ макъсадлары да мевхум: гедже-куньдюз чалыша, чапа-чапкъалай, бир сыра эксиклик ве нукъсанлыкъларнынъ устюни ача, огюни ала, девлет менфаатларыны насылдыр хырсызлардан, доландырыджылардан токътамайып къорчалай ве бойледже, парлакъ келеджек ашкъына курешке аятыны багъышлайлар. Бойле эсерлер интернационализм тереннум этильгени, аят акъыкатынынъ социалистик реализм эсасында телькъин этильгени, коммунистик идеалларнынъ тантанасы бутюн гъалибане тавурыле косътерильгени ичюн макътала, такъдирлене эди. Бойле эсерлерни

тенкьид этмек джинаетнен бир сайыла ве бунга кимсе джесаретленмей эди. Я бу кылышка уймаган эсерлернин алы не кече эди? Ойле эсерлерни догъургъан языджыларнын такъдири аджыныкыла ола эди. Халкъ фаджиасына токъунгъанларга, халкъ юрегинде Ватан асретлиги дуйгусыны уянткъанларга шефкъат ёкъ. Бойле шараитте биле, такъип этиледжегине разы олып, халкъ дердини айтмагъа арекет эткен языджылар бар эди. Лякин мукъайт адамлар деръал оларнын богъазына япыша, «озь миллети акъкында яза, бу миллетчи!» — деп яйгара къопаралар. Кърымтатар халкынын севимли шаири Эшреф Шемьизадинн яратыджылыгы ве такъдири бу саада айдын мисальдир. Онын яратыджылыгы дургъунлыкъ девиринин думанлары, улыкюнликлери ичинде нур киби парылдап-парылдап ала эди. Халкъ шаири Эшреф Шемьизадинн аяты ве фаалиети, бутюн яратыджылыгы сафлыкъ ве къатиетлик нумюнесидир.

Дургъунлыкъ девиринде кърымтатар тилинде чыкъкан неширлерде чалышув шериф сайылмай эди. Халкъ бойле адамларны анламай ве оларга шубенен бакъа эди. «Мадам ки, олар озь халкынын фаджиасы акъкында язмайлар, демек, оларга ишанмакъ мумкюн дегиль», — деп тюшюне эдилер. Кърымтатар неширлери фелестинлернин, Америка негрлеринин, насылдыр Африка халкларынын укъукъсыз яшайышы акъкында чокъ язганы алда, озь халкынын фаджиасы акъкында лям-мим демей эди.

Узбекстандаки кърымтатар эдебияты эдебий тилимизнин сакълап къалынамасы ичюн курешти, оны зенгинлештирди ве мукеммеллештирди, эдебиятымызнын озюне хас анъанелерини белли дереджеде девам эттирди. Шараитнин муреккеплигине бакъмадан, кърымтатар эдебияты янгы яш эдиплернен текмилленди, кет-кете эдебият юкюнин агъырлыгыны олар озь устылерине алдылар. Олар джентен зельки эдебиятнен земане эдебияты арасындаки багыны къавийлештирмеге чалыштылар.

Бир чокъ кърымтатар языджылары гъайрыдан къурув девирини, озь халкынын ватанына къайтувыны корип оламадылар, дургъунлыкъ девиринин эскенджелери алтында сыкыларакъ, богъазларында наразылыкъ кычырыгынен, феръяднен кечиндилер. Булар: Эшреф Шемьизаде, Абдураим Алтанлы, Керим Джаманакълы, Гъафар Булгъанакълы, Абдулла Дерменджи, Джемиль Сейдамет, Фетта Аким, Алим Фетислямов, Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Энвер Селямет, Амет Мефаев, Якъуб Зекки, Мамбет Алиев. Аджайип шаиримиз Мамбет Абляимовнын юреги кочюв эеджанларына даянып оламады. О Кърымга баргъандан аз бир вакъыт сонъ кечинди. Акъсакъл шаиримиз Зиядин Джавтобели исе Ватанга къайтув арфесинде вефат этти.

Бизим эдебиятымызга гъайрыдан къурув пек яваш кельди. Белли шаиримиз Шакир Селимовнын «Бар кучьнен» поэмасы тап 1986 сенеси басылды исе де, 1987 сенеси кърымтатар халкынын фаджиасы акъкында яздырмай эдилер. Ниает, бутюн сынъырлавлар, ясакълар алып ташлангъан сонъ да эдебиятымыз баягы вакъыткъадже эски ёлнен кетти. Амма дигер эдебиятларда, хусусан рус эдебиятында олып кечейткъан янгылыкълар бизлерни де юреклендирди. Кърымтатар языджылары буюк мукъайтлыкънен, артларына-оглерине бакъа берип, озь халкынын фаджиасыны язып башладылар. Ильки эсерлерде халкъ фаджиасы узакътан, усть-усттен тасвирленди. Лякин бираз вакъыт кечкен сонъ, халкъ фаджиасы акъкында акъикый эсерлер догъып башлады. Джеваире, Селитумер Эмин, Шакир Селимов, Урие Эдемова, Эрвин Умеров, Иса Абдураман киби бир сыра эдиплеримизнин янгы догъгъан эсерлери кърымтатар эдебиятына да акъикый гъайрыдан къурув кельгенинден делялет эди. Кет-кете халкъ фаджиасы мевзусы дигер мевзуларнын огюне чыкты. Эдебиятка алякдадар эр бир адам озь юрегиндеки дуйгъларны текмек истей. Бойле эсерлерге эдебиятымызда кеттикче чокъ ер айырылмакъта.

Ярым асырдан берли ясакълар алтында булунгъан эдебий классикамыз да нешир этилип башланды. Халкъ агъыз яратыджылыгыны огренювен чокъ йыллардан берли огърашып кельген Риза Фазыл бу ишке биринджилер сырасында киришти. О бир сыра къадимий шаирлеримизнин шиирлерини ве ясакъл олунгъан языджыларымызнын эсерлерини журнал ичюн азырлады. XVII асыр шаири Ашыкъ Умернин онын тарафындан азырланылгъан эки китабы медений аятымызда буюк вакъиа олды. Кене онын тарафындан (Сафтер Нагаевнен бирликте) кърымтатар эдебияты тарихы монографиясы язылды. Айры аркъадашларнын гъайрети саесинде Исмаил Гаспринский, Бекир Чобанзаде, Осман Акъчокъракълы, Амди Гирайбай, Джемиль Керменчикли, Абибулла Одабаш, Алтайлы, Шевкъий Бекторе киби миллетчиликте къабаатлангъан эдиплернин эдебий мирасы умумхалкъ вариетине чевирильди, арткъа къайтаракъ, бизим эдебиятымыз даа да зенгинлешти. Корюле ки, бизден зельки эдиплер халкъ адындан айтмагъа, халкынын арзу-истеклерини ифаде этмеге, онын менфаатларыны къорчаламагъа биле экенлер. Олар юксек дереджеде бильгили мутефеккирлер олгъанлар.

Земане язиджыларындан фаркълы оларакъ, олар озъ топракъларында, озъ халкъы арасында яшады, онынъ набызыны, юрек араретини даима ис этти.

Кърымтатар халкъынынъ Ватангъа къайтувы бу эдебиятны там манада тиклее биле, ана-топракъ кърымтатар язиджыларына халкънынъ дердини мумкъюн къадар толу ифаде этмеге, озъ халкъы адындан бар сесинен айтмагъа имкъян берир. Рухий къанаатленюв дуйгъусы тек ана-топракъ узеринде догъа биле, тек о топракъ языджыгъа кучъ ве эминлик берир, тек о топракъта акъикъий миллий эдебиятнынъ гъайрыдан догъувы акъкъында айтмакъ мумкъюн. Бу кунъ энди якъын, биз догъмуш эвнинъ босагъасында турамыз. Невбеттеки адым бизлерни къыркъ секиз йылдан берли чекиштирип кельген рухий, маневий акъсымланув дуйгъусындан къуртараджакъ ве тек о вакъытта бизлер дигер эдебиятларнен бир имкъянгъа малик оладжакъмыз.

Эдебиятымызнынъ тикленювини биз эдебий асабалыгъымыздаки эсерлерни гъайрыдан нешир этювнен башлармыз. Тек бу асабалыкъ эсасында халкъымызгъа керчектен де дегерли земане эдебияты догъа биле. Бундан сюрюнлик йылларында догъгъан эдебиятны силип атмакъ керек экен деген фикир анълашылмай. Сюрюнликте догъгъан эдебиятымыз да чешит, онда чокъ яхшы, къыйметли эсерлер бар, лякин бу эдебият къоркъу дуйгъусынынъ нетиджеси оларакъ догъгъан эминсизлик хасталыгъындан замет чеке. Бу эдебият насыл олса да, насыл хасталыкъларнен чекишсе де, о бизим эдебиятымыз, о бизим тарихымыз, белли ки, тарихны ташламакъ мумкъюн дегиль, аксине, огренмек керек. Огренгенде де дикъкъатнен, мукъайтлыкънен, ашыкъмайып огренмек керек олур ве биз сюрюнликтеки эдебиятымызны озъ эвимизде, онынъ догъгъан вакътына нисбетен, фаджиалы тарихымызнынъ бир къысымы оларакъ мукъайтлыкънен огренирмиз. Гъурбетликте догъгъан эвлят огей олмагъаны киби гъурбетликте догъгъан эдебият да огей дегильдир.

Бизим огюмизде чокъ йыллыкъ эдебий асабалыгъымызны гъайрыдан нешир этюв киби къоджаман вазифе тура. Кърымда миллий нешрият тешкиль этюв, мевджют матбаа къуветлерини кенишлетюв, янъы неширлер ачув акъкъында шимдинен тюшонмек керек. Буюн неширлернинъ биринджиси дерсликлердир, чюнки окъуйджы азырламадан нешир этильген китапларнынъ эписи бир къыймети олмаз. Бу гъает чокъ кучъ талап эткен, гъает муреккеп ве шеревли иштир. Бу иш ичюн эр анги къыйынлыкъларгъа къатланмагъа разы олгъан фидайилер тапылып. Бунынъ ичюн биз эр бир истидаткъа мукъайтлыкънен янашмакъ, кърымтатар тилинде бедий эсерлер, макъалелер язмакъ икътидарында олгъан адамларны къорчаламакъ, яшлар арасындан бойлелерини къыдырып тапмакъ ве азырламакъ керекмиз. Ана-топракъта баба-деделеримизнинъ руху, миллий мектеплеримизнинъ тикленюви янъы истидатларны догъурыр ве олар эдебиятымызнынъ инкишафыны янъы юксекликлерге котерирлер, деп умют этемиз.

КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪЫНЫНЪ КЪУРУЛТАЙЫ

1991 сенеси июнь 26—30 кунълери Симферополь шеэринде кърымтатар халкъынынъ Къурултайы олып кечти. Къурултайда эсас докладнен С. А. Омеров чыкышта булунды. Къошма докладларнен Фикрет Халилов, Халиль Мустафаев, Мустафа Джемилев, Лентун Безазиев, Вильдан Шемъи-заде, Рефат Къуртиев, Рефат Аппазов чыкышта булундылар.

Эсас доклад ве къошма докладлар боюнда музакерелерде мемлекетнинъ аман-аман бутюн регионларындан кельген Къурултай векиллери иштирак эттилер.

Къурултайны бир сыра иттифакъдаш ве мухтар джумхуриетлерден кельген мусафирлер эм де Кърымда тешкиль олунган чешит демократик джемиетлернинъ векиллери тебрикледилер.

Къурултай муим ве тарихий весикъалар къабул этти эм де Тефтиш комиссиясы сайлады.

Къурултай ишини Советлер Бирлигининъ ве бир чокъ тыш мемлекетлернинъ кутълевий информация васталары да айдынлаттылар.

КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪЫНЫНЪ МИЛЛИЙ СУВЕРЕНИТЕТИ АКЪКЪЫНДА

ДЕКЛАРАЦИЯ

XVIII асырнынъ сонъларында Кърымнынъ Русие тарафындан басып алынувы нетиджесинде озъ миллий девлетчилигинден марум олган кърымтатар халкъы эки асырдан зияде вакъыттан берли арбий, сиясий, икътисадий, медений, диний сыкъыштырувларгъа, акъсымларгъа огъратылып келинмекте. Кърымтатар халкъы 1917 сенеси озъ къурултайыны чагъырып озюнинъ суверен — Кърым Джумхуриетини тиклегенини бильдирген эди. Халкънынъ мукъаддес ирадесини — истегини омюрге кечирюв огърундаки бу джесюране ынтылув арбий кучъ вастасынен ёкъ этильди. Халкъымызнынъ къызгын аркетинен эсаплашмамагъа чареси олмагъан совет укюмети, айны заманда Шаркътаки мусульман — иттифакъчы мемлекетлерге Авропа истисмарджыларындан къуртулувда гонъюльдешлик бильдириджи олып корюнмек ичюн, пейда олган вазиеттен Кърым Мухтар Совет Социалист Джумхуриетини мейдангъа кетирювнен чыкмакъ истеди. Кърым ярым адасынынъ территориясында кърымтатарларнынъ миллий-территориаль суверен джумхуриети тем-силинен бираз вакъыт Кърым Мухтар Совет Социалист Джумхуриети шараитинде яшагъан кърымтатарлар совет девлети тарафындан кутълевий геноцидге огъратылдылар, бу 1944 сенесинден 1956 сенесинедже девам этти. Миллий чизгилерини бакъып акъсымлав ве озъ укъукъыны озю бельгилевни сынъырлав ишлери аля бу кунъгедже девам этмекте. СССР Юкъары Советининъ 1989 сенеси ноябрь 14-те къабул эткен «Меджбурий суретте сюрюн этильген халкъларгъа айт чыкъарылган къанунсыз ве джинай актларны къанунсыз деп танымакъ ве оларнынъ акъ-укъукъларыны теминлемек» хусусындаки Декларациясына бакъмадан, бу халкъларнынъ танылган укъукъларыны гъайрыдан тиклев боюнда, шу джумледен кърымтатарларнынъ да укъукъларыны тиклев боюнда девлет тарафындан бельгиленильген тедебирлернинъ ич бири омюрге кечирильмеди. Бу проблема, айны заманда, озюнинъ энъ месулиетли девирине келип етти. Кърымтатар халкъында шу халкънынъ менфаатыны теминлемек месулиетини озъ узерине ала бильген ич бир тюрюк бирлештириджи структура, веялетлик бериджи тешкият олмагъанындан себеп мейдангъа кельген шараитте вазиет даа зияде муреккепleshмекте. Мейдангъа кельген вазиетте бутюн регионларда яшагъан ве джеми халкънынъ адындан сёйлемеге акълы олган, Советлер Бирлигининъ чешит территориясындаки кърымтатарлар арасында демократик рей берюв ёлунен сечильген кърымтатар халкъынынъ толму укъукълы векиллерининъ Къурултайы ашагъыдакилерни бельгийей:

— халкъларнынъ акъ-укъукълыгы ве озъ акъ-укъукъларыны озълери бельгилев принциплерине эасланаракъ, озюнинъ сиясий статусыны ве озюнинъ икътиса-дий, ичтимай эм де медений инкишаф саасындаки акъ-укъукъыны ич бир мания-сыз тиклемек;

— аля даа озюнинъ тарихий Ватанындан тышта олган халкънынъ бугуньки вазиятини къайгырмакъ;

— онынъ акъ-укъукъыны тиклев ве Ватанына къайтарув джержяны даяныл-майджакъ дереджеде яваш алынып барылганыны къайд этмек;

— халкънынъ бирлешювине илериде де бойле яваш ыдырынувгъа ёл берильсе, онынъ озьгюн этнослардан бири оларакъ бир тамам ёкъ олып кетмеси мумкюнлиги-ни тенбиелемек;

— кърымтатар проблемаларыны чезюв ишине халкънынъ озюнде олган бутюн имкянларны ве джемиетнинъ сагълам къуветлерини джелып этмеге арекет этмек;

— инсан акъ-укъукълары акъкъындаки халкъара къанунджылыкъны танымакъ ве онъа толусынен къолтутмакъ;

— озюнинъ огюне, озь халкъынынъ мукъаддес истеги — озь Ватанында яшамакъ ве озь такъдирини озю бельгилемек киби эсас ниетини омюрге кечирмек макъсадыны къоя, кърымтатар халкъынынъ толу векаялетли юкъары органы оларакъ Меджлис тешкиль этильгенини илян эте ве онъа, Къурултайнынъ весикъаларында къайд этильгени киби, халкънынъ истеги эсасында онынъ адындан арекет этмек акъкъыны бере.

Кърымтатар халкъынынъ Къурултайы бильдире:

1. Кърым — кърымтатар халкъынынъ миллий территориясыдыр, халкъара акъ-укъукъ весикъаларында къайд этильгени, джан джемаатчылыгъы тарафындан танылганы киби миллий территориянынъ такъдирини тек онынъ тамыр халкъы аль эте биле. Кърымтатар халкъынынъ сиясий, икътисадий, рухий ве медений дже-эттен гъайрыдан догъмасыны тек онынъ суверен миллий девлетчилиги теминлей биле. Кърымтатар халкъы бу макъсадкъа бутюн васталардан файдаланаракъ, халкъара акъ-укъукъ нормаларына риает эткен алда ве джемаатчылыкънынъ ах-лякий нормаларына зыт олмагъан ёлларнен арекет этеджек.

2. Кърымтатарларынен Кърымда яшагъан дигер миллий ве этник группалар арасындаки мунасебетлер бири-бирине урьмет, инсанлыкъ ве гражданлыкъ укъукъларыны танув, адамларнынъ къайсы этник группадан олгъанларына бакъма-дан оларнынъ сиясий, икътисадий, медений ве дигер къануний акъ-укъукълары-нынъ къатты суретте къорчаланмасы шараитинде къурулмакъ керек.

3. Кърымтатар халкъынынъ озь миллий территориясында озь акъ-укъукъыны бельгилев ишине къаршы япылган эр бир арекет Бирлешкен Миллетлер Тешкиля-тынынъ Уставындаки низамларгъа ве умумиет тарафындан танылган дигер халкъара акъ-укъукъ весикъаларына зыттыр. Миллий-территориаль чизгилери ол-мадан, тикленмекте олган Кърым Мухтар Совет Социалист Джумхуриети кърым-татарларгъа нисбетен 1944 сенеси сюргюн этильген вазиятни юридик весикъа ола-ракъ сакълап къалмагъа тырышылган арекет деп сая ве о Къурултай тарафындан бойле шекильде танылмай.

4. Кърымнынъ топрагъы ве табийй ресурслары, онынъ сагъламлаштырув — рекреацион имкянларынен берабер — кърымтатар халкъынынъ эсас миллий бай-лыгъыдыр, айны заманда Кърымнынъ бутюн сакинлери сеадетининъ менбаасыдыр. Кърымтатар халкъынынъ рухсетисиз ве разылыгъысыз олардан файдаланмакъ мумкюн дегиль. Кърымнынъ экология вазиятини осаллаштырыджы ве тарихий ландшафтыны (къияфетини) денъиштириджи ве бозуджы (бунъа Къара ве Азав денъизлерининъ саиллери де кире) эр анги арекетнинъ токътатылмасы лязим. Кърымнынъ табиятына ве ресурсларына кетирильген зарар онынъ къабаатлылары тарафындан одельмели.

5. Къурултай ве мезкюр Декларация тарафындан илян олунган макъсадларгъа иришювге девлет органлары, я да бир де-бир башкъа тарафлар къаршылыкъ косъ-тергени такъдирде, Къурултай Меджлиске озюнинъ миллий азатлыгъы огърунда куреш алып барган кърымтатар халкъы статусынынъ танылмасына иришювни ве шу статус боюнджа арекетте булунмасыны авале эте.

Къурултай Бирлешкен Миллетлер Тешкилятына, девлетлернинъ халкъларына, парламентлерине кърымтатар халкъынынъ озь акъ-укъукъыны озю бельгилев саа-сындаки арекетине къолтутмаларыны истеп мураджаат эте.

Кърымтатар халкъынынъ Къурултайында къабул олунды

Июнь 28, 1991 сенеси.

КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪЫ КЪУРУЛТАЙЫНЫНЪ СССР ПРЕЗИДЕНТИНЕ, СССР ЮКЪАРЫ СОВЕТИНЕ, УКРАИНА ССР ЮКЪАРЫ СОВЕТИНЕ МУРАДЖААТЫ

Къурултайнынъ 1991 сенеси июнь 28-де къабул эткен кърымтатар халкынынъ миллий суверенитети акъкъында Декларациясына ве СССР Юкъары Советининъ 1989 сенеси ноябрь 14-де къабул эткен «Зорбалыкънен сюрюналикке огъратылгъан халкъларгъа къаршы репрессия актлары къанундан тыш ве джинай деп танув ве оларнынъ укъукъларыны теминлев акъкъында» Декларациясына базанаракъ, кърымтатар халкынынъ Къурултайы СССРнинъ Президентине, СССР Юкъары Советине ве Украина ССР Юкъары Советине мураджаат эте:

1. Кърымнынъ тамыр халкъы — кърымтатарларнынъ сербестликнен озь такъдирини озьлери белгилевде ве Халкъ Комиссарлары Советининъ 1921 сенеси октябрь 18-де къабул эткен Къарары муджиби билъгиленген сынъырларда миллий девлетчилигини тиклевде акъикый акъкъы олгъаны танылсын.

2. Кърымтатар халкынынъ Къурултайы тарафындан мейдангъа кетирилген Меджлис кърымтатар халкынынъ толу укъуклы екъяне Юкъары веъялетли органы оларакъ танылсын.

3. СССРнинъ Президенти девлет акимиети ве идарелерининъ иттифакъ ве республика органларына, кърымтатар халкынынъ проблемалары боюнджа девлет комиссиясына кърымтатарларны 1991—1993 сенелери Кърымгъа къайтарувнынъ девлет программасыны, бу программанынъ омюрге кечирилювинде Узбекистан, Таджикистан, Къыргъыстан, Русие Федерациясы ве Украинанынъ энъ фааль иштирак этмелери козь огюне алынаракъ, къыскъа муддетте ишлеп чыкъмакъ ве тасдыкъламакъны авале этсин.

Кърымтатар халкынынъ Къурултайында къабул олунды.

Июнь 30, 1991 сенеси.

Ресимде Къурултай делегатлары олгъан языджылар. (Солдан) Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Риза Фазыл ве Черноморскийде совхоз директоры Эдем Кемалов. Ортада Къурултай мусафири, белли йырджымыз Рустем Меметов.

Бирлешкен Миллетлер Тешкилятына, халкъларгъа, девлетлернинъ парламентлери ве укюметлерине, халкъара тешкиятларгъа къримтатар халкъы Къурултайынынъ мураджааты

XVIII асырнынъ сонъунда, Къримнынъ Русие тарафындан басып алынувы нетиджесинде, озюнинъ девлетчилигинден марум олгъан къримтатар халкъы эки юз йылдан зияде арбий, сиясий, икътисадий, медений ве диний сыкъыштырувларгъа огъратылды.

О, 1944 сенеси Совет девлети тарафындан акъибети аля бугунъ девам этмекте олгъан депортация ве геноцидке огъратылды.

СССР ве УССР — Бирлешкен Миллетлер Тешкилятынынъ азалары оларакъ бугунъгедже БМТ Уставында ве дигер халкъара укьукый весикъларда къайд этильгени киби, къримтатар халкъынынъ озь такъдирини озю бельгилевде акъикый укьукъыны инкяр этиви мунасебетинен къримтатар халкъынынъ Къурултайы Бирлешкен Миллетлер Тешкилятына, халкъларгъа, девлетлернинъ парламентлери ве укюметлерине, халкъара тешкиятларгъа мураджаат эте:

1. Къримтатар халкъынынъ укьукълы векиллери иштиракинде СССР ве УССР тарафындан къримтатар халкъына озь такъдирини озю аль этиов сербестлигине къаршы меселени БМТ баш Ассамблеясында бакъмасыны мустемлеке мемлекетлер ве халкъара мустакъиллик берюв акъкында Декларациянынъ кетишатыны омюрге кечирюв меселеси боюнджа Махсус комитетке ве акъсымлавынынъ огюни алув ве аз сайылы халкъларны имае этиов боюнджа ярымджы комиссиягъа огренмек авале этильсин.

2. Меракълангъан тарафларнынъ иштиракинен къримтатар халкъынынъ миллий укьукъларыны ве девлетчилигини гъайрыдан тиклев боюнджа халкъара конференция кечирильсин ве анда шу меселелер козьде тутулсын:

— озь территориясында къримтатар халкъынынъ озь такъдирини озю аль эткенде косьтерильген эр анги къаршылыкъ бу актларнынъ эсас низамларына уйгъун дегильдир;

— къримтатар халкъынынъ миллий девлетчилигини тиклев Къримнынъ бутюн сакинлерининъ миллий ве диний итикъадына бакъмадан, оларнынъ инсаний, граждандлыкъ ве сиясий укьукъларыны сакълавда гарантия бермек лязимдир.

3. Къримтатарларнынъ сюргюн олунгъан ерлерден къайтувыны тезлештирюв, сиясий, икътисадий ве медений омюрлерини толусынен гъайрыдан тиклев саесинде оларгъа маневий ве икътисадий джеэттен къолтутмалы.

Къримтатар халкъынынъ къурултайында къабул олунды.

Июнь 30, 1991 сенеси.

КЪУРУЛТАЙНЫНЪ КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪЫНА МУРАДЖААТЫ

Къыйметли ватандашлар!

Бутюн халкъымызнынъ аман-аман ярым асырлыкъ исрарлы куруши нетиджесинде, миллий арекетимиздеки юзлернен тешеббюсчилеримиз аятыны ве сербестликлерини къурбан этиовлери нетиджесинде джинаетли режим вастасынен тапталгъан къримтатар халкъынынъ миллий акъ-укьукъларыны тиклев ёлунда ильки адымлар атылаяткъан куньлерни корьмек бизге къысмет олды. Къурултай сонъки йылларда къримтатар халкъынынъ фаджиясыны енгиллештирювде базы мусбет ишлерни, бу джумледен СССР Юкъары Советининъ 1989 сенеси ноябрь 14-те къабул эткен «Сюргюнликке огъратылгъан халкъларгъа къаршы репрессия актларыны къанундан тыш ве джинаий деп танув ве оларнынъ акъ-укьукъларыны терминлев акъкында» Декларациясыны ве СССР Юкъары Советининъ 1989 сенеси ноябрь 28-де къабул эткен «Совет немселери ве къримтатар халкъынынъ проблемалары боюнджа комиссияларнынъ хулясалары ве теклифлери акъкында» къарарны къайд эте. ССР Бирлиги девлет акимиятининъ юкъары органы тарафындан къабул этильген бу къарарлар къримтатарларнынъ ве сюргюнликке огъратылгъан дигер халкъларнынъ озь акъ-укьукъларыны тиклев огърунда чокъ йылыкъ ве гъайретли курушлери, СССР ичиндеки ве онынъ тышындаки демократик къуветлерининъ,

халк ве меденнет эрбапларынынъ гонъюльдешлиги ве къолтутувлары нетиджесинде къабул этильдилер.

Ахире, къабул олунгъан къанунджылыкъ актлары кърымтатар халкъынынъ укъукъыны толусынен тиклемекни теминлемейлер. Ватанымызгъа къайтувымызнен багълы мисал корюльмеген агъырлыкълар халкъымызнынъ омузына тюше. Девет бизим халкъгъа нисбетен озь арекетининъ джинаетли олгъаныны танып, девет тарафындан къайтувны тешкиятландырмагъа кереги киби тедебирлер корьмей. Кърымнынъ шимдики укюмети исе халкънынъ къайтувына манийлик япа. Бу азлыкъ эткен киби, Кърым акимиятининъ тешеббюси ве девет акимияти иттифакъ органларынынъ индемежден разылыкъ берювлери нетиджесинде Кърымда кърымтатар халкъынынъ девлетчилигини тиклемеге къаршы догърултылгъан чешит тедебирлер къабул этильди.

Бизим эпимиз ичюн гъает месулиетли ве муим олгъан шимдики вакъытта халкъымызнынъ миллий менфаатыны къорчаламакънынъ заруриети кърымтатар халкъынынъ Къурултайыны чагъырмагъа алып кельди. Къурултайда кърымтатарлар яшагъан бутюн регионлардан — Сизинъ сайлагъан векиллериниз топландылар. Демократик ёлнен сайлангъан бойле Къурултай 70 йылдан берли олмагъан эди. Къурултайда халкъ векалетлигини алгъан ве онынъ истегини козьде туткъан векиллер кърымтатар халкъынынъ толу укъукълы екане юкълари векалетли органы — Меджлисни сайладылар. Меджлис халкъ истегине базанып озь фаалиетини шу ашагъыдаки вазифелерни эда этмеге догърултаджакъ:

— озь ватаны — Кърымнынъ бутюн территориясында кърымтатар халкъынынъ девлетчилигини тиклемек ве озь миллий территориясында эр бир халкънынъ озь укъукъыны озю бельгилев акъкъына малик олувы эсасында онынъ сербест инкишаф этмесине шараит догъурмакъ;

— бутюн кърымтатарларнынъ озь ватанына къайтув, кърымтатар халкъыны этнос оларакъ сакълап къалув, онынъ маневий, медений, ичтимай-икътисадий имкянларыны гъайрыдан тиклев ве инкишаф эттирюв ёлундаки гъайретлерини бирлештирмек ве къавийлештирмек;

— Кърымтатар халкъы ве онынъ Кърымда яшагъан миллий группаларынынъ акъ-укъукъларыны танув ве озъара бири-бирини урьмет этиов эсасында тюзгюн уйгъунлаштырмакъ, оларнынъ этрафлыджа инкишаф этмелери ичюн аит сиясий, социаль-икътисадий шараит догъурмакъ.

Кърымтатар халкъынынъ арзу-истеклерини омюрге кечирюв чокъ джезттен ичтимай-сиясий тешкиятларнынъ ве халкъ арекети ёнелишлерининъ эм де халкъ тарафындан сайлангъан Къурултай векиллерининъ бирдемликнен чалышувларына багълыдыр. Сюрюгюклик ве геноциднинъ бутюн дешетлери, озь укъукъларыны тиклев ичюн куреш, зораки ассимиляция ве ёкъ олув сынъырларында булунгъан халкънынъ мудхиш вазияти — бутюн булар бизим эпимизни бирлешмеге давет эте. Буны япмасакъ — келеджек несиль огюнде утанырмыз, озь эджадаларымызнынъ топрагъында оларнынъ седжелерине лайыкъ оламамыз. Биз улу ватандашымыз Исмаил Гаспринскийнинъ «Тильде, фикирде ве иште бирлик» деген васиетине риает этмек керекмиз.

Къыйметли ватандашлар!

Биз эпимиз бирликте бутюн акъ-укъукъларымызнынъ, миллий девлетчилигимизнинъ тикленмесине наиль оладжагъымызгъа шубе этмеймиз. Халкъ сербестлигине алып баргъан ёл агъыр ве хавфлы олса да, биз о ёлнынъ сонъундаже кетмеге азырмыз. Озь миллий территорияларында башкъа халкъларнынъ да сербестлик ве мустакиллик ичюн ынтылувларына урьметте булунаракъ, биз Кърымда яшагъан бутюн миллий группаларнынъ векиллери де бизим макъсад ве истегимизни анъларлар ве онъа къолтутарлар деп умют этемиз.

Барсын, умуий гъайретимиз саесинде халкъымызнынъ арзу-истеклери омюрге кечсин, бутюн ишлери мувафакъиетли олсун, бутюн башлангычлар озъара бири-бирини анълав ве бири-бирине урьмет этиов рухунда кечсин!

Барсын, эджадаларымызнынъ мукъаддес топрагъы — Кърым мында яшагъан эр кес ичюн сеадетли, тынч ве гонъюльдешлик улькесине чевирильсин!

Иншалла, туткъан ишимизге Алла да ярдымджы олур. Чюнки чокъ эзиет чеккен халкъымыз узун муддетли зораки айырылкътан сонъ озь тувгъан топракъларына къайтмакъта.

КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪЫ КЪУРУЛТАЙЫНЫНЪ КЪРЫМНЫНЪ БУТЮН САКИНЛЕРИНЕ МУРАДЖААТЫ

Зорбалыкънен озь тарихий ватанындан сюрюн этильген кърымтатар халкъы Кърымгъа къайтмакъта. Бу агъыр ве чокъ вакыт талап эткен бир алдыр. Сюрюнликнинъ ильки йылларында озь сайысынынъ ярысына якъын халкъыны джойып, эв-баркъындан, акъ-укъукъындан марум этилип, ифтирагъа огъратылып, аякъ тюбюнде къалдырылгъан халкъымыз 47 йыл девамында Кърымгъа къайтмакъ ичюн курешти. Бу шеревли иште озюни къаралагъан, факъат озь менфаатыны козьде туткъан партократчы ве империяджы фикирлев миллетлерара девлет сийасети буюк мания олды. Буны биз тек бир Кърымнынъ мисалинде корьмеймиз.

Кърымтатар халкъынынъ адындан Къурултай бея эте:

Ватангъа къайтыр экенмиз, биз Кърымда яшагъан бутюн халкъларгъа эйилик истеймиз. Биз ич бир кимсенинъ мал-мулькюни, рухий ве медений, диний, сийасий ве дигер укъукъларына зарар кетиреджек мерамында дегильмиз. Биз бутюн инсанларнынъ миллий ве инсаний дегерлигини урьмет этемиз. Биз Кърымда яшагъан бутюн миллий группаларнен даима анъаневий достларджа мунасебетте эдик.

Кърым кърымтатарларнынъ ватаныдыр, бизде башкъа топракъ ёкъ. Биз мында чокъ асырлар яшагъанымыз нетиджесинде топракъны ишлев усуллары, сув тапып ондан файдаланув, бу мукъаддес улькенинъ текрарланмаз табиятына буюк мукъайтылыкънен янашув киби эйи излер къалдырдыкъ.

Сюрюнликте олгъанда кърымтатар халкъы озюни эмексевер ве тынчлыкъсевер халкъ олгъаныны, бутюн достлукъсевер халкъларнен озюнинъ эмек теджрибеси иле пайлашмагъа азыр олгъаныны тасдыкълады.

Бизим арамызда къуруджылыкъ, сагълыкъ сакълав, кой хожалыгъы ве халкъ хожалыгъынынъ бутюн сааларында чокъ мутехассыслар бар. Рессамлар ве министрлер, артистлер ве композиторлар, эдебиятчылар ве алимлер барлар. Биз бу диярнынъ шифалы ава шараитинден, табият байлыгъындан, джогърафик ве дигер хусусиетлеринден файдаланып, Кърымнынъ икътисадий джезттен инкишаф этмесине бутюн кучъ-къуветимизни берирмиз.

Кърымтатарларнынъ акъ-укъукъларыны гъайрыдан тиклевде, оларны ерлештирювде Кърымнынъ бутюн залисине мураджаат этемиз ве оларны инсанпервер ве акъикъатпервер дуйгъуларнен ярдым эткенлерини истеймиз. Бизим эв-баркъымыз, эшъяларымыз, багъ-багъчаларымыз, тарлаларымыз ве дигер байлыкъларымыз бир саат ичинде къанунсызлыкънен тартып алынгъанына, халкъымыз олюмге сюрюн этильгенине бакъмадан, акъ-укъукъларымызны гъайрыдан тиклев боюнджа япкъан арекетимизде зорбалыкъ ве меджбур этювге ер олмамалы ве айны бойле арекетке де Кърымнынъ бутюн залисини чагъырамыз.

Кърым акимиятининъ Кърымда яшагъан чешит миллетлерни бири-бирине къаршы сыттырув огърундаки ынтылувлары илериде чултутмаз деген ишанчлы фикирдемиз.

Барсын, озъара урьмет ве достлукъ Кърымнынъ бутюн залиси ичюн анъанеге чевирилсин; барсын, Кърым чокъ асырлар девамында тынчлыкъ диярына чевирилсин.

Кърымтатар халкъынынъ къурултайында къабул олунды.

Июнь 30, 1991 сенеси,
Симферополь шеэри.

Роман

Биринджи болюк

1

Йымшакъ, юнь миндерлер тешели софада етмиш беш-етмиш еди яшларында къарт отурмакъта. Огюнде уфакъ, алчакъ къона. Онынъ устюнде чайник, шекерлик, эки фильджан ве бир де козлюк тура. Къарт бир къач дакъыкъа звельси торунчыгынен сокъакъларны доланып, янычыкъ эвине къайтып кельди. Отурыр-отурмаз, аман аягына япышты, оны девамлы суретте сыйпады. О, сагъ аягынынъ пармакъларыны Сибирьде, торф етакъларында бузлаткъан. Кимерде, хусусан сувукъ, дымлы аваларда сызмай. Агърысына даянмакъ пек къыйын ола. Бу сакъатлыкъ къарткъа лагерь яшайышындан къалгъан адджы бир хатырадыр.

Къарт нарын кевдели, муляйым къонтур козлю, сийрек чал сачлы адам. Бетини, кенъ манълайыны терен бурюшиклер къаплап алгъан. О, сютлю къавени ютум-ютум ичкен арада, торунчыгы Зоречик янъы газеталарны кетирип къона устуне къойды да, дедеге терен назар ташлап, чыккып кетти.

Къартнынъ ады Смаил, фамилиясы Темет. О, газета окъумакъны, сергузештли кинолар бакъмакъны, башындан келип-кечкен мусибетлерни икяе этмекни сева. Онда айтмагъа шей чокъ.

Смаил эмдже эки ютум къаве ичип, козлюгини такъты да, газетагъа узанды. Козълерине бирден «Сёкюльген яр» деген худжур серлевалы макъале илишти. Яр сёзю оны сескендирди, айретте къалдырып, тюшонмеге меджбур этти. Аркъасыны, дерсинъ чимчеп-чимчеп алдылар. Меракъланды. Деръал макъалени окъумагъа тутунды. Анда шу сатырлар язылгъан эдилер: «1979 сенеси Томск областынынъ Колпашев шеэринде, Обь озенининъ сарп ялысында, 1930-1940 сенелери милиция идареси булунгъан ерде инсан къафалары тапылды. Эр бир къафада къуршун ярасы бар эди. Озен чокъ йыллар зарфында ялыны юваракъ, мезарлыкъны ачты. Бу, къоджаман бир чукъур эди. Мында «халкъ душман»ларыны ата эдилер. Атылгъанларнынъ джесетлери чюрип сасымасын, деп оларны киреч къарыштырылгъан махсус шингенликнен пускюрткенлер. Ерли акимиет органлары бу мезарлыкътан къуртулмакъ ичюн ялыны аскер ве милиционерлернен сарып аларакъ, шеэр сакинлерининъ козълери огюнде олюернинъ кемиклерини озенге сюрип ёлладылар».

Смаил Темет газетаны иддет иле котерип атты. Санарсынъ, бу вахшийликте тек газета къабаатлы эди. Онынъ бенъзи солып, кейфи бозулды. Оны бу дакъыкъларда эр шей ачувландыра эди. Чересинде терен игренюв элметти олды. Озь башына сёгюнди: «Алчакълар, джеллятлар!» Аятта аякъ ташыдылары эшитильди. Смаил къарт кельген адам рефикъасы Музеен янынъ дуйды. О, акъайынынъ сабырсызлангъаны, эеджанлангъаныны деръал анълады. Оны аз да олса тынчландырмакъ истеп:

— Улан, санъа ич де кедерленмек олмай, ничюн динълемейсинъ,—

деди опыкенен. Смаил эмдже кьолуны терсине сильтеерек сертейди, юзюни экшитти.

— Мени аджыгъанындан айтасынмы буны, ёкъса нервалатмакъ ичюмми? Бир шей бильмейсинъ, бареме индеме.

— Ачувланмакънен бу дюньяны тюзетмезсинъ эп бир!

Темет зайыф кьолунен терли мангъайыны силип, чайниктен пиалагъа кок чай текти де, оны бир котергенде ичип йиберди. Фикирлери кене газетадаки макъалеге къайтты. Колпашев шезри, Обь озенининъ сарп ялысы онъа яхшы таныш эди. Секиз йыллыкъ азаплы, мешакъатлы омюри о ерлерде кечти. Мушкюль йыллар янъы баштан эзининде джанланды, вакъытсыз атылгъан достларыны, танышларыны, къапы алдында бузлап кьалгъан къадынларыны, къан къускъан осьмюрлерни козь алдына кетирди. Юреги токътамакъ бильмей эп сызлай эди. Тарихнынъ къанлы саифелери оны отузынджы йылларнынъ аджыныкълы кунълерине къайтарды.

Къыдырлез байрамына эки-учъ кунъ къалгъан эди. Смаил Теметнинъ эвине гъафлетен шура реиси Сейдамет Шерифовнынъ кельмеси, эв саиби ичюн бекленильмеген бир вакъиа олды. Музеен чардакътан акъайына:

— Сейдамет келе,— деди. Темет кендисини сыкъмады.

— Кельсе, хош сефа кельсин. Къапымыз ачыкъ, тёрюмиз бош,— деп джевапланды. Лякин Сейдаметнинъ кельмесини аслы бегенмеди. Бу зияретни яхшылыкъкъа ёрамады.

Темет тыш корюниште озюни сакин тутса да, эеджанлана, ачувыны бастырып оламай эди. О, койдеши агъыз ачмаздан давранаракъ:

— Олян, Сейдамет, насыл еллер кетирди сени меним эвиме?— деди онъа таба адымлап.

Керчектен де, Шерифов Теметнинъ эвине чокътан кельмеген эди. Шимди о джевап къайтармагъа ашыкъмады. Къалын, токълал не юнъюл пармакъларынен серт сакъалыны сыйпады. Реиснинъ де озюне коре кедери, элеми бар эди. Лякин буны бильдирмемеге тырышты. О, бу арада эв саибининъ не мерамда экени, соравларына насыл джевап къайтараджагъы акъкъында тюшюниркен, эснеди. Эбет, арада кьолай лаф олмайджакъ, о буны яхшы биле.

— Мен, Смаил, сенинънен козь-козьге лаф этмеге кельдим,— деди Шерифов чекинмей.— Джанынъ агъырса да, агъырмаса да, ниетимни санъа айтмакъ борджлум.

О бойле субет ичюн Теметни идареге чагъырта биле эди. Лякин буны япмады. Койдешининъ эвине озю кельди. Анджакъ Темет кейфини бозмады. Реиснен ич бир тюрлю давасы ёкъ. О, Шерифовнынъ макъсадыны анъламакъ истеп, онынъ серт чырайына, мангъайына тель-тель олып дагъылгъан сим-сия сачларына, даима кьалтырагъан сувлы, къалын дудакъларына дикъкъат этти.

— Лафынъ вар экен, букюр!— деди кьонакъбай къатты давушнен.

— Эшиткениме коре, меним ерими козьлей экенсинъ, ойлеми?

— Сенинъ еринъе, реисликкеми?— Темет мыскыл иле дудакъларыны сыкъты.

— Меним киби зыр-джаиль адамдан насыл реис оладжакъ! Мен дюльгерлик зенаатымны сенинъ реислигинъе бир вакъыт денъиштем. Тек бу хаберни айтмагъа кельдинъми?

Токъ беденли, узун къара сачлары та янбашларына еткен Музеен къаве кетирип, кьона узерине кьалдырды да, деръал одадан чыкъты.

— Ёкъ, бу да эсасы дегиль,— деди Шерифов тишлери арасындан.

— Олмаса, сенинъ эсас сайдыгъынъ нединъ о?

— Мектюп, мектюптен хаберинъ вармы?

— Вар. О адамы ит ювасына сокъып чыкъардынъыз, Сейдамет, айып дегильми сизге!

— Миллетчилерни, халкъ душманларыны кьорчалайсынъ, Смаил, Идрис оджанынъ ким экенини билесинъми? О, миллий фыркъанынъ азасы. Балаларымызгъа «Ант эткенмен»ни огрете, йырлата.

Шерифов сёйлегенлерининъ догърулыгъыны исбатлар киби юмругъыны тизине урды. Кьонакъбай кендисини уйгъунсыз алда ис этерек,

кызбардамай отура ве козьлерини койдешинден алмай. Онъа бакъкъан сайып отурамды, бенъзи солды. О, сѣз-дава чыкъмамасы ичюн меселени насып анылатаджагыны бильмеди.

— Алла-алла, Сейдамет, ойле шейлер айтмагъа насып тилинъ варды,— деди о тваджипленип.— Дуям, сен меселени бираз къабартасынъ. Идрис баламарыкъсынынъ биринджи оджасы. Догъру, меним даа мектеп чагына еткен эладым ёкъ амма, агъамнынъ, эништемнинъ вар. Затен оджанынъ гунасы веде? Озь халкъыны севгениндеми?

Темет рейске кинаели бакъты. Шерифов дегенинден дѣнмеди.

— Биз сынфий душманларнен амансыз курешмек керекмиз!— деди.

Оннынъ чырайы кызаргъан эди. Бир тосат алдына бакъып отурды. Бетининъ ич бир мучеси арекет этмей эди. Эв сабини къандырып оламай-джагына эмин олса да, къуветине, месуль вазифесине ишанды. Койдешини къоркъузмакътан да вазгечмеди. Рейснинъ тенбилевине Теметнинъ къандырыджи делиллери бар эди.

— Бир адам акъкъында насып фикирде олсанъ ол, тек онынъ аятына къаст этме! О, омюр-билля устюнъе кир олып къалыр.

— Сен не, Смаил, Совет укюметини бегенмейсинъми?

— Ойле демеге сенинъ ич де акъкъынъ ёкъ. Эгер мен Совет укюметини бегенмеген олсам, йигирминджи сенеси беязларгъа къаршы курешмез эдим.

— Заманлар денъише, инсанлар да денъишелер, Смаил,— деди Шерифов, сувугъан къавени ичип.— Мемлекетимиздеки сиясий курештен четте къаласынъ.

Темет индемеди. Койдешининъ лафны башкъа тарафкъа бурмасы, онынъ кейфини бозса да, о бу чыкъымсыз вазияттен къуртулмакънынъ ёлларыны къыдырды. О ойле айланчыкълы, муреккеп эди ки, санарсынъ чытырманлы орманны анъдыра эди. Инсанларгъа нефрет иле бакъмагъа алышкъан, незакет не экенини бильмеген бойле кутюр адамнен насып анылашып олурсынъ! Шерифов бутюн акъсызлыкъларны озюнде топлагъан инсанлардан бирине бенъзей эди.

— Душман дегенде сен Идрис оджаны козьде тутасынъмы?— деп сорады эв саиби.

Рейс башыны тик котерип кулереке, энъсесини къашыды.

— Бир о дегиль, ят унсурлар чокълар,— деди о богъула-богъула, буны санъа, Смаил, анълатмакънынъ аслы аджети ёкъ. Бу себептен о мектюпни башкъаджа, сиясий джеэттен тутамакълы этип янъыдан язмакъ керек оладжакъ.

— Ич анълап оламайым.

— Анъламамагъа анда не вар!

— Бу, гунасыз адамларгъа ифтира атмакътан олур эди. Мен ялан язмакъны бойнуа алып оламайым.

— Эр алда, тюшюнип бакъ, Смаил, ондан башкъа, сен налог тѣлемектен къачынып, сюрюдеки къойларынынъ, йылкъыдаки эки атынъны гизлей экенсинъ. Бизге сигнал тюшти. Эгер догъру олса, валлай башынъны белая огъратырсынъ, деп къоркъам.

— Сен меним къайдымы чекесинъми, Сейдамет? Сагъ ол!

Темет бу ялан сѣзлерни эшитип, текмиль шашты. О, эеджаннен еринден атылып тураракъ, ода ичинде доланды ве тынчланып оламай, кенерине къайтып отурды.

— Сизге не тюшкенинден хаберим ёкъ амма, девлеттен ич бир шей гизлемейим. Эписи анда, сюрюде, тешкере билесинъиз, ат исе менде ёкъ,— деди дудакъларыны ялап.

Рейс озю ичюн бираз келишмеген субетни узатмакъ истемеди. О, турмагъа азырланыр киби шамарларыны бири-бирине урды да:

— Аш-сув ичюн сагъ ол, Смаил!— деди ве софра башындан къалкъты.

— Аш олсун!— деди къонакъбай мусафирни козьлеринен озгъарып.

Теметте бу субеттен бир сувукълыкъ, титислик къалды. Эль-аягъы къалтырады. Шерифовда Идрис оджагъа беслеген душманлыкълнынъ къайда кельгени акъкъында тюшюнди. Акъылгъа ич бир шей тюшмей эди. Софаджанларны йыгъыштыргъан, софраны сюрткен апайына тикилип

бакъты. Онынъ козьлеринде терен кедер, къайгы сакълы эдилер. Онъа ойле кельди ки, Музеен эр шейни эшиткен, арадаки даванынъ кергинлигинден тамамы иле хабердар эди. Эбет, о реиснинъ мераметсизлигини, кимсени аджымагъаныны биле эди. Темет апайында озюнинъ гонъюла алыджысыны тапты. О, эфкъарыны дагытаджакъ олып, еринден къалкъты да, тувар аранына догъру адымлады. Къашкъа сыгырнынъ аркъасыны, манълайыны къашыгъалап, алдына бир басым пичен ташлады. Хайли вакъыттан сонъ азбаргъа чыкъты. Ишнен мешгъуль олмагъа истеге ёкъ эди. Азбардаки кутюк устуне отурды. «Мени къармагъына илиндирип, оюнджакъкъа чевиреджек ола. Онынъ дегенини япаджакъ олсанъ, къабаатсыз адамларгъа ифтира атаджакъсынъ. Бу мумкюнми? Я видждан къайда? Пезевенк, ватангъа садыкълыкъны, севгини инсанларнынъ такъдиринен ойнамакъта коре. Сен, асабам, бугунъки ал-эвалынънен къанаатленмек истемейсинъ, эп юкъары котериледжек олып тырышасынъ. Эр кеске баш олмакъ хусусында тюшюнесинъ. Бунъа ириширсинъми, ёкъмы, бильмейим, амма дюнъя мердивендир дегенлер. Эм чыкъарсынъ, эм тюшерсинъ. Менлигинъ санъа юкъу вермей, джумле алемни ютаджакъ оласынъ. Сонъу хайыр олсун! Этрафындаки оксюз балаларгъа бир бакъ. Олар да кульмек, шенъленмек, ашамакъ, ичмек истей эдилер. Эр шейден марум къалдылар. Бу иште сенинъ де къолунъ вар. Эвлятларынынъ тюшюн. Динсизнинъ акъкъындан имансыз келе, дегенлер. Сен о кунни илле кореджексинъ».

Шерифовнынъ реислик эткенине учъ йыл толмаса да, «халкъ душман»лары, «миллетчилер» деп, койден он эки адам алынды. Аягъындан чарыкъ чыкъмагъан, потик не экенини бильмеген, омюр бою йымшакъ тешекте ятмагъан чобан огълу чобан Джантай да душман, миллетчи олгъанмы? Еди бала ёллар ичинде къалды. Бир тилим отъмекке, джарты штангъа мухтаджлар. Койде ачлыкътан, эзиеттен къан къускъан балалар азмы? Оларны тюшюнген де, къайгыргъан да ёкъ. Халкънынъ сеадетини кимсе тюшюнмей. Тек душманларны къыдырмакънен огърашыла, Шерифов, реис оларакъ сенинъ башкъа къайгынынъ ёкъмы?

— Не олды санъа, къыбырдамай отурасынъ, иштен-кучътен вазгечтинъ,— деди Музеен.

— Токъунма манъа, бираз тынчланайм. Бир кунъ санъа эр шейни айтып анълатырым. Эр шейни...

Музеен бош къопкъаны джыллы сувнен чайкъады да, сыгырны сагъмакъ ниетинен арангъа таба ёнеди. Темет ойле асабийленди, ойле эеджанланды ки, аз къалды ачувыны апайындан аладжакъ эди. Сонъра, бутюн гуналарнынъ асыл себепчиси реис экенини анълап: «Эбет, гунахкяр тек о, реистир»,— деди дуакълары арасындан.

Бундан беш ай эвель, Темет джума куню бисмилля, деп тургъанда эшиткен биринджи сёзю, Идрис оджанынъ къапатылгъаны акъкъындаки хабер олды. О буны бильмек истеп:

— Кимден ишиттинъ?— деп сорады апайындан.

— Сыгыр айдагъанда къадынлар лаф эте эдилер,— деди Музеен.— Яры геджеде алгъан экенлер.

Теметнинъ чырайы агъарды. О, фаджианынъ эрте-кеч оладжагъыны билип, онъа маневий джезттен азырлангъан олса да, шимди эшиткен хайырсыз хабер оны текмил аякътан йыкъты. «Башымыз белядан айындай» — деди де, аякълары тюбуне бакъты. Баягъы вакъыттан бери кечирген азаплары оны тамамы иле тёнъюльдирди ве синъирлери кемане теллери киби тартылдылар. Артыкъ тегин отурып оламай эди. Турып, бир баш Идрис оджанынъ звине кетти. Тамилланынъ гонъюлини котермек, агъыр дакътыкталарда онъа кенъешчи олмакъ истеди. О, Тамилланы агълап отургъан алда расткетирди. Заваллы къадыннынъ козьлери агълапдан къызаргъан, кенъ манълайы чембернен багълангъан эди.

— Кельгенде яры гедже авгъан эди,— деди Тамилла,— Сейдамет агъа да оларнен эди. Козълериме биле тикилип бакъмады. Идриснен серт-серт лаф этти. Достлары язгъан мектюплернинъ эписини, анамнынъ къураныны, Идриснинъ бир къач китабыны топлап алып кеттилер.

Темет не айтаджагыны бильмеди. Башыны ашагы алып отура эди. Бетиндеки кызыл лекелер эп кьоюрдылар.

— Сен, Тамилла, кедерленме,— деди о ниает,— Идрис меляике киби адам. Оны анда чокъ тутмазлар, чыкъярылар.

Андажакъ о бунъа тамамы иле эмин дегиль эди. Тамилла козьлерининъ ишыны салип:

— Сагъ ол Смаил,— деди,— Сейдамет агъа да мен оны къуртарырым, деди. О, ярым саат эвельси мында эди.

— Шерифовмы? Инанма о мынафыкъкъа. Сейдамет дини-иманы олмъган адам. Идрисни къапаткъанлардан бири де одыр. Азбарынъа къойма оны!

Эди къач кунъдир Теметнинъ не юреги тынчлана, не де тамагын-дан аш кече. Яралангъан боденеге ошап къалды. Кимсеге дердини ачмай. Колхоз анбарында къапалып, сес-садасыз, тена-тена, кимсеге кьошулма-дан, анда булуна. Пакъыл киби бугунъ мал алмагъа кельгенлер де, де-ерлик олмады. Идрис оджанынъ къапалмасы ичини-багърыны якъкъан эди. Шерифовгъа джаны пек агъырды. Оны корьмеге козю ёкъ эди. Ичинде ошкё далгъасы кьозгъалды. О адджы бир дуйгъугъа чевирилиркен, Те-мет буны реистен гизлемеди. Бу саада Шерифов да борджлу къалмады. Олар бир йипте ойнап оламагъан жанбазлар эдилер. Лякин Темет видж-данлы, ар этмеге бильген адам олувынен, Шерифов исе эдепсизлигинен, намуссызлыгынен бир-биринден фаркъ эте эдилер. Кой шурасынынъ реиси кунъджи, асетчи эди.

Бугунъ бу эки адам тесадуфен, тюкян огюнде кене къаршы-къаршыгъа расткелиштилер. Реис бир де-бир шейге маначыкъ этип бу корюшювден къачынмакъ истесе де, чаре олмады. Койдеши дос-догъру онъа таба адым-лады. Лафны да биринджи олып о башлады. Давушы серт эди.

— Олан, Сейдамет,— деди о якъын адамына хытап этер киби,— анавы Момине аблайы аслы аджымайсынъ, эбет. Баса-бас налогны шыпыртасынъ. Инсанлыгынъ ёкъ сенинъ!

— Насыл налог о?— деп сорады реис.

— Насыл налог олсун, багъчасында бир мейва тереги олмаса да, сен о гъарипке тереклери вар деп, налог урасынъ.

— Эр кеснинъ төлеген налогоыны о да төлемек борджлу.

— Ничюн эр кеснинъ! Чавуш Рамазаннен о къадынны бир этмек олурмы?

— Мен биревнинъ акъылынен иш корьмейим. Менде инструкция вар.

— Инструкцияны да кимлер яза, я сен, я да мен. Лякин инсанда инсаф олмалы, инсаф! Сен о инструкцияны адамлардан устюн коресинъ гъалиба.

— Сенинъдже мен энъкъастан япам, ойлеми?

— Догърусыны айтаджакъ олсакъ, ойле!

Шерифовнынъ кейфи текмиль бозулды. Эрте олса да, идареге таба адымларкен, ёл бою койдешинден насыл этип ачувыны алмакъны, оны джезаламакъны ойланды. Тюрлю хурназлыкълар кыдырса да, тапа-магъанындан азапланды, ичини чекти. «Зарары ёкъ, сен бу сёзлеринъ ичюн къанун огюнде джевап верирсинъ»,— деп сомурданды. О, идареге кельген-де, Ваджип эмдже багъчадаки чечеклерни суvara эди.

— Сейдамет, къардашым, не ойле эрте турдынъ, гедже юкълап олама-дынъмы, ёкъса?— деди Ваджип эмдже.

— Акъикъатен де, Ваджип агъа, юкълап оламадым. Тёшекте сабагъа-дже айланып чыкътым.

— Олуджыдыр, къардашым, инанам,— деди къарт сипирткисини ис-рарлы саллап.

Реис сонъки афталарны раатсыз кечирди. Теметке ачувы буюк. Иш ошасына кирип деерлик ерине отурмады. Эеджанлангъанындан артына-отине доланды. Секретарьнынъ кетирип маса узерине ташлагъан къагъытла-рыны биле козьден кечирмекни акъылына кетирмеди. Сонъра, бирден башыны котерип, секретарь яштан сорады.

— Шукюр, Теметнинъ бизге борджу вармы?

— Ёкъ, эписини төледи.

Койдешине тиш кыйрадыкча кыйрады амма, кьабаатламакъ ичюн бир тюрюлю себеп тапып оламады.

2

Лятиф бугунъ башына буюк бея келеджелини акъылына дахи кетирмегендир. Бабасы онъа хытап этип:

— Бугунъ меним ериме къаладжакъсынъ. Эр шейге козь-къулакъ ол! Багъчаларгъа инсандыр, айвандыр кирмесин, — деди. — Сакъын юкълап къалма!

Бала къувангъанындан бир аягъы устюнде ойнады. О, кимерде бабасы ерине къаравуллыкъ эте ве кендисини бала дегиль де, энди буюк йигит зан эте эди.

Орталыкъ тынчыкъ ве сакин эди. Ялынъыз чырчырмазинлер чырылдай, хафиф ельчик денъизнинъ тынч шувултысыны, тузлу кьокъусыны кетирип инълемекте. Бала шырылдап акъкъан арыкъ янында отурып динъленди. Авада кескин нане кьокъусы бар эди. Орталыкъ тамамы иле къаранлыкълашты. Лятифнинъ янында аякъларыны узатып яткъан Кокман къулакъларыны тиклеп гъырылдады. Тураджакъ олып башыны юкълары котерди. Бала копегини сыйпап, пиязлап яваш, лякин къатый бир даушнен: «Кокман, ят!» — деди. Копек сёз динълеп деръал тынды. Къач дакъикълар кыбырдамай яткъан сонъ, бирден сычрап тураракъ, авулдап озен тарафкъа чапты. Бираздан текрар арыкъ янына кыйтып кельди. Бу арада кыйдандыр аякъ тапырдылары, фысылдылар эшитильди. Кокман бир даа козьден гъайып олды. Беш-он адым кенарда, бера тереклери арасында кольге корюнди. О ята-тура, беклей, копекни томарнен шыбалай, сонъра пыса берип, балыкчы кыйыкъларына догъру адымлай эди. «Балыкчылардан олса керек, — деп ойланды къаравул бала, — кеч маальде ким ола билир. Шубели адамгъа бенъзей», О, бельгисизни излемеге къарар берди.

Бельгисиз къора артына сакъланып, текрар козьден гъайып олды. Бираздан о ташёл кенарына келип чыкъты. Эндек ичине ятып бекледи. Кокман авлап онынъ артындан къалмады. Лятифнинъ эсаплагъанына коре, бельгисиз армут хырсызлыгъына дегиль де, башкъа мерамнен кельген. Эр алда, не япмакъ истей о? Бала ичюн бу сыр олып къалды.

Ярым саат къадар вакъыт кечти. Бельгисиз адам чабик адымларнен атлап, ёлнынъ о бир ягъында пейда олды. Къум узерине узанды. «Ювунмагъа кетеми, ёкъса? Ёо-окъ, кыйыкълардан хырсызлайджакъ маллары олмалыдыр».

Сагъда, анбар янында Кокманнынъ даушы кьопты. О де огте чапа, де артына чекиле, эпкинликнен бельгисизнинъ устюне атылып, шиддетнен авудай эди. Копек къач керелер бу адамнынъ балакъларына япышты, чеккеледи, штаныны йыртып да алды. Лятиф аякъ даушлары эшитильмесин деп, къумлы ялыдан кетти. Анда — колхоз анбарында якъарлыкъ, балыкъ авы, елькенлер, аркъанлар, къатран метийлери, бензин сакълы эди.

Бала анбар тарафкъа чапкъан арада, Кокманнынъ адджы-адджы вайылдысы оны бир анъ токътамагъа меджбур этти. Акъылына, копекни пычакънен ургъандырлар, деген шей кельди. Сонъ, эр шей тынды. Демики адам анбар къаравулы янында пейда олды. Лятиф ич бир шей эслеп оламай, артына кыйтты. Анбар тарафтан шише, стакан даушлары, саргъуш адамларнынъ лафлары эшитиле эди. Арадан бир саат къадар вакъыт кечти. Бирден кучълю патлав ерни-кони сарсытты. Анбардан кокке аллы-ешили атеш алеви котерильди. О кеткен сайын аевлене, патлай, чытырдай эди. Чевре-чет кунъдюз киби айдынланды. Атешнинъ эр шейни якъып виран этиджи ялыны кенарларгъа атыла, ёлунда не расткельсе оны якъып ёкъ эте. Анбар янында гурь оськен бадем тереги, къавакъ агъачы бар эди. Олар бир сание ичинде янып битти, ялынъыз къорланып, тютеп тургъан кевделери къалды. Бензиннен къарышкъан таш-топракъ янмакъта. Бала анбар тарафкъа чапты.

Бельгисиз адам аля даа артындан къалмагъан Кокманнынъ излевинден

озюни къртурмакъ истеп, оны ташнен кърумагъа тырышты. Копек душман-
нындан сакъынып арткъа чекильгенде атеш ялыны устуне авдарылды.
Гъарип айван вайылды кърпарып, тюркери янгъаны алда, этрафына айлана-
берди. Чапкъалагъан сайын алевленди. Фигъан кърпарды. Эр шей ойле
апансыздан олды ки, Лятифке деръал ярдымгъа бармакъ имкяны олмады.

Бираздан Кокманнынъ адджы вайылдысы да кесильди, озю де козь-
ден гъайып олды. Баланынъ юрегине бундан терен агъры, сызлав къалды.
О, анбар тарафкъа чапкъан арада бирден койдеши — анбар къравулы
Сары Гъафарнен Чылпыкъ Аметни расткетирди. Олар янгъынны сѣндюр-
мек ичюн арекет этселер де, аякъ устюнде зорнен тура, лафларында да бир
худжурлыкъ бар эди. Бу арада эр экисининъ урбалары янмагъа башлады.
Лятиф не япаджагъыны бильмеди: анбарны сѣндюрсинми, ёкъса койдешле-
рини къртурарсынмы. О, койдешлерини къртурараджакъ олып, озь урбала-
рынынъ янгъаныны да дуймай къалды. Де Сары Гъафаргъа, де Чылпыкъ
Аметке япышты, устлерине копкъанен сув текти, файда бермеди. Олар-
дан яныкъ къркъусы келе эди.

Сары Гъафар арекетсиз ята, зорнен теренден нефес ала эди. Лятифнинъ
де къроллары янып аджытмагъа башладылар. Чылпыкъ Амет денъизге
чапып, кендисини сувгъа аткъан. Ойле де къртурулгъан, лякин яралары
фена эди. Лятиф исе чареси олмагъанындан, аман сув толу кърпкъагъа
атылды, къролларыны онъа батырып-батырып чыкъарды. Текрар койдеши-
нинъ янына кельди: «Гъафар агъа! Гъафар агъа!» — деп, оны котереджек
олды. Ондан сес-солукъ чыкъмай эди.

Бираздан орталыкъны сакин тынчылыкъ басты. Тек атешнинъ чытырдап
янгъаны, далгъачыкъларнынъ къайгъысыз шувултысы эшитиле эди.
О далгъачыкълар «Гъафар агъа! Гъафар агъа!» деген сѣзлерни та узакъ-
ларгъа алып кете эдилер. Бала бир къач адым огге сюйрекленди. Арареттен
янгъан дудакълары чатладылар. О, ынъранып озь башына сѣйленди. Кокю-
сини агъыр бир юк баса, богъа эди. Козълери торланды. Эм денъиз, эм багъ-
чалар, эм де кърумлы ялылар бир сание ичинде баш ашагъы чевирильдилер.

Къраранлыкъ эп кърюлашты. О, Сары Гъафарнынъ джесетини де озь
ичине гизледи. Гуя оны адамлардан кунълей эди.

Лятиф денъиз ялысында койдешлерини къртурмакъ ичюн чекишкен
арада, койде, Теметнинъ азбарында давушлар кърпты. Эв саби яткъан
еринден къралкъмай, апайындан:

— Лаф эткен ким? — деп сорады.

— Смаил, тур, янгъын! Колхоз анбары яна!

Музеен эм сѣйлене, эм де чардакъта чапкъалай эди. Темет эшиткенле-
рине бирден инаймаса да, тюрб урбаларынен тышкъа чыкъты. Азбарда
кърмшусы Бекир Шамиль тура эди.

— Янгъын! — деди о. — Юр, кеттик!

— Шимди чарыкъларымны кийим де...

Денъиз ялысы атеш-алев ичинде эди. Теметнен Бекир янгъан анбаргъа
кельгенде, койнинъ бутюн джемааты анда эди. Эр кес арекетке кельди.
Сес-сададан ер, кок титремекте. Адамлар кучълерине, икътидарларына
коре янгъынны сѣндюрмеге тырышалар. Четтен сейир эткен тапылмады.
Темет арыкътан сув ташып, янгъыннынъ энъ кърюю ерине атылды.

— Олян, Смаил, атешке якъын барма, — деди Бекир, — урбаларынъны
якъарсынъ!

Эр экиси де эеджанлы, кърасеветли эди. Олар токътав-дурав бильмей
чапты-чапкъаладылар. Амма янгъыннынъ сонъу корюнмей эди.

— Кършларымны чиркиттим, — деди Темет кърлуандаки ломнен янып
куйген, къраргъан агъачларны урып ерге тюрюререк.

Бу арада Теметнинъ янына Шерифов келип къалды. Реис куеленген
къролларыны о якъкъа-бу якъкъа салласа да, атешке якъын бармакътан
къачына эди.

— Насыл, насыл олды бу шей? Этрафта ракъы шишелери, стаканлар.
Сары Гъафар да саргъуш эдими? Я Чылпыкъ Амет не мерамнен кельди бу
ерге? Бу, тешкиятландырылгъан джинаетке бенъзей, Усеин! — деди о кол-
ла реисине иляве этип.

«Абдал, мандабаш», — деп сөйленди реис гонъюльсизленип. О, ачудан патлайджакъ дереджеге кельсе де, индемеде, башыны ашагы алып адымлады. Къараманнынъ теляшланмасы башкъаларына да тесир этти. Козьлерини акъайтып турган Бекир Шамиль бир анъ токътады да, насылдыр дуалар окъуды ве авучларынен бетини сыйпап:

— Саргъошлыкъ белясы, — деди.

Шерифов оны сөгеджек олды, Къарамандан чекинсе керек, сөгмеде, лякин онъа ачувлы бакъып алды. О, даа сес-шаматалары кесильмеген адамлар арасындан атлап, ёл якъасына джонеде, ерде яткъан агъач парчасыны котерип алды.

Чылпыкъ Аметни денъиз ялысындан тапып, арабгъа къойды ве хастаханеге алып кеттилер. О, эсини джойгъан эди. Ойле де озюне кельмей, фани дюньядан кетип, козьлерини эбедий оларакъ юмды.

— Бурунымызнынъ тюбюнде джинаетчилер юва къургъанлар, хаберимиз олмады, — деп мырылданды Шерифов. Бу аджджы сөзлернинъ кимге аит экенини кимсе анъламады. Ялынъыз Темет бу лафларны озъ адына къабул этсе де, янгъынны сөндюрмекнен огърашкъанындан, реиснен давагъа тутунмакъны шанына сыгъдырмады. Буны кендиси ичюн ашшалыкъ, деп сайды. Дудакъларыны агъыргъандже тишледди амма, тынчланып оламай эди. О, янгъычыкъ агъыр хасталыкътан айынгъан адам киби джан чекише ве бу азаплардан къуртулмакънынъ чарелерини кыдыра эди. Шерифовнен сөйленмек дегиль, онъа бакъмакъ биле истемеде.

Адамлар не къадар тырышсалар да, янгъынны сөндюрип оламадылар. Эр шей янып битти. Этраф таш-топракъ, сув ичинде эди. Ергъун адамларнынъ кольгелери тенбель-тенбель арекетте эдилер. Бираз кенарда, пелит агъачлары тюбюнде Сары Гъафарнынъ джесети ята. Устюне юнъ чекмен ташланылгъан. Койдешлери олюнинъ башы уджунда эйкель киби къатып къалды ве дудакъларыны кыбырдатып, яваштан фысылдадылар.

Теметнинъ бутюн фикирлери Шерифовда эди. Реиснинъ бети семизликтен, раат омюрден дегиль де, синтирлерининъ къозгъалувындан, ички дуйгъулардан къызаргъан эди. Темет буны янгъан агъачларнынъ ярыгъында эсledi. Реис койдешинен козь-козьге корюшмектен къачына ве козьлерини къайда гизлейджегини бильмей эди.

Бир атлы араба келип, арыкъ янында токътады. Олюни пичен төшелген арабагъа къойдылар. Эреджеп агъа тельбевлерни къолуна алып, къамчысыны авагъа котерди. «Айды, но-но!» — деп багъырды. Араба ташлы ёл бою акъырын-акъырын кетти. Янгъын мейданы яваш-яваш адамлардан бошап теналашса да, янып, сияргъан агъачлар аля даа тютей эдилер. Шерифов арабадан эки адым артта юре. Къолларыны аркъасына алгъан, къумрал къалпакъ кийген башыны эгильткен. Череси де аллана, де куськюнлеше. О, бир анъ башыны котерип, этрафтаки адамларгъа тылсымлы назар ташлады. Козьлерине кене Темет илишти. Онынъ къавий адымларнен юрмеси, кендисини гъает сакин тутмасы реисни даа зияде ачувландырды. Зытына басты. Оны шубели бакъышнен озгъарды. Дудакълары зорнен кыбырдадылар. «Мына, хурназлыкъ къайда. Къопайма зыпкъын, джезанъны булурсынъ. Сенинъ ишинъдир бу!» — деп мырылданды озъ башына. Бу ерде Теметнинъ не себептен къопаяджагъыны анъламакъ кыйын эди. Бельки Шерифов шай олмасыны истегендир. Ёкъ, о джиддий тавурнен, санки тутулгъан хырсызнен лаф эткен киби сөйленди. О, эм тюшюнди, эм де къолуны аркъасындан алып, манълайы терлемесе де, оны эки кере сыйпады.

Кой сакинлери геджени аякъ устюнде кечирдилер. Юкълагъан адам олмады. Янгъын, Сары Гъафар ве Чылпыкъ Аметнинъ олюмлеринен багълы вакъиалар, эмиш-демишлер эр кеснинъ агъызында эди. Базылары олып кечкен вакъианы къабартып, озюнден де къошып, ялдызлап айта, Теметнинъ япкъан гъарезлик ишидир демектен де къачынмай эдилер.

Арасы чокъ кечмеде, эр шей унутылгъан киби олды. Ялынъыз бир яныкъ къалды. Акъикъатта исе унутылгъан бир шей олмады. Шерифов буны ич де акъылындан чыкъармады. «Янгъынны тек Темет тешкилятландыргъандыр», — деди. Озюнинъ акълы экенини исбатламакъ ичюн о яландан да, уйдурмалардан да, ифтирадан да къачынмады. Атта инсан такъдири

биле ортагъа къыюлгъан эди. Колхоз реиси Къараманнен бу саада къач керемер субетлешти. Тефтиш оладжагъыны эвельден анълап, анбарны зыгъастан якътырды, демектен таймады. Пек чокъ делиллер кетирди. Оларгъа ишанмакъ къыйын эди. Къараман буны исбатламакъ керек деп, баш кестирсе де, Шерифов оны къандырмагъа тырышып:

— Ягъыннынъ озю, эки адамнынъ олжуми джинаий ишни исбатлай,— деди.— Бу сангъа, мангъа атылгъан ташлардан бири. Сынфий душман юкъланмай.

Къараман агъызыны ачмады. Ынджынувнен Шерифовгъа бакъты. Ондакы весесе ойле арткъан эди ки, о эр шейни якъып-йыкъыджы къаба бир къуруткъа чевирильмеге азыр эди. Къараман юзюни кенаргъа чевирди.

Намет, бу ишни тешкермек меселеси махсус органларгъа авале этильди. Теметнинъ башы устюнде къара булутлар уймелешмеге башладылар. О, буны озю де сизди. Анбар мудирлигинден чыкъаргъан эдилер. Багъчаларда чалашты. Атта бригадирликни биле ишанмадылар. Бир де-бир ишнен идареге кельсе, хадимлернинъ сувукъ, титис чырайларыны коре ве койдешлери арасында озюни ят адам сая эди. Шай этип бир къач афта даа кечти.

3

Фындыкълы коюнинъ кузю бирден, бекленильмеден кельди. Баджаларда боран ач къашкъыр киби увлады, пенджерелер ачылып япылдылар. Темет не къадар тырышып бакъса да, пенджерени къапатып оламады. О, денъизнинъ шапырып-къутургъаныны, эпкинли далгъаларнынъ къумлы халыгъа келип урулгъанларыны сейир этти. Якъын заманларда денъизни бойле октемли корьмеген эди.

Орталыкъ чым-чырт. Музеен даа юкъламай эди. Бирден копек авулдады. Аякъ тапырдылары, фысылдынен лаф эткен инсан сеслери эшитильди. Къадын бунгъа эмиет бермеди. Къомшулар мусафирликтен къайтадырлар белледи. Къоджасыны да уянтмады. Чардакънынъ тахта пармакълары арасындан азбаргъа козь ташлады. О, бир къач адамнынъ эвлерине таба догърулгъанларыны корьди. Кене къулакъ асмады. Бутюн тюшонджеси, къайгъысы юкълап оламай, шыншыкълап тургъан къызчыгъында эди. Кимдир бириси:

— Музеен! Музеен!— деп багъырды. Багъыргъан койдеши, кой шура-сынынъ кятиби Шукюр Осман эди. Къадын тааджипке далды, раатсыз юрегинде къоркъу къыгъылчымлары асыл олды. «Ничюн акъайымны дегиль де, мени сорадылар? Затен бу хынзырларгъа яры геджеде ким керек олып къалды?»— деп сорады озь-озюнден. Текрар къадыннынъ адыны чагъырдылар.

— Музеен, къоркъма, бу меним, мен, Шукюр Осман. Смаил агъам эвдеми?

Къадын аякъкъа къалкъты.

— Эвде олмай къайда оладжакъ, юкълай,— деди титрек давушнен.

— Уянт, чыкъсын чардакъкъа!

Темет лафларны эшитип уянды ве тюб урбаларынен чардакъта пейда олды.

— Шукюр Осман сени сорай,— деди Музеен.

Темет тек шимди алель-аджеле урбаларыны устюне сокъты да, чардакъ къапыны ачты. Койдешинден башкъа кене эки адам ичери сокъулдылар. Темет оларны деръал таныды. Куньдюз идареге баргъанда, азбарда долана эдилер. Мусафирлер райондан кельселер керек. Арекетлеринде бир хужурлыкъ бар эди. Адамларнен истексиз лаф эте, къачына, черелеринде кибарлыкъ сезиле.

Кельгенлерден бири, узун язлыкъ пальто, кок къалпакъ кийген мыйыкълы адам ичери киргенинен, эвни тинтеджеклерини айтып, аркъадашына козь къымды. Тешек-ястыкълар, сандыкътаки урбалар, басмалар эв ортасына котерилип атылды.

Тасырдылардан, къаба лафлардан уянгъан балалар, оданынъ кошесине сыйыкъып, къоркъу, аджизлик толу козьчиклерини таныш олмагъан, серт

чырайлы эмджелерден алмай эдилер. Мыйыккылы эмдже Теметнинъ ортан-
джы огълу Ниязий ичюн макъара копчеклеринден ясалгъан арабачыккъа
басып, оны чиль-парча этип ташлады. Бала окюр-окюр агълаяракъ, мый-
ыккылыгъа ойле бир ынджынувнен, бала нефретинен бакъты ки, инсафлы
адам ичюн бу олжумден де бетер эди. Лякин баланынъ козьяш тѣкип агъла-
вы эмджеге зерре къадар тесир этмеди. Буюк огълу Сервер бабасындан
айрылмай, о къайсы одагъа кирсе, онынъ пешинден къалмай эди. Баланынъ
бабасына садыккылыгъы мыйыккылыгъа ярашмады. О, Серверни бар къувети-
нен итеп:

— Кет, кет бу ерден!— деп джекирди. Сервер не агълады, не де бир
яккъа кетти. Акъыллы, зийрек козълеринен мыйыккылыгъа бакъты. Баба-
сынынъ къолуна япышып, эр шейни акъылда къалдырмагъа тырышыр киби
назарыны оларгъа тикти.

Ниает, эвни акътар-тѣнтер этип битирдилер. Ич бир шей тапылмагъан
сонъ, Теметнинъ эки козлю авджы тюфегини алдылар.

— Азырлан, бизнен кетеджексинъ,— дедилер онъа.

— Къоркъып абдыраманъыз,— деп тенбиеледи Музеенни Шукюр Ос-
ман,— о эки саатке бармаз, къайтып келир.

Темет бирер-бирер балаларны опип, бир чифт урбаны богъчагъа
сокъты да, кельген адамларнен берабер одадан чыккыты.

— Бадам къайда кете?— деп сорады Сервер. Баланынъ суали дже-
вапсыз къалды.

Музеен адамлар артындан чардаккъа чыккыты. Къаранлыккъа инсан
кольгелери зорнен корюне эдилер. Бир къач дакыккъадан сонъ, кольге-
лер де, аякъ тапырдылары да гъайып олдылар. Арада тек бир бошлукъ,
омюрни кемирген, бербат эткен бошлукъ, манасызлыккъ къалды. Музе-
енни адеттен тыш агъырлыкъ, юрек агърысы, янгъызылыккъ эскендже киби
эзе эди. Гъарип къадын сакинден, сес-солукъ чыкъармадан агъламагъа
башлады. «Эки сааттен келеджек» дегенлерине ич де инанмады. Былтыр
Къадыр Османни алгъанда да шай деген эдилер. Шимди о заваллынынъ
къайда экенини кимсе бильмей. Мектюп де кельмей. Музеен Сервернинъ
башыны сыйпап, багъырына басты.

— Агълама, огълум, бабанъ мытлаккъа келир,— деди оны тынчланды-
раджакъ олып.

— Келеджек дейсинъ амма, озюнъ де агълайсынъ,— деди огълу.

Музеен индемени. Лаф этсе, агълагъаны дуоладжакъ эди. Дудакъ-
ларыны сыкъып, арекетсиз отурды. Огълуну пиязлап юкълатмакъ истесе
де, о аслы юкъламакъны акъылына биле кетирмей эди. Эп бабасы акъкынд
да тюшюнип-ташынды. Баланынъ яш, гунасыз къальби тельче-тельче
олгъан эди.

Теметни Аджи Мамбет устанынъ тютюн аранларына кетирип къапа-
дылар. О, зифт къаранлыккъ олса да, койдешлери Зуди ве Халильни да-
вушларындан таныды.

— Олян, сиз де мында экенсинъиз де? Менден эвель даврангъан-
сынъыз, эбет.

— Айса не? Санъа, бир озюнъе джан сыкъысы олмасын дедик, ко-
ресинъ.

— Эвалла, эвалла сизге.

— Сени де, мени де, кимсени тегин ташламазлар,— деди Зуди.— Мен-
ден агъам Идриснинъ алтынларыны сорайлар. Алтын чарпсын оны десем,
инанмайлар, ачувланалар. Тамилланы къыйнарлар, деп къоркъам.

— О эрифлерден эр шейни беклемек мумкюн,— деди Халиль.

Аджджы тютюн къокъусындан нефес алмакъ къыйынлашты. Аран-
нынъ кенъ, агъыр къапысы олса да, пенджереси ёкъ эди. Ичериде, коше
янында эки дане тютюн тайы, обалангъан сырыкълар, бир ерге обаланып
багълангъан теменлер туралар. Сычанлар бир дивардан дигерине вызыр-
вызыр чапыша, тасырдай эдилер. Койдешлер сабагъадже юкъламай сѣй-
лешип чыккытылар. Кимсе не ичюн къапалгъаныны бильмей. Тек уют-
нен яшай. Эй, сени уют дюнъясы! О кимерде инсангъа къарардан зияде
теляшланмагъа, рухтан тюшмеге имкъян бермей. Мельѣм киби тесир эте.

Къапаллыарны саба танъ маалинде, кой сакинлери терен юкъуда экенде арнадан чыкъарды ве машинагъа отуртып, район меркезине алып кеттилер.

Темет ве къадар тюшюнип баш ёрса да, къапалгъанынынъ асыл себебини ойле де анылап оламады. Кой шурасында да бу акъта адам акъыллы ич бир шей айтмадылар. Шура укюмети адамларны къабаатсыз ерде къапатмай, демекнен кифаетленди мыйыкълы. Темет чокъ вакъыткъадже бу къадыге янаракъ, эрте-кеч къайтараджакъларына эмин олса да, азатлыкъ куню кельмей эди.

Оны бир къуветинен аркъасындан итедилер. О, аз къалды ичеридеки адамлардан бирининъ устюне йыкъыладжакъ эди. Факъат йыкъылмады, онынъ зорнен тутып олды. Сонъ, хайли вакъыт аякъ устюнде бекледи. Отурмагъа ер ёкъ эди.

— Бу якъкъа кель, Смаил!— деди бириси. Таныды, бу койдеши Топал Усеин эди. Оны эки афта эвельси алгъан эдилер. Темет отургъанларны кыпыдан кечирди. Адамлар арасындан атлап, койдешининъ янына барды.

Азбаргъа ошагъан балабан бу ода махбюслернен толу эди. О, чурюк къапыста тер къокъуй эди.

— Сени де бош быракъмадылар, Смаил,— деди Топал Усеин.

— Зуди де, Халиль де мындалар.

— Вай, анасыны. Отур, мына бу ерге.

Бош ер деерлик ёкъ эди. Эр кес бири-бирине сыйыкъып отура, яткъанда эписи бир тарафына ята, чевирильмек керек олса, эписи бир кереден ченирме эдилер.

— Ничюн къападылар?— деп сорады Топал Усеин койдешинден.

Темет омузларыны къакъып, дудакъларыны сыкъты.

— Бир шей айтмадылар,— деди.

— Ашыкъма, тезден аныларсынъ,— деди махбюслерден бири оськен сакъаалыны сыйпап.

Къапынынъ килити шытырдап, о кенъ ачылды. Бу ал Теметке бир шей анылатмады. Дигер адамлар элсленип арекетке кельди, юзьлеринден къайгы кольгелери кечип, ненидир бекледилер. Ялынъыз Темет бунъа табиий бир ал, деп бакъты. Акъылына ярамай фикир кельмеді. Ойле махбюслер бар эди ки, соргъу акимине чагъыргъанда къоркъкъанларындан багъыра, ынърана, камерадан чыкъмакъ истемей эдилер. Даа бир сой махбюслер бар эди ки, олар индемеден аякъкъа турар ве индемеден камерадан чыкъып кетер эдилер. Дигерлери озълерини батырлар киби алып бара, соргъу акими огюнде титремей, онъа нефретнен бакъып, япмагъан джинаетни бир вакъыт танымакъ истемей эдилер. Темет бу сой махбюслер сырасына кире эди.

Къапыда пейда олгъан бекчи отъкюр давушнен:

— Смаил Темет бармы?— деп сорады.

— Вар, мен олам!— деди Темет башыны котерип.

— Чыкъыгъы!— деди бекчи.

Темет богъчыны аладжакъ олып онъа япышты.

— Богъчыны таппа!— деди бекчи.

Темет огре, бекчи исе арттан келип, узун коридор бою атлап азбаргъа чыкъты, оныгъа бурулуп, ашагъы, ер тюбюне эдилер. Кунъдюз олса да, кында электик чырагъы яна ве эр ер, эр бир коше мезар тынчлыгъыны аныдыр эди. Къара дермантиннен къапы къапыдан ичери атладылар. Бекчи бокъында тикъалып:

— Смаил Темет сизинъ узурлыгъыгъа, капитан аркъадаш!— деди.

— Яппы, кетингъы!— деди капитан ве къолуны скемлеге таба узатты.— Отур!— деди Теметке.

Темет сакъаалынен скемлеге ермешерек, къаршысындаки сарышын бетик, снйрек сачлары сол тарафкъа таралгъан серт адамгъа бакъты. Онынъ ичю кунъмей эди. Къапылары тюкюмчикленген, андан титислик, сувукълыкъ келе эди. О, наскыдыр къыгъытларны окъумагъа башлады, узун пармакъларынен оларны деважы суретте къарыштырды.

— Сен анбир кудури эдингъ, ойлеми?

Темет башыны салламакънен сорагъа джевап берди.

— Майыс 21 геджеси, саат бирде, колхоз анбары янгъанда сен къайда эдинъ?

Капитан онъа къыядан бакъты. Ачувлы эди. Козьлеринде мераметсизлик сезиле. Темет о козьлерден къоркъмады. Сеси сакин ве къатты эди. «Мен джинаетчими, ёкъса джинаетчилернинъ къурбаныммы?»— деп ойланды ве:

— Эвде эдим,— деди эминликнен.

— Не япа эдинъ эвде?

— Иште пек ёрулгъанымдан, эрте яттым. Янгъын акъкъында сеслерни ишитип уяндым. Сонъра къомшум Бекир Шамильнен янгъынны сёндюрмеге чаптым.

— Саат он эки къарарларында сени денъиз ялысында корьгенлер.

— Оладжакъ шей дегиль, ялан. Мен саат секиз къарарларында анбарны къапатып, догъру эвиме къайттым.

— Ёлда, джами огюнде Сары Гъафарны расткетирдинъми?

— Хайыр, расткетирмедим.

— Догърусыны сёйлемейсинъ. О сенден къайда кеткенинъни сорагъан эди. Сен онъа бир сигарлыкъ тююн бердинъ.

— Не вакъыт олгъан шей бу?

— Инкяр этме, бизге эписи малюм. Мени, Щербаковны, алдаткъан адам бир кунъ биле яшамай, билесинъми буны!

Бугунъки соргъу чокъ девам этмеди. Темет эр шейнинъ яхшы биткенине, февкълубаде бир ал олмагъанына пек къуванды. Оны дёгмедилер, къыйнамадылар.

Камера ичи тер сасый эди. Усеин эмджеден башкъа эр кес юкъламакъта. Керчек, кошеде кимдир бириси инълемекте. Дигер бириси тюш корьсе керек, сандыракълай, багъыра, ялвара. Тына, сонъ агълай.

— Оны зияде урдылар,— деди Усеин эмдже кошедеки адамны косътерип,— санъа токъунмадылармы?

— Хайыр, токъунмадылар.

— Алла версин, частынъ вар экен.

Темет отургъан еринде юкълап къалды. Узанмагъа ер ёкъ эди. Баягъы вакъыт аякъларыны топлап отурды, агъырмагъа башлагъан сонъ, чареси олмады, аякъларыны яваштан дигер бирисининъ устюне узатты. О, терен юкъугъа далса керек, дуймады, индемеди. Темет де бираз раатлыкъ тапып, бол нефес алды.

Кимдир оны къатты оларакъ тюртти, омузына япышып исрар иле силькеди. Козьлерини ачып бакъса, босагъада бекчи турмакъта. Темет онъа инамсызлыкънен, атта ачувнен бакъты. Аркъасында къарынджалар чапкъалагъан киби кельди. Санарсынъ о бу сефер дёгеджеклерини дуя эди. Лякин абдырамады. Истер-истемез аякъкъа къалкъты.

Кене ахрет соргъусы башланды. Бугунъ оны пек урдылар. Къолларыны артына къайырып бурды, кельпеденнен эки пармагъынынъ тырнагъыны сувурып чыкъардылар. Камерагъа къайтып кельгенинен Усеин эмдже къанлы пармакъларны корьмесе де, койдешининъ мушкюль алындан фена шей олгъаныны деръал анълады.

— Урып эздилерми, тувгъаным?— деди тишлерини гыгычрдатып.

Темет явлугъыны йыртып, пармакъларыны багълады. Онъа Усеин эмдже ярдымгъа кельди.

— Бакъ сен бу ише! Ах, джинасирлер!— деп сёгюнди о.— Адамны сакъатламакъ, къардашым, о пезевенклернинъ зенааты. Онъа ич де айретленме!

Эртесине Теметни кене чагъырдылар. Бу сефер козьлерине эвеля маса узериндеки кельпеден илишти. Олар онъа дюньки соравадан бери пек яхшы таныш эдилер. Сагъ къолунынъ эки пармагъындаки тырнакълары аля даа агъыра, къанай. Учъ кере багълавны денъиштирди.

Щербаков юзюни экшитип, къыядан шу пармакъларгъа козь ташлады. Озюнинъ усталыгъына, беджериклигине къуваныр киби, мыйыкъ астындан йылмаяракъ, язылы кягъытларны алдына чекти. Пыштавыны кыынындан

Чыгарып, маса узерине, кельпеден янына кьойды. Шишман беденини сенинъ аркьалыгына ташлап, керильди ве кьарыкъ сеснен:

— Сонъ, не кьараргъа кельдинъ, кьабаатынъны танийсынъмы?— деди.

О шай деди де, сагъ кьолуны кельпеденге узатты. Теметнинъ бутюн тен чечирдеди, чырайы агъарды, дудакълары кьалтырады, оны адеттен кьызын сувукълыкъ, нефрет делялети сарып алды. Гунаны бойнуна алмакъларынъ озю джинает олса да, не чаре...— Ёкъ, бу чекишменинъ, азапларнынъ сонъу оладжакъмы? Олмайджакъ гъалиба! Бареме бу зиллет саибиди меджбурнынъ богъазына япышып, я кьуртулырым, я да олерим»,— деп ойлады Темет.

— Не индемейсинъ? Мен эп беклейим. Бизде сенинъ джинай ишинъе айт бутюн малюматлар бар.

Щербаков тегин отурып оламай кя таз башыны сыйпай, кя пыштавгъа, кя кельпеденге токъунып ала. Бунгъа о тенбилев вастасы, деп бакъа, Теметни кьоркьузмагъа тырыша. Соргъу акими не кьадар серт олса, Темет о кьадар саде, йымшакъ эди. Щербаков койлю баласынынъ бу кьадар текмеле, гьурурлы олгъанына шашты ве бунынъ асыл манасыны анъламагъа истемей эди. Темет терен кокюс кечирди. Онгъа сёйленмек, сучлу олмадан сенин ёкъ ерде сучлу танымакъ пек кыйын эди. О башыны тик котерди де сенин давушнен:

— Мен кьабаатлы дегилим,— деди ве бир сёзде турды.

Кене котек, кене кыйнав... Бутюн булар Теметке зерре кьадар тесир этмедилер.

— Бу ерде атып ольдюрсенгъиз де,— деди Темет,— сёйлегенлериме бир сёз биле кьошмайджагъым.

— Гизлеме, эп бир айтмагъа меджбур этермиз. Чиркильген кирпичлеринъ кьашларынъ джинаетчи экенинъни исбатлайлар.

Соргъу акими бир анъ сусты ве кягъытлардан бирини Теметнинъ алдына кьойып:

— Окъумагъа билесинъми? Ма, окъу ве имза эт!— деди.

Темет кыйыш-кьонгъур арифлернен язылгъанларны зорнен окъуды. Окъутган сайын бенъзи солды. О, эр бир сёзнинъ, джумленинъ догъру маънасыны анъламагъа тырыша эди. Ашыкъмады, сабырнен окъуды. Щербаков сыкъыла, сабырсызлана, амма беклемеге меджбур олды. Беш дакъыкъадан сонъ, Темет кягъытны четке итеди.

— Сейлегенлерим догъру язылмагъан,— деди ве имза этмектен ред этти.

Соргъу акими юмругъыны бар кьуветинен масагъа урды, кьызарды. О, сенинълерининъ кьозгъалувындан кьалтырай эди. Сёз давасындан юмрукъ, темне давасына кечильди. Теметни бир сутка буз киби сувукъ камерада туттылар. «Джинаетиинъни танысанъ да, танымасанъ да сен кьабаатлысынъ»,— деди Щербаков.

Бундан сонъ Теметке токъунмадылар. Тек яткъан камерасыны денъиштердилер. Янъы камера кьалын диварлы балабан бинанынъ экинджи кьатында эди. Демир пармакълыкъ кесекленген уфакъ пенджеречиктен ичери темиз ава дегиль де, дерт кире эди.

Зуди де мында эди. Корюшкенлерине пек кьувандылар. Зудининъ бети, козь кьапакълары шишкен, мораргъан эдилер. Солукъ, зайыф эди. Тамилла Зудининъ апакъайынен берабер эки кере аш, урба кетирселер де, ве косьтерди, не де кетиргенлерини бердилер.

— Таныш адамларнынъ мангъа айткъанларына коре, алтын кьыдырып Тамилланынъ эвине эки кере баргъанлар. Лякин тапамагъанлар.

— Эписи Шерифовнынъ тепмесидир, Зуди!— деди Темет.

— Мен де ойледир беллейим.

Тамилла кьоркъа-кьоркъа, сыкъыла-сыкъыла Шерифовнынъ иш одасына кирди. Оада реистен башкъа кимсе ёкъ эди. Къадын босагъа янында тикътап, кьолларыны кокреги устюне кьойды. О, ипрангъан, лякин темиз

ювулган, чечекли басмадан тикильген антер кийген, аякларында сап калошлар бар эди.

— Мени чагыргъан экенсинъиз, Сейдамет агъа,— деди о чекини.

Шерифов кендисининъ бой-постуна, мазаллы беденине там зыт олгъа индже бир сеснен, отурышына ресмий бир къыяфет бермеге тырышыркен шойле деди:

— Эбет, чагъырдым, Тамилла.

Козълери къадыннынъ дызман аякларында доланды. Сонъ кокреклерине, бетине авушты. Ниает башыны ашагъы алып сёйленди:

— Бизге тюшкен малюматларгъа коре, сизде сакълы алтын вар экен догърумы?

Реис кягъыткъа нелердир язмагъа башлады. Телефонгъа узанды, бир дакъикъа сёйленди, эки кере Идрис оджанынъ адыны текрарлады, трубканы ерине къойып керильди. Оданы сукюнет басты. Къадын тааджиplenди къоркъты, аякларынынъ къалтырагъаныны дуйды.

— Насыл алтын о, Сейдамет агъа, анълап оламайым. Бизде бир вакъыт алтын ёкъ эди ве олмады да. Не айткъан олсалар, эписи ялан!

Шерифов аякъкъа къалкъты. Тамилланынъ янына келип:

— Идрис оджаны къапагъан адамлар, мени къатты оларакъ тенбиледилер. Идрис алтынымыз вар, деген. Эгер яхшылыкънен чыкъарып бермессинъиз, олар эм алтынларны къыдырып тапар, эм де сени къапатырлар.

Реис ялан сёйлегенинден ич де сыкъылмады. Оны табий бир ал, деп сайды. Чюнки бу, биринджи кере дегиль эди. Адамны алдатмакъ, къыйнамакъ онъа чибин ольдюрмектен де къолай эди. Эгер бутюн булар гъарип къадынгъа тесир этмез, о догърудан догъру къоркъзувгъа, джебирге кечеджек. Ниети ойле, къатты.

— Олмагъан алтынны къайдан алайым, Сейдамет агъачыгъым,— деп ялварды къадын.— Эгер ялан сёйлесем, эки баламнынъ хайырыны кормейим.

— Мен санъа инанам, Тамилла, инанам, емин этмек керекмей. Мына, мен бу ифтира мектюбини йыртып атам ве шу мельунларгъа эписини айтып анълатырым.

Тамилла агъламагъа башлады. Тыгъыз омузлары яваштан къалтырадылар. Шерифов исе тек озюне керекмеген кягъытларны йыртып, чёплюк сепетине ташлады да, аякъкъа къалкъып, къадыннынъ йымшакъ омузларындан тутты.

— Тынчлан, тынчлан, Тамилла!— деди о.— Энди вар, балачыкъларыннынъ къайдыны чек.

О, сагъ къолунен къадыннынъ бойнундан та балдырларынадже сыйпап алды. Тамилла койдешининъ бу арсызлыгъыны бегенмесе де, оны тесадуфен олгъан эркек назлылыгъы, деп къабул этерек, индемени. Яваштан къапыны ачып, коридор бою кетти. О, омрюнде ич де бойле уйгъунсыз вазиятте къалмагъан эди. «Биринджи адым олса да, умютли,— деп тюшюнди Шерифов,— ярын кене бу вакъытта экинжи адымны атармыз. О, багъы джиддий олур. Шай да бир кунъ макъсадымызгъа ирермиз.

Экинжи куню Тамилла кельмеди. Шерифов ачувланды амма, къадынгъа фена сёз айтмакътан къачынды. Къолларыны кокрегинде хачлап, дудакларыны сыкъып ода бою доланды. Ишнинъ онъайтлы битеджегине эминликнен бакъкъан реис, терс бир арекетнен озъ къысметини тепмек истемеди.

Тамилла ялынъыз учюнджи куню уйледен сонъ кельди. Кейфи яхшы дегиль эди. Лякин биринджи куню олгъан къоркъудан эсер биле къалмагъан. Эр экиси де лафны неден башлайдагъыны бильмей, эки дакъикъа сустылар. Башта сёзге реис башлады. Тыйыла, шашмалай, де окюре, де богъазыны йымшатмакъ ичюн сув иче. Онынъ худжур арекетлери къадынны бираз сескендирди. Лякин о койдешининъ инсафлылыгъына базана ве онынъ акъкъында фена фикирлерден къачынмагъа тырыша. Ялынъыз Шерифов айта, Тамилла исе истексиз олса да, оны динълей эди.

— Корюльмединъ, къайда къалдынъ?— деп къаршылады оны Шерифов.

— Айтылган куню кельмек шарт эдими ёкъса?— деди къадын.

— Ёо-окъ, шарт дегиль.

— Реис арадаки кергинликни аз да олса, йымшатмакъ ниетинен узакътан кочъти.

— Билем, Тамилла, санъа Идрис оджасыз яшамакъ къыйын. Эбет, о сенинъ къоджанъ. Къайгырмамакъ, онынъ такъдирине янып-куйме-мек мумкюн дегиль. Идриснинъ ёкълугъы бизим ичюн де буюк гъайып.— Шерифов юткъунып, къурназлыкънен сусты. Гуя о да кедер ичин-де эди. Сонъра, кене шу сакин давушнен девам этти.— Лякин сен шимди энъ эвеля озюнъ акъкъынъда, эки балачыгъынъ акъкъында тюшюнмек керексинъ. Санъа яшамакъ, эвлятларынънынъ къайдыны чекмек керек. Бу, энъ муими!

Онынъ сёйлегенлеринде баба насиаты бар эди. Амма Тамилла бунъа инанмады. Гузель, татлы сёзлер алтында айнеджилик, гъарезлик гизленге-нини къадын пек яхшы анълай эди: «Балаларымны къайгыра,— деп фы-сылдады о,— джаным, дей, бакъ сен онъа. Юреги исе ачув ве нефретнен толъу». Затен о тюшюнджесинде янъылмады. Бу оны богъа, нефес алмакъны къыйынлаштыра эди.

Шерифов исе насиатыны эп девам этти. Мераметли олмагъа тырышты.

— Мен билем,— деди о,— сен аш-судан замет чекесинъ. Мен Усеин-нен анълаштым, санъа ярдым этмее къарар вердик. Мына бу кягъытны ал да ярын дос-догъру анбар мудирине вар.

О, Тамиллагъа кягъытны узатыркен, энъкъастан индже пармакъларына токъунып, яваштан оларны сыкъты. Къадын койдешине джиддий ве сувукъ бакъып алды. О, озюнинъ чыкъымсыз вазиетте къалгъаныны анълап, узатылган кягъытны алсынмы, ёкъса, алмасынмы, оны кесен-кес аль этип оламай эди. Реис къадыннынъ шашмалагъаныны дуйды. Тамилла къаршы-сындаки адамгъа насыл джевап бермекни къыдырыркен, озюни гъайры-ихтиярий алда бу адамнынъ такъдирине берильгенини эслемей оламады. Анджакъ бундан къуртулыш ёлуны тапамады.

— Сен чекинме, ал!— деди реис эмир этиджи бир давушнен.

Къадын кягъытны алгъанынен, онъа къыядан козь ташлады. Анда беш кило ун, бир кило пенир, эки кило бакъла, эки къалып сабун язылган эди. Кунъдюз колхозда чалышып, геджелери койдешлерине урба тиккен къадын ичюн бу осал ярдым дегиль эди. Амма бунынъ нenen битеджегини де акъылындан чыкъармады. О, бу акъта тюшюнмеге къоркъа эди.

Акъайы къапалган сонъ, Тамиллагъа да оджалыкъ япмакъ ясакъ этиль-ген эди. Шимди адий колхозджы олып багъларда чалыша. Заваллы къадын бундан да осалыныгъ беклегенинден, бунъа да разы эди. Не къадар тырышып чалышса да, бирни эки япып оламады. Янъгъыз атнынъ тозу чыкъмаз, де-генлери догъру экен. Ёкъсуллыкъ, ачлыкънынъ мудхиш кольгеси оны эр адамда излей эди. О, иштен келип, ичери кирер-кирмез огълу Нусретнинъ отъмек истеп онъа таба чапкъаныны акъылына кетирсе, сачы тим-тик тура.

Шимди бу кягъытны къайтарсынмы, ёкъса алып, реиснинъ сагълыгъына бир дуга окъусынмы, бильмей эди. Тюшюнди, ташынды. Сыкъылгъанындан атта бутюн беденини сыджакълыкъ басты. Сонъра, «не олса олур», деди де, кягъытны эки къат дуклеп антерининъ джебине сокъты.

— Чокъ сагъ олунъыз, Сейдамет агъа!— деди сакин бир сес иле.

— Тешеккюрни сонъундан айтырсынъ,— деди Шерифов.

Олар самимиетнен айрылыштылар. Шерифов къадынны къапыгъадже олгъарды. О, кунъ-кунъден Тамилланен багъыны къавийлештирди, онынъ окъине хас серт джилъвелерине сыджакълыкънен, истекнен джевап бере эди. Шерифов бир кунъ шамарыны манълайына урды да:

— Тамилла, аз къалды унутаджакъ эдим,— деди дудакълары арасын-дан.— Идриске мектюп язмакъ истейсинъми? Мен сенинъ хатиринъ ичюн санъа зйилик япа билем. Яз, ишанчлы адамны вар, онынънен ёллармыз.

Тамилла зеджаннен онъа бакъты. Бирден инанмады. Сонъ, разы олгъаныны бильдирип башыны салады. Лякин гонълюнде бир енгиллик ёкъ эди. Агъыр муит къадыннынъ устюне къара булут киби чёккен эди. Кунълар бири-биринден бетер олып кече эдилер. Эльбет, Шерифовнынъ

косътерген маддий ярдымы онъа баягъы енгиллик догъурды амма, бу денъизден бир тамчы сувгъа ошай эди.

Акъшам иштен къайткъан мааль эди. Тамилла тесадуфен сокъакъта Шерифовгъа расткельди. Реис къадынгъа шакъа тарзында:

— Акъыз, бир фильджан къаве ичмеге де чагъырмайсынъ,— деп кульди айнеджиликнен. Къадын не дейджегини бильмей шашмалады ве акъылына шу арада не кельген олса, оны айтаберди:

— Къапым, Сейдамет агъа, сизинъ ичюн даима ачыкъ. О, буны ачыкъ гонъюльнен айтты. Акъылына башкъа ич бир шей кетирмеди. Тамилланынъ бу сёзлери Шерифовда янъы умютлер къозгъады. «Ишим беш» деп ойланды о.

Бугунъ джума куню. Ёрулгъанындан Тамилла пек эрте ятты. Даа юкъламай эди. Кимдир багъчалыкъкъа ачылгъан пенджерени шиддетнен такъырдатты. Орталыкъ зифт къаранлыкъ эди. Къадын тешектен турса да, пенджерере янына барып, тышкъа бакъмагъа къоркъты. Ниает, «Ким экен бу?»— деди де, пенджеренинъ пердесини яваштан четке чекти. Тышта Шерифов тура эди.

Тамилла неге огърагъаныны бильмеди. Къоркъудан япракъ киби къалтырамагъа башлады. Учъ дакъикъамы, беш дакъикъамы арекетсиз турды, еринден къыбырдамады. Козълерине санарсынъ къаранлыкъ чёккен эди. Пенджерени ачмагъа ве шу бекленильмеген адамны ичери ёлламагъа джесарет эталмай эди. Эп бекледи.

Пердени кери чекип, пенджерени къапатты. Шерифов эп беклей ве ара-сыра пенджерени такъырдата эди. О, пенджеренинъ джамына дегиль, гуя къадыннынъ кокрегине ура эди. Тамилла истемей-истемей, ира-десине къаршы кетерек, къалтырагъан къолунен пенджерени ачты.

Шерифов агъыр кевдесини ичери атаркен, ёрулгъан адам киби скем-леге отурды.

— Мектюпни язып азырладынъмы?— деди о ве терен нефес алды. Тамилла къолларыны кокреги устюнде хачлаштыраракъ, онъа бакъа эди. Онынъ дудакълары къыбырдадылар.

— Мектюпни алмакъ ичюн яры геджеде кельмек керек эдими, Сейдамет агъа,— деди къадын ачувнен.

Бир тыныш джевап эшитильмеди. Шерифов къолуны Тамилланынъ тизине къойгъанда къадын оны незакетнен, лякин къатты оларакъ кенаргъа итеди.

— Догърусыны айтаджакъ олсам, гогерджиним,— деди Шерифов,— мен санъа башкъа ниетнен кельдим. Мен буны бугунъ ачыкъ сёйлемек борджлум. Яшлыгъымда сени севгенимни яхшы билесинъ. Ана шу эски севдалыкъ дуйгъусы янъыдан къозгъалды. Юрегим яна, озюмни тутып оламай, эвинъе кельдим. Мени къувмазсынъ, беллейим. Афу эт!

Тамилла теренден кокюс кечирди. Чырайы ап-акъ кесильди. Санки насылдыр кемик богъазына келип тирельген, онъа сёйленмеге кедер эте эди. Койдешини къувсынмы, ёкъса къувмасынмы, бильмеди. Ёкъ, сабыр этмеге беклемеге къарар берди.

— Меним эки балам, къоджам бар,— деди мугъайып.

— Сен къоджанъны быракъ, онынънен ишинъ олмасын,— Шерифовнынъ сёзлеринде тенбилев, атта къоркъузув аяметлери сезиле эди.— Эгер ёлунъда мен расткельмеген олсам, сен эки баланънен чокътан Архангельск дагъларында оладжакъ эдинъ. Сени къорчалайджакъ олып, аз сыкынтылар чекмедим. Мен сагъ экенде санъа кимсе пармакънен токъунмаз...

Тамилла озюни тутып оламады, эки къолунен бетине япышып, яваштан агъламагъа башлады, О, ачувындан сачларыны юлкъмагъа, антерини парча-кесек этмеге азыр эди амма, кендисини къолгъа алды. Бичарелигине, янъгъызлыгъына, агъаларынынъ янынъда олмагъанына янды. Койде оны Теметтен башкъа къорчалагъан адам да ёкъ эди. О, заваллынынъ талийи де Идрис оджанынъки киби белли дегиль. Ботен ерде яндылар. Сагъмы, олюми, тек Алла биле. Тамилла козьашлар тёкип, дуа окъуды. Бунда бир тынчылыкъ, гонъюль раатлыгъы тапа эди.

— Ничюн агълайсынъ?— деди Шерифов къадыннынъ омузына тикъунъ.— Сагъа даа токъунганлары ёкъ...

— Токъунъ да бакъкъайдынъ!

— Не япар эдинъ?

— Бильмейим, мен бир шей бильмейим.

— Магъа тек сенинъ разылыгъынъ керек. Зорламакъ ниетинде дегилим.

Бир саат отурып лаф этселер де, араларындаки мунасебет зерре къадар йышмады. Лякин арада даргъынлыкъ да чыкъмады. Тамилла бунъа пек къунады. Чюнки о реиснинъ хавфлы адам экенини биле эди. Ойле инсанларнен шакъа олмаз. Баягъы вакъыт олгъан эди. Шерифовгъа эвни терк этмектен башкъа чаре къалмагъан эди. О, пенджеренен насыл кирген олса, ойле де кышкыс-тымпыс чыккып кетти. Ондан къадында акъылгъа къала-джакъ не къалды? Джаризликми, ёкъса абдаллыкъмы? Къадын бильмей эди. Шерифов эден чыквар-чыкъмаз Тамилла оны унутты. Лякин, иш шубеси, бунгъынен битмеди. Реис афтада бир кере, гедже саат бирде кельмекке адет эткен эди. Къадын чокъ вакъыткъадже бунъа алышып оламады. Къаршылыкъ косътермекнинъ фаджианен битеджегине эмин эди. О, иендесини дегиль де, балачыкъларыны аджыды, къайгъырды. Оларнынъ сагъ къалмалары, яшамалары ичюн къыйналмагъа, ашшаланмагъа кыр эди. Сонъундан тамамы иле ойнашынынъ джилъвесине берильди. Зайыфлыгъыны лянетлесе де, ондан къуртулуш ёлуны тапамады.

Шерифов эр келип кеткен сонъ, къадында насылдыр агъырлыкъ къала, юреги къусаджакъ дереджеде былана эди. Бутюн тюшонджелери бир тююмге келип багъланып оламай, айрылып-айрылып, парча-кесек алып кете эдилер. Бунъа кене бир мудхиш вакъиа даа зияде тесир эткен эди. Бу ал Тамилланы текмиль шашыргъан, Шерифовгъа беслеген нефретини къат-къат арттыргъан эди.

Кунълернинъ биринде Тамилла иштен къайта эди. Бугунъ сабадан бери къолундан чапа тюшмеди. Авучларынынъ ичи къызарып, пускалангъанлар. Аслы къадын къолуна бенъземейлер. Тикен киби серт. Къадын аякъларыны зорнен алып юре. Озенге бурулгъан арыкъ кенарына кельгенде, тапталгъан кокетлер ичинде йыртылып атылгъан кягъыт парчаларыны коръди. Башта къулакъ асмай, кечип кетеджек олды, лякин кягъытлар онъа таныш олып корюндилер. Эеджаннен токъталды. Этхалип бир данесини къолуна алды. Алды дегендже бедени титреди. Атта козьлерине биле инанмады. Къоджасына язгъан мектюби йыртылып отлар ичине атылгъан. О, шу мектюпни Шерифовнынъ риджасынен кып, онъа берген эди. Ничюн ёлламай, йыртып ташлагъан. Ёкъса, мерекы мектюпни ёлламакъ дегиль эдими? Онынъ фикирлери къарышты. Бутюн кягъыт парчаларыны топлап, антерининъ джебине сокъты.

Шерифов бугунъ бу эвге — гъурурлы къадыннынъ алдына, акъикъый саншкар, акълы ойнаш сыфатынен кельди. Гедже саат он экини ярым саат кече эди. Къомшулар яткъанлар, ярыкълары корюнмей. Адет киби, Шерифов пенджерени учъ кере тасырдатты.

Шерифов ичери киргенинен, козюне илишкен бир шей олса, о да маса узеринде дагылып яткъан кягъыт парчалары эди. О, йыртылгъан мектюбининъ кягъытлары олгъаныны таныса да кормегендай олып индемени.

— Юкълап къалдынъмы шу, Тамилла,— деди о къадынгъа якъын келип.— Гель, гель, сени бир охшайым!

Тамилла курсюде отурып, масаны косътерди.

— Булар не, Сейдамет агъа?— деди.— Эм охулдама, балалар юкълай.

Шерифов башта сёз не акъта кеткенини анъламагъандан олып, тааджип иле кягъыт парчаларына тикильди. Исрар иле сусты. Дагъыныкъ къара кышларынынъ астында тюшонджели козьлери, сым-сыкъ къапалгъан дудакълары, терли янакълары — онынъ азаплангъаныны косътере эдилер. Къадынны сувукълыкъ пердеси къаплап алды, атта нефес алмасы биле кыйылашты. О, кене сёйленди. Сыкъынтылы юзюнден кольгелер кечти.

— Бу кягъытлардан хаберинъ бармы, Сейдамет агъа?— деди парчаларын кягъытларны тюртип.

Шерифов тюшонджели, бираз да эеджанлы эди.

— Мен оларга бакъам да анълап оламайым, сергие чыкъарып кыйгъансынъ.

— Танымадынъмы? Яхшы этип бакъ! Анги ерде ташладынъ оларны?

— Таныдым, Тамилла, таныдым,— деди Шерифов кендисини акъламагъа тырышып,— эписинде бала къабаатлы. Джебимден алып, ойнагъанда абайламадан йырткъан. Бир котек урдым, бир котек урдым онъа, корьмелисинъ.

Реис эм айта эм де кызара эди. Козьлерини кыйда гизлейджегине бильмеди. О, тирсеклерини масагъа тиреп, эки кьолунен башына япышты. Баягъы вакъыткъадже индемей отурдылар.

— Сен кедерленме, Тамилла, мектюпни мен гъайрыдан язып ёлладым.

— Бу насыл бир сёздир. Инанырлар беллединъми?

— Сени бугунъ танымакъ кыйын. Насыл бий чакъты сени!

— Манъа ич бир шей олмады. Санъа не олды, сёйле бакъайым. Агъызынъ леш-ракъы сасый. Оф-ф, Аллам! Зевал!

— Энди бегенмей къалдынъмы? Бельки башкъа бир ойнашны тапкъандырсынъ!

— О меним ишим, амма сен шимди, шу арада, козюмден джоюл.

Къадын аякъкъа къалкъып, кин толу козьлерини реиске тикти. Билегине япышып итейджек олды, беджералмам деп токъталды.

— Э-е, токъта, сен кимин къарысы экенинъден хаберинъ вармы!— деп айкырыды реис.

— Бар, бар,— деди къадын,— ачыл башымдан!

Тамилла ойле афакъанлангъан, ойле кызгъан эди ки, козьлерине къаранлыкъ чёкти, не япкъанынынъ фаркъына бармады. О, джан аляметинен машагъа япышып, онынъ ялпакъ тарафынен Шерифовнынъ башына, манълайына ойле урды ки, о атта ерге пысмагъа, кьолларынен башыны сакъламагъа тырышты. Тамилла бунъа да къанмай оны сюмсюклеп, итек-леп одадан чыкъарды, бетини тырнады. Шерифов къаршылыкъ костерип, шамата котермек истемеди. Балалар уянды ве одада сес-шамата кьопты. Тамилла эвлятларына сарылды. Олар къазагъа огърагъан гемидең ялыгъа чыкъарылып атылгъан ёлджуларны анъдыра эдилер. Къадын эки кьолунен балаларыны багъырына басып, яткъан еринде юкляп къалды. О, атта пенджерени къапатмакъны биле унутты. Эскен рузгъардан о эм ачылды, эм къапалып тасырдады.

...Шерифов эртеси куню идареge кельгенде, манълайы беяз саргъынен багълангъан эди. Санки дерсинъ джебэден кельген. Чырайы да куськюн эди. Бурунында тырнакъ яралары корюне. Чардакъта оны биринджи олып Шукюр Осман расткетирди. О, тааджибли бир тавурнен:

— Сейдамет агъа, хайырлы къаза,— деди йылмайып,— не олды манълайынъа?

Шерифов джевапны эвельден азырлап кыйгъан эди. О, чокъ тюшюнип отурмай:

— Гедже абайламай алма терегининъ пытагъына урулдым,— деди. Бунъа инангъанлар да олды, инанмагъанлар да.

5

Шерифов Тамиллагъа къатнагъаныны не къадар гизли япмагъа тырышса да, бунъа иришип оламады. Корьгенлер де, дуйгъанлар да олды. Эбет, ернинъ, кокинъ кьулагы бар дегенлери киби, эр шей яваш-яваш ашкяр олды. Бу акъта койде чешит тюрю эмиш-демишлер джайрады.

Тамилла бир кунъ багъда ишлегенде, юзюм кутюклери арасында хырсыз киби шытырдап эскен яз ельчиги, койдешлерининъ болюнип-болюнип кеткен сёзлерини алып кельди. Гъарип къадын оларны динълемек истемей, кьулакъларыны пармакъларынен тыкъатса да, чареси олмады. О, адджы, игренч сёзлер козь огюнде долангъан арсыз чибинлерге ошап, кьулакъларына кире, юрек агърысы кьозгъай эдилер. Бу лафлардан сонъ о иш аркъадашларынынъ козьлерине корюнмеge кьоркъты, утанды. Озь-оюзюни лянетледи. Ер ярылса, ерге кирмеge азыр эди.

— Тамилланынъ семиргенине дикъкъат этесинъми? — деди къадынлардан бири мыскыл иле.

— Ишиткениме коре, Шерифовнен яшай экен.

— О аясыз эрифъ гъарипни я къоркъузгъандыр, я да алдаткъандыр. Ойле олмаса, Тамилла онъа ош копегим демез эди.

— Шерифовнынъ онъа бермеген шейи къалмагъан экен. Ачлыкътан къуртаргъан, дейлер.

— Бойле, тыштан бакъкъанда, эки-учъ айлыкъ олгъаны дуюла.

— Джиренч адамдан пич бала тапкъандже, алдырса олмаз эдими?

Экинджи къадын бир къач дакъыкъа индемеди, сонъ къарыкъ сеснен:

— Гъарипнинъ башындан беля эксик олмады. Аджайым мен оны!

Сустылар. Аванынъ тазелиги, кунешнинъ джумерт шавлелери Тамилланынъ юрегине зерре къадар тесир этмедилер. О, шу куню звине кой-дешлеринен берабер къайтмады. Адамларнынъ козьлерине корюнмектен къачынып, ишини кеч ташлады. Ёлсыз-изсиз ерлерден, багъ-багъдан атлап, абыз-сюрюне къайтты. Козьлерине къаранлыкъ чёккен эди. О, звинде де раатлыкъ тапамады. Кунъ-кунъден вазиеги агъырлашты. Бу учурымлы ёлдан къуртулыш ёкъ эди. Гедже-кунъдюз балачыкъларыны тюшонди. Ам-сув етмей, ачлыкъ чекелер. Аллагъа дуа этюв де файда бермеди. «Я рабби», — деди о ах чекип, — ничюн мени джинает ёлуна итединъ? Ничюн? Мен акъайымны севе, онъа садыкъ эдим де... Манъа не олды? Шейтан шерине огърадым. Шимди звимден, балачыкъларымдан, тувгъанларымдан айрыладжакъым, оларны бир даа коръмейджегим. Дешет! Феякет! Идрис, сен къайдасынъ! Мени ишитесинъми? Манъа артыкъ яшамакъ, звяятларынынъ темиз-пак юзьлерине бакъмакъ, кунеш шавлелеринен фераланмакъ арам. Бу къаргъышлы дюньяда ольмесенъ, сени зорнен ольдюрелер. Сёйле, не япайым?»

Тамилла эпшейи вакъыткъадже арекетсиз ятты. Тенини сувукъ тер баскъан эди. О, къыбырдамагъа биле къоркъты. Къолуны ястыгъы тюбюне сокъты. Анда Къуран-азимушшан тура эди. Пармакъларынен оны сыйпады. Китап къайнаназынынъ хатырасы. О, кимерде Къурандан аятлы курсюни окъуп, Азрет Алининъ аятындан риваетлер айтып, звяятларыны эглендире, юкълата эди. Шимди башы тюбюнде мукъаддес китапнынъ булунмасы да, онынъ фарыгъан юрегине теселлилик бермеди. Тюшонди, эп тюшонди.

Отде кельген къыш да оны раатсызлай эди. Онъа шимдиден, яз айларында азырланмасанъ, къыш баскъан сонъ къыйын ола. Кунъде кетирген чалы-чырыпысын, тоглагъан тезегинен къыштан насыл чыкъарсынъ. Къайсы тарафкъа айланма ёкъсуллыкъ, ачлыкъ, козьашы... Сонъки бир афтада звини эки кере тинттилер. Кене алтын сорайлар.

Тамилла бугунъ ишке кетмезден звель, эки баласыны алып, акъайыннынъ къардашы Шекуреге кетти. Идрис акъкъында язгъан мектубиме джевап кельген, районгъа чагъыралар, деди. Омюринде биринджи кере кван сёйлегенине озю де шашты, абдырады. Азабындан патлап-чатласа да, башкъа чаре ёкъ эди. О, бойле лянетли дюньядан безген, амма озю яшамакъ, этрафкъа, кунеш, ай ярыгъына бакъмакъ истей эди.

Бир якъкъа кетмеди. Эвде къапалып, телашлары ичинде чекишти. Козьашларындан ястыгъы шыр-сув олгъан эди. Оны къач керелер чевирди, башкъа ястыкънен денъиштирди.

Акъшам олып, орталыкъ къаранлыкълашса да, Тамилла балаларыны алмагъа даа кельмей эди. Шекуре енге къоркъып башлады.

— Улан, барып бакъмайсынъмы, бельки кельгендир, — деди акъайына. Ашыр, бир хабер алайым, деп догъру Тамилланынъ звине кетти. О, чардагъа чыкъкъанынен:

— Тамилла, э-э, Тамилла, эвдесинъми? — деп багъырды. Джевап беклемей, эвге кирди. Къапы бекленильмеген эди. Корьгенлерине озю де инанмады. Тамилла юнь миндер устюнде арекетсиз ята, кокрегини къапаткъан аштери йыртылгъан, агъызы копоклелген, акъкъан силекийлер ястыгъыны сокъаткъанлар. Заваллынынъ табанлары балавуз ренкини алгъан эдилер. Ашыр Тамилланынъ олю экенинден хабер олмаса керек, уянтмакъ ичюн

кьоленен омузына токъунып, оны силькип башлады. Къадынъга токъуныр-токъунмаз абдырады. Сачлары тим-тик котерильди. Къолу, тири адамъга дегиль де, дерсинъ къуругъан агъачкъа токъунгъан киби олды. Бир адым кенаргъа чекильди. Къадында бир тюрлю джан алямети ёкъ эди. Яры къаранлыкъ, тынчыкъ эв мевтаны озюнде эбедий сакъламагъа тырышыр киби олюм тынчлыгъында эди.

Ашыр аман эвине чапты. Сой-акъраба, къолум-къомшу топланып кельдилер. Мевтаны экинджи куню, уйледен сонъ джыйдылар. Тамилланынъ кечингенини Шерифовгъа Шукюр Осман айткъан эди. О, козълерини кенъ ачып:

— Ничюн оны манъа айтасынъ, — деди Джаны агъырып.

— Халкъ арасында чешит тюрлю лафлар юре. Бельки бир де-бир ярдым керектир, не дейсинъ?

— Манъа кимсе ярдым ичюн мураджаат этмеди, — деди мыскъыла иле кулип.

Шукюр Осман бу кулькюни Тамиллагъа нисбетен урьметсизлик, деп анълады ве:

— Олю огюнде мукъаддес олмакъ керекмиз, — деди аякъкъа турып. Шерифовгъа бу да тесир этмеди.

Оны эвинде де уйгъунсызлыкълар беклей эди. Апайы оны тикенли сезлернен къаршылап алды. Мазун Абибенинъ бугунъ сабыры тюкенген эди. Койдеки лафлар гъарип къадынъга да барып еттилер. Шерифов бугунъ эвине кирер-кирмез, босагъада къарысына расткельди. Оны, санарсынъ, къюю думан пердеси сарып алгъан. Бошамай. Абибе акъайынынъ ичери киргенини беклемей, ачувнен:

— О заваллынынъ олюмине себепчи сенсинъ, сен! — деп багъырды. — Койде эр кес айта буны.

— Токъта, не сачмалайсынъ сен! Кимни ольдюргеним?

— Меляйкейим десе! Акъылынъны башынъа топла, ёкъса пешман этерсинъ!

— Акъыз, ачуванма, валла, эр шей иншалла хайырлыдыр.

Арагъа сукюнет чёкти. О, деерлик он дакъикъа девам этти. Не апайы не акъайы лаф этмей, эджаннен отуралар. Абибе афакъанланып:

— Алладан къоркъайдынъ, о сабийлернинъ козъяшы илле сени тутар!

— Тутса мени тутсын, ондан санъа не!

— Артынъда балаларынъ вар, оларны къайгъыргъайдынъ, ороспы.

Абибе бутюн кедерини ортагъа тёкти. Кене де тынчланып оламай, юреги къозгъала, денъиз киби таша. Яры геджегедже къавгъа этип чыкътылар. Кичкене къызчыгъынынъ агъламагъа башламасы, Шерифовны апайынынъ азапларындан къуртарды. Абибе янаша одагъа кирген арада, Шерифов чардакъкъа чыкъты. Эшиткен опыкелерини унутмакъ ичюн сигар чыкъарып тутандырды ве тирсеклеринен пармакълыкъкъа таянып, козълерини къаранлыкъ багъчагъа догърултты. Бу арада къальби де гедженинъ зифт къаранлыгъы киби эди.

6

Сонъки афталарда Теметнинъ бутюн тюшюнджелери, къайгъысы махкеменен багълы эдилер. Оны къуртарылармы, ёкъса?.. Ничюн къабаатламакъ борджулар? Онынъ не гунасы бар?! Анбарны о якътырмады, «халкъ душман»ларынен багъы ёкъ. О, шай деди де, тилини тишлеп алды. Я къабаатлав къагъытында буларнынъ эписи язылды да... Джаным, онынъ ифтира экенини эр кес биле.

Ниает, бугунъ — салы куню оны махкемеге чагъырдылар. Темет онъа ачыкъ гонъюльнен, буюк умятлернен кетти. Озюни бутюн гуналардан арынгъан бир адам оларакъ ис эткен бу инсан, эвельдеки киби кой сокъакъларында башыны тик котерип, къавий адымларнен юреджегини козь алдына кетирип юректен къуванды.

Янында отургъан аркъадашы къаарь-къасеветке далды. Башыны къол-

лары арасына алып, арекетсиз отура. Сёйленмеге де кьоркъя. Сонъра, бурун-ны туюндон мырылдана.

— Не дейсинъ, къардаш, кьуртарылармы бизлерни?

Темет индемей, тишлерини сыкъып отура. Къуругъан дудакъларыны яады. Козьлерини бир нокътагъа догърултты.

— Бизни илериде не беклей? — деп сорады кьомшусы. Темет ачувнен:

— Фаджиа! — деп джевапланды амма, юрегинден айтылмагъан бу сёзлерге инанаджагъы кельмеди.

Шимди Теметнинъ корьгенлери аслы махкемеге бенъземей эди. Зал бош. Арбий урба кийген учъ адамдан башкъа кимсе ёкъ. Джемаат къайда: ана-бабасы, апайы, шаатлар къайда? Оларны ничюн чагъырмадылар? Койде махкемелер бойле олмай эди де! Джаным, бу насыл шей? О, бу акъта тюшюнген сайын эти-тени чимирдеди. Шу арада сынгъан джам давушыны анъдыргъан къарыкъ сес къулакъларында янгъырады: «Эгер душман тес-лем олмаса, оны ёкъ этелер»!

Окъув битти. Беш адамнынъ такъдири он беш дакъикъада аль этильди. Етешими, фенамы? Махбюслерни одадан алып чыкътылар. Олардан эр бирини узун муддетли сюрдюнлик беклей эди. Такъдир укюмининъ насыл буюраджагъыны кимсе билип оламады. Аджджы аятнынъ агъыр пердесини нефрет ве козяшларынен ташымакъны ким истер! Хайыр, бу кыягъыз бир кьоркъя, алдав. Ирадени богъып, тыршавлап эсир алмакътыр.

— Вагонлар астында копчеклер тасырдайлар. Кунъдюзми, геджеми анълашылмай. Къап-къара титис перде эр ерни къаплап алгъан. Тосат-тосат тыштаки бекчилернинъ кескин давушлары эшитиле. Давуш чыкъаргъанлар кендилери кьоркъя эдими, ёкъса кьоркъузмакъ истей эдилерми, анъламакъ кыйын эди.

Поезд танъ маалинде орманлыкъ ичиндеки станциягъа келип чыкъты. Аза салкъын, дымлы эди. Бираздан индже ягъмур ягъа башлады. О, тенге ине киби санчыла. Махбюслерни аскерлернен, копеклернен сарылып алынган мейдангъа айдап чыкъардылар. Сылакъ топракъкъа отурмагъа меджбур эттилер. Айван сюрюсини анъдыргъан бу инсан ташкъыны къайда келип чыкъты? Иптидаий девирнинъ къуллаарымы олар? Ёкъса дженк кьурбанларымы? Насыл дженк?! Не вакъыт олгъан о?

Махбюслерни къа поездларгъа, къа машиналаргъа юклеп, мал киби алып кете, къа исе ягъмур, чамурда джаяв юрмеге меджбур эте эдилер. Олар кунъ сайын ана-баба юртундан узакълашалар. Сувукъ Сибирь чёллери сюрюльген адамлар ичюн янгъы межангъа чевирилелер. Мында эр ер беллисиз махбюсининъ мезарынен, кемиклеринен толу.

7

Озен ялысындаки лиман енгиль думан ичинде юкъусырай. Ялыгъа кызын ерде комюр, кульче ташыгъан юк гемилери арекетсиз туралар. Кяде бир гудоклар янгъырай, о насылдыр теляшлы адиселерни анъдырып, инсанларда кьоркъя кьозгъай. Танъ маалинде мында февкъульаде арекет башланды. Махбюслерни гемилерге айдадылар. Эркеклерге къадынлар да, бала-чагъа да къошулды.

Энди экинджи кунъдир ки, гемилер Обь озени бою ялдамакъталар. Токътамай ягъмур ягъгъанынданмы, ёкъса омюринде пек чокъ адджжы, жусбетли кунълер корип кечиргенинденми, озен къарарып, титис кыяфет алгъан. Гемилер кимерде кыргъа тырмашкъан огюз араба киби яваштан кете, далгъачыкълар шапырып копюкленерек, оларнынъ къабыргъаларыны мераметсиздже дёгелер. Ягъмур исе токътамакъ бильмей, эп ягъа. Бу арада ашагъыдан, геми анбарындан къадын, бала агълавлары эшитильди. Эркеклерден кимдир бириси пис сёзлернен сёгюнди. Тапырдылар, бекчилернинъ давушлары эшитильди. Бираздан эр шей тынды. Бутюн бу азаплар Теметнинъ козьлери огюнде олып кечмектелер. Инсаннынъ ферасети, аялдженаплыгъы, улулыгъы джебр саесинде оны текмиль терк этелер. О, бу тюфекли адамларгъа бакъа да, инсан затына нефрет беслей. Онъа ойле кыял ки, дюньяда саф юрекли, мераметли адам къалмады. «Ничюн ин-

санлар дост, муаббет олып яшамайлар. Ничюн? Душманлыкъ, асетлик бири-бирини чакъув адетке чевирилди. Бойле яшайыш не вакъыт бите джек? Эм битеджекми? Зорбалыкъ аятий къанун олып къалды. Сербестлик азатлыкъ акъкъында чокъ айтыла. Гузель, татлы сёзлер, тек олар кягъыгъ устюнде къалалар. Бугуныки эзиетлер де сербестликми? Ёкъ, сербестликнинъ озю де зиндангъа къапатылды. Андан чыккып оламай. Аджеба яры бизни даа нелер беклей. Мангъа буны ким айтыр? Олюмми?»

Бельгисизлик, къоркъу онгъа раатлыкъ бермедилер. Теметнинъ фикирлерини аркъадашы Усеиннинъ гъамлы сеси больди.

— Кене эки адам Аллагъа джан берди. Бири къарт, дигери яш, — деди о тишлерини гъычырдатып. — Булар энди он экинджиси. Эпимизни бойле такъдир беклей, гъалиба!

Темет агъызыны ачмады. О, артыкъ шимдики яшайышкъа, аджыныкълы фаджияларгъа алышып къалды. Алышмамакъ мумкюнми? Амма бу акъта ойланса, къальбини бинъ бир тюрюк эзиетлер хырпалай.

— Бизни бу тарафларгъа яшамакъ ичюн дегиль де, ольмек ичюн кетирдилер, анъладынгъмы?

— Эбет, мераметсиз адамларнынъ джилъвеси бу. Баш язысыны, коз кореджек, не чаре.

Геми анбарында гъайрыдан агълавлар-сызлавлар къопты. Арада ольгенлер де бар. Оларны андан алып чыкъа да, яры геджеде, эр кес юкълагъанда, боюнларына таш багълап, гемининъ о когертесинден озенге котерип аталар. Темет къач кере бунынъ шааты олды. Бундан сонъ эппейи вакъыткъадже озюне келип оламады. Шу олюклер козълери огюнде доланып турдылар. Бу, акъикъий джэннем атеши эди. Джан алыджы Азраиль узакъта дегиль, янында, бир адым кенарда. Инсанны бойсундырмакъ ичюн джебр ич вакъыт яхшы васта олмады. Ольдюрмек къолай, бойсундырмакъ къыйын.

Усеин эмдже койдешининъ не тюшюнгенини билъген киби, мумкюнмертебе оны тынчландырмагъа тырышты.

— Алла керемдир, Смаил. Озъ бахтыны башкъасынынъ бахтсызлыгъы эсабына къургъанлар, бир заман кунъ коръмезлер.

— Сен бунгъа эминсингъми?

— Эминим, къардаш, эминим!

Озен индже думан ичинде ятмакъта. Гемилер ялыгъа якъын ялдагъанда бекчилер даа да серт ола, багъыра, тенбилейлер. Къуршунны аджымайджакъларыны кесен-кес айталар. Думан исе чегерли, сарп ялыларда бувланып, агъыр-сабырнен орманлыкъ ичине дагъылып кете. Этраф ерлер корюнди дегендже, думан кене орталыккы къаплап ала. Дерсинъ о озенден ялдап чыккъан. Быланчыкъ озен бою чалылар, тамырларынен чыкъарылгъан когетлер, агъач парчалары ялдамакъта. Бутюн булар гемилердеки арткъач керексиз адамларны анъдыра эдилер. Темет буны табийи бир ал, деп эсаплады. Койдеши Усеин эмджеге айтмагъа батмады. Къарт адамны раатсызламакъ, гонъюльден тюшюрмек истемеди.

Гемилерден бири къушлукъ маалинде къумлы ялыгъа келип таянды. Огде, думан ичинде уфакъ шеэрчик ятмакъта. Эвлери агъачтан ясалгъан. Колпашев шеэри, дедилер. Онынъ янында дигер шеэр, ГУЛАГ. Силялы аскерлер копеклеринен берабер этрафны сарып алдылар. Махбюслерни ялыгъа тюшюрдилер. Буюк джинает якъанларны гемиден чыкъармадылар. Оларны къайдадыр башкъа ерге алып кеттилер.

Темет Усеин эмдженен ян-янаша адылмады. Лаф этмей эдилер. Махбюслерни лагер огюнде токътаттылар. Теметнинъ козълерине энъ эвеля эки къат тикенли тель къора, лагерьнинъ дёрт кошесинде бекчи къуллелери, копеклер илишти. Андан титислик, сувукълыкъ, джиренчлик келе эди. Ичеридеки аят Усеин эмджеге де, Теметке де таныш олмаса да, онынъ фаджияларнен, аизарнен толу экенини олар анъламай къалмадылар. Эм акъикъатен де анда бам-башкъа бир алем укюм сюрмекте эди. О, бутюнлей инсанлыкъ алемине зыт эди.

Бу арада балабан араба къапы ачылып, бу эки адамнынъ козълерине титис бир манзара корюнди. О мудхиш корюнишни сёзнен тариф этмек-

иниң ижкяны ёкъ эди. Яры чыплакъ, ялынаякъ, инсанлыкъ къыяфетини джыйгъан, сакъаллары еткен арыкъ адамлар кубре юкю арабаларгъа екилт, оларны тарта эдилер. Айвангъа чевирилген бу инсан сюрюси йахшыла, тура, сонъ кене арабаны тарталар. Инсанларны ничюн огюзлер киби арабаларгъа еккенлерини не Темет, не Усеин Топал, не де дигер махбюслер аңлап оламадылар. Олардан эр бири телаш ичинде эди. Бу, иш ат ве огюзлернинъ олмагъанындан я да етишмегенинден дегиль де, инсанларны къыйнамакынынъ, сучсуз адамларнынъ устюне авдарылгъан зулумкъарлыкынынъ аджувсыз, мераметсиз корюниши эди. Теметнинъ юреги дюкюлдеди, чырайынынъ ренки къачты. Лякин бир кереден рухтан тюшмеди.

Махбюслерни лагерь огюнде эки саат туттылар. Ниает, ичери ёлладылар.

— Бири-биримизден айрылмайыкъ, — деди Усеин Топал.

— Зорнен айырмасалар, айрылмамыз, — деди Темет.

Буюктен буюк барак. Таваны юксек, сол тарафта тозлангъан, кирленген рус собасы. Пенджерелер кичкене, тар, кунеш шавлелери ичери зорнен сикъулалар. Эки лампа баракны зайыф айдынлата. Шишелери куеленген. Нарлар баракнынъ эр эки тарафына ерлештирилгенлер. Ортадан юрмек ичюн ер къалдырылгъан. Эки койдешке бир нардан ер косьтердилер.

Акышамлыкъ аш берильди. О, сасыгъан балыкъ башындан пиширилген шинген шорба «баланда» эди. Ачлыкътан онынъ сасыгъаны биле дулмады. Шорбаны бираз даа чокълаштырмакъ, къарынны къабартмакъ ичюн Усеин эмдже онъа бир мешребе къайнакъ сув къошты. Къарыны дауа киби шишип тойгъандай олса да, козьлер ач эдилер. Койдеки лезетли ашларны хатырлап, ах чекти.

Тешек-ястыкъ даа бермедилер. Тахта нарлар узерине чекменлерини ийдирып узанып яттылар. Сабагъадже къандалайгъа таландылар. Саба тургъанда Усеин эмдже юкъламагъан киби сандыракълап чыкъса да, юнь чирепларыны, къара штаныны тапмады. Акышам яткъанда башы тюбюне буюккъа къойгъан эди. Алгъанларыны да дуймады.

Кунъдюз, уйледен сонъ, баракнынъ энъ арттаки кошесинде котек башланды. Эки адамны пычакъладылар. Оданынъ табаны ал къангъа былангъан эди. Тертип-низамны бакъкъан надзирателлер биле корюнмедилер. Ёлангъыз акышам тешкерюв вакъытында кельдилер. Шу эки яралыны яраларыны багъламадан алып кеттилер. Баракнынъ табанында къан лекеси алая да тура эди.

Эртеси куню саба эрте тургъанда, махбюслерни анадан догъма сондырып, баш, сакъалларыны машинканен къырккъып, медицина комиссийсинден кечирмек ичюн узун бир одагъа учер-учер ёлладылар. Одада экилер, арбий урбада лагерь башлыкълары отура эдилер. Оларъ озь лагерлерине адам алмакъ ичюн кельгенлер. Топракъ саиплери инсан саиплери... Феодаллыкъ девиринде топракъ саиплери озь къулларыны бири-бирине паранен сата, инсан алыш-вериши эте эдилер. Къулларнынъ бутюн такъдири бу адамларнынъ ирадесине багълы эди. Тежяран башкъаджа олса да, тарих ничюндир текрарланмакъта. Одада отургъан лагерь башлыкълары белли дередже шу топракъ саиплерини аңдыра эдилер. Лякин бутунъки шорбаджылар къулларны паранен дегиль де, бедава алалар. Махбюслер айры шахсларнынъ къулундан, девлет къулуна чевирилдилер. Арада ич бир тюрлю фаркъ ёкъ. Мераметсизлик, гъарезлик, къыйна, истисмар этив къат-къат артты.

Темет торф сёзюни биринджи кере бу ерде экимден эшитти ве онынъ не экенини бильмегенинден озюни сыкъмады. Эп яхшылыкъкъа ёрды. Ыйына, о юмругъыны сыкъып, экимге догъру адымлады. Теметте къолуны дауа юмрукъ этип тутмакъ адети бар эди. Къамбыр бурунлы, эсмери, кунъ козюле эким буны деръал эсledi. О, ачувнен:

— Къолунгъа не бар? — деп сорады.

— Бир шей де, — деди Темет юмругъыны ачып. Эким инамсызлыкънен оны бакъты ве дудакълары арасындан:

— Акъ киби сагълам, Иван Фёдорович, санъа торф ятакъларына пек керекли, — деп къошты.

Койдешлер айрылыштылар. Темет бунъа пек янды. Усеин эмджени къайсы лагерге тюшкенинден онынъ хабери ёкъ. Торф ятакъларында иш пек агъыр, яшайыш адеттен зияде фена эди. Темет буны бириндъ куньден ис этти. Иш сабадан акъшамгъадже девам эте. Махбюслер беркотермей, торф кесмекнен, къуругъан сойларыны сарпанларгъа тизмекне огърашалар. Бир дакъикъа токътав ёкъ. Иш, иш, кене де иш!..

Темет дюнь пек ёрулгъан эди. Аякълары, къоллары, бели бутюн гедж агъырып, сызлап чыкътылар. Бугунъ янъыдан иш башланса да, агърылар токътатгъаны ёкъ. Мына, бригадир кене айкъырмагъа башлады. Пезевен бир тилим отъмек ичюн бабасыны сатмагъа азыр. Темет онынъ багъыргъанына къулакъ асмай амма, джаны агъыра, гъадабы къозгъала. О нефретнен бригадирге бакъа да, ортагъы Джемшид Серкебаевнен торкташый. Чимкентли бу адам энди бир афтадыр Теметнен берабер чалыша. Джемшид Теметнинъ мусульман экенини анылагъан сонъ, ондан айрылмакъ истемеди. Садыкъ дост, незакетли адам. Шимди бир ёрде ишлей, бир баракта яталар. Эр экисининъ такъдирлери де бир. Джемшиднинъ къоюларыны, сыгъыр ве атыны тутып аларакъ, аилесини бир тарафкъа, кендесини дигер тарафкъа сюрдюн эткенлер. Къапалгъанынынъ эртеси кунь этмиш яшында бабасы кечинген. Огълуна бабасынен ведалашмагъа рухсат бермегенлер. О, бунъа пек окуне. Серкебаев кечкен куньлерни хатырлап шойле дей:

— Мен, къардаш, кимсе огюнде гунахкъар дегилим. Намус иле яшадым. Олъсем де Алла-Таала огюнде виджданым темиз.

О, дудакъларыны къыбырдатып, ичинден дуа окъуды ве авучларынен юньлю бетини сыйпап алды.

— Адамлар огюнде гунахкъар олмасакъ да, девлет огюнде гунахкъармыз, — деди Темет.

— Ёкъ, Смаил, аксине, девлет гунахкъардыр, — деди Джемшид, — озъвядына хор бакъкъан баба, бир заман онъмады ве онъмаз да...

Эр алда, о озюнинъ бугунъки ал-эвалынен ич де разы дегиль. Ювасы темелинден бозулгъан, оны тюзетмекнинъ чареси ёкъ. Джемшид козьлерини маъы кокке тикти. Къыбырдамай отурды. О, кейфи олмагъанда даимашай япа эди.

— Озь топрагъымызда ят адам олып къалдыкъ. Кечкен асырларда инсанлар Аллагъа, динге базанып яшай эдилер. Урьмет, ырыз-намус бар эди. Я шимди неге базаналар, неге инаналар!

— Халкъкъа, озъ джемаатына базанмакъ керек, — деди Темет.

— Пек догъру айтасынъ, къардаш! — деп къошты Джемшид. — Амма шу джемаатны да бир сюрю къойгъа чевирдилер.

Джемшид эм буруны ичинден сёйледи, эм де гъадаппен торфларны дестеледи. Адамлар къарынджалар киби токътатамакъ бильмей къыбырданалар.

Бу арада къомшу карьерде чалышкъан къадынлар фиғъан къопарды кимнидир етеклеп алып кеттилер. Бекчилернинъ айкъыргъанлары, копеклернинъ авулдамалары эшитильди.

— Эй, отлакъчы! — деп багъырды яш къадын бекчиге, — бакъ анда аякъёлгъа кетем, деп къачмасын. Атып ольдюр, эп бир сенден онынъ ким экенини сорамазлар.

— О матювнен сёйленип отургъандже, — деди дигер къадын, — штанынъны тюшюр де, айып ерини косътер онъа. Юреги бельки йымшар.

— Анда юрек ерине мермер таш толукъ. Оны йымшатып оламазсынъ! Къадынлар шакъылдап кулюштилер. Бекчилернинъ буюги яйгъара къопарды.

— Къана, сесинъизни кесинъиз!

— Тек сен эксик эдинъ мында, къоркъулыкъ! — дедилер онъа. О, даа зияде афакъанланды.

Темет бакулы профессор Гусейн Хазар огълунынъ енъинден тартып: — Къадынлыкъ социализм ёлунда, — деди ишлеген къадынларгъа ишмар этип. Гусейн Хазар огълу ойле бир иштианен, ойле бир хошнутлыкънен кульди ки, санарсынъ ичеклери акътарылды. Атта бекчилер биле

оньнъ кулькюсине тааджипленип, бунда бир хурназлыкъ олмасын, деп
агъуаланды ве «профессордан» кулькюсини токътатмасыны талап эттилер.
О, чокъ замангадже тынчланып оламады. Сонъра, Теметни къучакълап:
— Ай да Смаил, — деди гонъюль шадлыгынен, — къайдан гельди бу
сеннъ акъылына.

— Екъса, айткъанларым акъикъаткъа зытмы?

Профессор текрар кульди.

— Машалла, машалла бу акъыллы татаргъа! — деди ве девам этти. —
Билесинъми, биз къанун эсасында дегиль де, айры шахсларнынъ косъте-
ришлеринен яшаймыз. Мына, онынъ акъибети.

Гусейн Хазар огълу бу лагерьге даа якъында кельди. Баку университе-
тинъ профессоры, айны заманда къатмерли миллетчи. Он йыл бергенлер.
Бригадир оны тек «профессор» деп чагыра. Бу онынъ лисанында мыскъыл
парында янъгырай. Лякин Хазар огълунынъ джаны агъырмай.

— Не сездир, о, гардаш, — дей ве кулькюнен девам эте, — гунахы
оньнъ бойнунда. Затен биз киммиз? Инсанлыкътан бизде не къалды? Аякъ-
ларымызнынъ астындаки топракъ биле инсанлардан безди, олардан юзь
чезарди. О, оксюз киби инълеп, ниметини адамлардан гизлей ве бир сучсуз
индюрюльгенлернинъ мекаяна чевириле. Азиз топракъ, сени неге че-
вирдилер! Оны бу алгъа инсаниетликни текмилъ джойгъан ахлякъсыз
адамлар кетирдилер. Эгер биз озюмиз тюзельсек, оны да тюзетирмиз.

Хазар огълу сусты. Зайыф кокреги къоркъудан къалтырай эди. Иштен
лагерьге къайткъанда да деерлик сёйленмедилер. Пек ёрулгъан эдилер.
Лаф этмеге биле гонъюль къалмады. Экинджи куню бригада азаларыны
татъ маалинде турсаттылар. Вагонлардан комюр бошатмагъа ёллайджакъ-
тырлар, деп ойланды махбюслер. Лякин янъылдылар. Бир сырагъа тизип,
пешр дживарына алып чыктылар. Балабандан балабан эндек. Оны топ-
ракънен толдурмакъ керек. Махбюслер эки сыра тизилип, эндекке топракъ
ата башладылар. Андан насылдыр агъыр, леш къокъусы келе эди. Темет
эндекнинъ ортасында туруп, топракъ курей эди. Онъа йымшакъ резина
кечеклерге баскъандай кельди. Абдырап арткъа чекильди.

— Не олды? — деп сорады Джамшид.

Темет онъа козь къымды да, яваш сеснен:

— Аякъларымызнынъ астында не яткъаныны билесинъми? Олюлер!
Бизим киби гунасызлар, — деди.

— Керчекми? Вай, анасыны...

О, зикель киби еринде къатып къалды, сёйленип оламай эди.

— Сен, Смаил, кимлердир булар беллейсинъ?

Темет джевап бермезден эвель де аркъадашына, де бекчилерге бакъты.
Бешинънъ къызыллыгъы даа зияде артты.

— Бизим къардаштан башкъа ким ола билер, — деди башыны
ашыгъы алып.

— Эбет, догъру. Мында олар, бизим къардашлар яталар.

Бу мезарлыкъ Мухаммед пейгъамбернинъ дегенине пек уйгъун келе-
ди. Пейгъамбернинъ айткъанына коре, мезарларнынъ бутюни бир-эки йыл
арфында топракънен тегизленме, онынънен бир севиюде олмакъ керек.
Мезарлыккъа renk япмакъны, шекиль чекмекни пейгъамбер мунасиб корь-
метен. Мында да тыпкъы шу. Бу ерде комюльгенлернинъ адлары бир ерде
кыскагъан. Атта онынъ мезарлыкъ экени де белли дегиль. Гуя анда
кыскагъан дюнъда инсан олып догъмагъанлар.

Мемет чокъ вакъыткъадаже озюне келип оламады. Инсанларнынъ бахт-
сызлыкъларына шашты. Кимсе озь-озюни адалетсизликтен, джеалеттен
кырычалап оламай. Эйат! Аджеба бу не демек? Анълашылмагъан, къары-
шыкъ фикирлер онынъ зеинини терк этмедилер. Не къадар ач олса да,
акъшамлыкъ «баланда»ны да ашамады. Джамшидге берди.

— Не, хасталадъынъмы? — деп сорады аркъадашы. Темет джевап бер-
медик, тек башыны къакъытып алды. О, бир къач дакъикъа сусып отурды.
Бу къадар вахшийлик, зиллет укъом сюрсенини кимсе акъылына дахи кети-
рип оламай эди. Бакъ сен, алемде нелер-нелер олып кечмекте. Корьмесенъ,
Билемесенъ, аслы инанмазсынъ. Инсанларны джанлы нишан еринъ къулла-

налар. Темет бу сой ойлардан арынып, башыны котерди. Мавы кок кѳуббесини корьмек истеди. Козьлерине баракнынъ кѳап-кѳара таваны илишти. Барак балкѳурт сепетини анѳдырып, увулдай эди.

— Не индемейсинъ? — деди Джамшид Теметке тараф чевирилип. — Шу озен ялысында не кѳадар адам комюльгендир, билесинъми?

— Ёкъ, бильмейим, эм бильмек де мумкюн дегиль.

— Атылгъанларнынъ эписи анда! — деди Джамшид.

— Эбет, эписи анда!

— Ола билир.

Теметнинъ вужуды титреди. Джамшид башыны де солгъа, де сап тарафкѳа салап, дудакъларыны кѳыбырдатаракъ, дуа окъуй эди. О ялынъыз дуа окъугъанда озюни раат дуа ве бу фани дюньянынъ бутюн изтираплаарыны унута эди. Унута эдими аджеба? Онынъ фикриндже, бю дюньянынъ эм залымлыгъы, эм де мераметсизлиги алемге сыгъмай эди. Шимди о нара узерине узанып ятаркен, бу акъта тюшюнди. Амма баш айланды, бир нетиджеге келип оламады. Этрафта акъсызлыкъ, джеалет зулум гѳает чокъ.

8

Кѳыш кѳарлы боранларнен, серт аязларнен кирди. Энди учюнджю кунъдир ки, токътамай кѳар ягъмакъта. Ири, япалакъ-япалакъ. Кок юзю туташ булутларнен кѳаплы олса да, кимерде булутлар арасындан акъчилар ай, йылдызлар корюнелер. Ай да, йылдызлар да озь ерлеринде булунсалар да, ярыкълары акъсылген, звельки ренклерини денъиштиргенлер.

Бораннынъ увулдагъанына, кѳар ягъгъанына бакъмадан, бутюн махбюслерни — эркеклерни де, кѳадынларны да азбаргъа кѳувып, кѳар куремеге меджбур эттилер. Сонъра эркеклер чаналаргъа екилип, курельген кѳарны лагерьден тышкѳа, экин мейданларына ташыдылар.

Орталыкъта февкѳуляде бир шамата укъом сюрмекте эди. Чаналар терен кѳаргъа батып кѳала, адамлар сюрюнип йыкъыла, зор-белянен чаналарны тартып чыкъара ве сюреклейлер. Копеклер исе бекчилернинъ кѳолларындан кѳуртуладжакъ олып огте атылалар. Махбюслер сюрюсининъ огюнде ве артында, эр эки тарафында бекчилер, копеклер адымламакъталар. Арада-сырада бекчилернинъ:

— Лафларны кесинъиз! — деп багъыргъанлары эшитиле. Бу тенбиле сѳзлери кѳуршун киби агъыр, сувукъ олып, адамларнынъ кѳулакъларында янгъгырайлар.

Махбюслернинъ кимерлери потик ерине тюрлю чул парчаларындан чылгъавлар, базылары исе акъкѳайын агъачындан ясалгъан табандырыкъ кийгенлер.

Темет, Джамшид ве Гусейн Хазар огълу энъ огде кеткен чанагъа екилдилер. Эскен кучълю боран кѳар данелерини бетлерине кетирип шыплай. Йыртылгъан штанларынынъ балакъларындан ичери сокъулгъан аяз авабутюн тенлерини чымырдата. Бурун деликлери бузлап, кѳырав киби кѳарнен кѳаплангъан. Аяз исе оларны терк этмек истемей. Кимдир ынърана.

— Даянмакъ керек, — Темет тишлерини сыкъып.

— Не вакъыткѳадже, — деп сомурдана аркѳадашы. — Чокъ лаф этме, кейф чатаджакъ заман дегиль.

— Ахмакъсынъ сен, эбет.

— Сус, баш кутъме!

Акъшам устю ава сакинешти, аяз артты. Кѳар ягъмасы девам этсе де, боран тынгъан эди. Адамлар кѳар толу чаналарны эп сюреклемектелер. Теметнинъ де, Хазар огълунынъ да ичи-багъырлары бузлагъан эди. Оларнынъ шимди бир истеклери олса, о да баракларгъа кѳайтмакъ, бузлап кѳалгъан беденлерини азачыкъта олса иситмек ве раатланмакъ эди. Бунъа хусусан меджалсызлангъан эсли-башлы адамлар зияде мухтадж эдилер. Эйат, бойле шей олмады. Арзу-истек яры ёлда кѳалды.

Ниает, махбюслер чаналардаки сонъки кѳарны бошатып, лагерьге кѳайттылар. Лякин умютлери тельчеленди. Лагерьнинъ кѳапысы алдында

кыялыбыз. Яңы махбюслер сюрюси кельген. Оларны ничюндир ичери
Баламай туталар. Чаналарны тарткыялар да токътагъанлар, беклейлер.

— Ишимиз мартавал, — деди Темет.

Соагъун чырайлар падиша кыапысына догърултылды. Дерсинъ анда
ет да умют де бар эди. Темет аякъларындаки чулларны кыавий этип багъ-
лады. Аяздан дыр-дыр кыалтыраса да, сабыр этти. Аякъларынынъ баш
пармакларыны тутып бакъты, чимчигенде дуола, демек, бузламагъанлар.
Тонъюли бираз котерильди. Бир кыач адым огде, кимдир бириси топаллап
хорен адымлай. Аркъадашлары онъа йыкылмагъа имкян бермейлер.

— Аякъларынынъ табанларыны бузлаткъан, — деди Джамшид. Сеси
кыалтырады, козьлери бунарланды.

— Хазар огълу, насылсынъ? — деп меракъланды Темет.

— Бакъ не элейим, гардаш, ачлыкъкъа, бу эзиетке даянырсанъ, бейлер
теби яшамакъ мумкюн, — деди о шакагъа урунып.

— Зарары ёкъ, Хазар огълу, бу хорлукънынъ сефасы да олур.

— О кунни корер экенмизми?

— Шубесиз, корермиз.

— Инанмайым. Дюньяда адалетсиз инсанлар чокъ.

— Инсафлылар да аз дегилъ.

Меджалсызлангъан адамлар кююн сюрюси киби баракларгъа толуш-
тылар. Амма кене де кызынып оламадылар. Барак сувукъ эди. Шунъа
басмадан, барак старостасы кюпкъаны аселет тасырдатып, табан ювгъан
чуллы сюйреклей берип, оданы ювмагъа башлады. О, бу ишни адамлар
оламагъанда япкъан олса, олмаз эдими? Бу да эзиетнинъ бир корюниши.

Иштен кельгенлер даа кызынып етиштирамадылар, староста
кюпкъаны кенаргъа ташлап:

— Атанда! — деп багъырды. Адамлар теляшланып, арекетке кельди-
лер. Надзирателлер сюрюси сувукъ ель киби баракларгъа сокъулдылар.
Махбюслернинъ эписини тышкъа, азбаргъа айдады, чыкыкыанларнынъ
устъ-башларыны тинттилер.

Ава чатлатыджы аяз. Хусусан кыадынлар яшагъан барактан адджы,
кышкъалъ сеслер келе, агълав-сызлавлар эшитиле эди.

— Бузлагъандже азбарда тутаджакълар, — деп шикъетленди Джамшид.

— Кечкен сефер бир бучукъ саат туткъан эдилер.

Тинтюв бу сефер эки саат девам этти. Нараларны, чул-чубур урбалар-
ны, тешеклерни аст-устъ чевирдилер.

— Яхшы шорбаджы бойле авада копегини биле сокъакъкъа йибермей.
Белар исе... — деп кочъти дюльгер Шефнер.

— Яхшы шорбаджыларнынъ озълери мында копекке чевирильдилер.

Ниаэт, тинтюв битти. Бараккъа кирмеге рухсет этильди. Джамшид
онинъ торбасына япышты.

— Тыраш ичюн тенекеден устра ясагъан эдим, алдылар мельунлар, —
деди ачув ве ынжынувнен.

— Теренге сакъламагъандырсынъ, — деди Темет.

— Олар деликни-тешикни акътардылар.

Темет эски-пускю урбалар сакълы торбаны акътар-тентер этсе де,
кышкъалъ пычагъыны тапамады.

— Меним пычагъымны да алгъанлар, — деди о.

— Сенинъ меляике экенинъни бильселер, бельки алмаз эдилер, — деди
Шефнер.

Барак да, тешеклер де, санарсынъ бузлу кюбаны анъдыра ве ондан эр
кейи бузлаткъан ава келе эди. Темет сабагъадже юкълемады. Ушюген
Беденини кыыздырмакънен огърашып чыкыты. Ойле де кызынып олама-
ды. Танъ маали кене турмакъ керек олды. Оларны анда, сувукъ тайгада
ирф атакълары беклей. О, шимди бекчилер тарафындан сарылып алынгъан
инсан сюрюсинен ёл бою адымларкен, чельде учып авеленген кыушчыкъ-
ларгъа сукъланды. Олар киби сербест олмакъ истей эди. Эйат, оны кыайдан
адырсынъ! Темет омюрге ачыкъ козьнен бакъмагъа алышкъан. О, бу яшай-
шынынъ илайи кюветтен марум этильгенини, анда инсанлыкътан ич бир
шай кыламагъаныны анълады. Бойле джемиетке бойле алчакълар, бойле
сербест кюллар керек. Бу да бахтлы яшайышмы? Укъукъ да, сербестлик де

кирли чызмалар алтында инълемекте ве эр экиси де зиндангъа къапалды. Б. джемиетте ойле бир гизли анълашылмагъан къувет де бар ки, о инсанлар ны, даа догърусы ирадесиз адамларны озъ этрафына топлай ве оларны, те оларны кенди макъсадлары ичюн айдаланалар. О, затен насыл къуветтир.

Бу фикирлер Теметни бутюн ёл бою чекиштирдилер. Кейфи фена эди. Кок къуббесининъ сагъ тарафына бакъты. Йылдызлар сёнюк эдилер. Солгъа назар ташлады, анда да шу манзара. Янында адымлагъан аркъадашлары да аякъларыны зорнен сюйреклейлер. Азгъан-тозгъан, кемикнен терилери къалгъан. Даа азаплы, мешакъатлы иш башланмаса да, олар такъаттан тюшкен, междалсызлангъан эдилер. Санарсынъ дамарларында къан акъымы токътагъан, козьлерине къаранлыкъ чёккен.

Аязлы ава индже урбадан кирип тенге ине киби санча. Урбалар къатып къалгъан, агъырлашкъанлар. Аяздан къачып къуртуладжакъдай ер ёкъ. Тола бичиминде торфларны ташымакъ керек. О, эзнетке чевирильди. Токътап ял алмагъа кимсенинъ джесарети етмей. Бригадирлер шу дакъкъасы аякъ устюнде ола, башына япырылалар.

— Э, «профессор», къыбырда. Бу санъа окъув одасы дегиль.

Незакетли, алий малюматлы, мискин фельсфе оджасы залым огълуна айланып биле бакъмай, яваштан, алына коре къыбырдана. Сёз къайтармагъа ынтылмай. О, мелунлар даа да зияде ачувланалар. Гусейн Хазар огълу буны яхшы биле. Аркъасынен бригадирге чевирилип, козьлюгини тюзетип ала. Оны догърудан догъру дерс кечкен вакъытта, студентлер огюнде алып къападылар. Апакайыны да къапагъанлар. Онынъ къайсы лагерде олгъанындан хабери ёкъ. Кендисининъ сёйлегенине коре, о вакъыт бутюн гедже апаиынынъ, балаларынынъ адларыны айтып чыкъкъан. Кендисини асаджакъ олгъан, туткъанлар.

Теметнинъ Хазар огълунен танышлыгъы тесадуфен олгъан эди. Бундан сонъ, о ондан айрыладжакъы кельмеди. Кунылернинъ биринде о барактан азбаргъа чыкъкъанынен, «профессор»нынъ къапы алдында пайнозю отургъаныны корип, онъа якъынлашты. Хазар огълу башыны тепретип:

— Отур, гардаш, бираз ял ал, — деди ве янындан ер косътерди. — Эйби ёкъ, нерелисинъ?

Темет субетдешине дикъкъат иле бакъты ве къыскъадан:

— Кърымлыым! — деп джевап берди.

— Э-э, кардаш, Къырым яхшы олькедир. Аджайип къырымлы достум вардыр, профессор Бекир Чобан-заде, ишиттинъми, билесинъми?

— Ёкъ, ишитмедим, бильмейим.

— Эйби ёкъ, ола билир. Буюк тиль алимидир.

— Ихтимал. Китап окъумагъны адет этмегеним.

— Чокъ языкъ, чокъ языкъ. Окъумагъ лязим эди.

— Окъугъан олсам, шимди бу ерде дегиль де, бельки анда ятар эдим, — деди Темет къолуны озен тарафкъа узатып.

— Демек, сёйлегенлери герчек экен де...

— Мен оны корьдим. Шимди этим-теним чимирдей.

— Мына, Смаил, биз буны омюр, деп адландырамыз.

— Оны сизинъ киби окъумыш адамлар адландыралар. Меним ичюн янъы омюрми, эски омюрми, фаркъы ёкъ. Тек инсан яхшы яшасын, сербест нефес алсын, акъсызлыкълар олмасын.

— Арзуларынгъа мен де къошулам. Анджакъ бизде адалетсизликнинъ огюни аладжакъ киби къанунлар ишленильмеген. Джемиет огюнде де, къанун огюнде де кимсе месулиетлик ташымай.

Хазар огълу мыскъыл иле кульди. О, бу меселени озъ бильгени киби анълатмагъа тырышыркен, арадаки субет заманнынъ набызыны туткъан муим ишлерден кеткенини бильдирмек истеди. О, сёзюни девам этерек: «Лагерлер къурув ёлунен джемиетни паклемек мумкюн дегиль. Бу — дава этильмез акъикъат».

Эр экиси де эеджанлы эди. Бир анъ сустылар. Янларындан кечип кеткен, урьян-пурьян адамларгъа бакътылар. Кимдир бириси ичини тутып, девамлы суретте, чекишип-чекишип оксюрди. Хазар огълу окъшунды ве кенаргъа айланып ерге тюкюрди. Тюкюригинде къан корип, абдырады.

къркыты исе, зеджанлангъаныны къомшусына дуйдурмады. Индже пар-
мекъларынен топракъны къарыштырып, тюрюргини къапатты. Темет де
кърмегендай олып индемеде.

— Девир ойле кельди, Гусейн Хазар огълу, — деди Темет козьлери-
ни сыкъ-сыкъ ойнатып. — Адамларда самимийлик, бири-бирине урьмет
къамады.

— Заманлар агъырмы, бильмейим! Зан этсем, оны энъкъастан агъыр-
лаштыралар.

Хазар огълунынъ солукъ чырайы, къансыз дудакълары Теметни кер-
чектен де раатсызлады. Озюни онъа коре азнавур сайды. Хазар огълу тек-
рар сейленди.

— Йигирминджи сенелери, — деди о, — бильгили, окъумыш мутехас-
сыс деген анълав вар эди. Сонъундан о садыкъ сёзюнөн денъиштирилди.
Ястакълыкъ, буюклерге бир сёзсиз итаат этмек пек джайрады. Бойле шахс-
лар мустакъиль фикирге малик дейиллер. Олар иш беджермеселер де,
шорбаджыларыны садыкълыкълары саесинде ичтимай мердивен боюн-
жа эп юкъары котерилелер. Бу исе гъает хавфлы ёл!

Темет бу сёзлерде омюр акъикъаты гизленгенини анълады. Шери-
фингъа бенъзеген адамлар аз дегиль экен. Эртеси куню ишке чыкъар-чыкъ-
миз бригадир кене Хазар огълуна къылынмагъа башлады. Эсли-башлы
адамны де анда, де мында чаптырды, энъ агъыр ишлерни япмагъа меджбур
эти. Темет бу акъсызлыкъкъа ачувланып сабыр этеджек олса да, даянып
оламады, акъибети патлады.

— Бригадир, эндиден сонъ, о адамгъа токъунмайджакъсынъ, анъла-
магъымъ? — деди Темет козьлерини акъайтып.

— Токъта, сен кимсинъ манъа акъыл огретмеге! — деп джекирди о. —
Сен отур, меним ишиме къарышма!

Сёзге Хазар огълу киришти. О, Теметнинъ енъинден тартып:

— Быракъ, Смаил, о видждансызлар иле давалашма. Эп бир файдасы
оламаз. Сакъын ирсленме, ынджынма.

— Мен, Гусейн агъа, тек сени дегиль, умумен, адалетни къоруйым.
Индимесенъ башынъа минер, бир даа тюшмезлер.

— Бизим зайыфлыгъымыздан айдаланалар.

— Хайыр, биз зайыф дегильмиз. Аксине, къуветлимиз. Олар буны
кърккъудан япалар.

Бригадир тиш къайрап турса да, Хазар огълуна сёз айтмагъа сакъына
эди. Къуругъан акъкъайын астында, устюни ёсун баскъан таш устюнде
отурган бригадир ишлегенлерге бакъып, юрегинде агъры дуйды. Ботен
ерде оларны ынджыткъанына янды, лякин табиятыны денъиштирмек мера-
мында дегиль эди. Эгер махбюслер онынъ ишлегенлерге таба кельгенини
кърмеселер, «мукъайт олунъыз, шорбаджы келе» деп бири-бирлерини тен-
бей эдилер. Чокътан севмеген бу сёзни о, яшлыгъында эшиткен эди.
Шикъа исе онынъ озюне айны шу ад иле мураджаат этелер. Бир анъде бу
мураджен вазгечмек истеди. Лякин «шорбаджы» деп акъикъатен де онъа
мураджаат эткенлерини о бильмеде. Бунынъ ичюн озюни раат дуйды. Ёкъ,
махбюс адам бир вакъыт «шорбаджы» ола бильмез, деп ойланды о. О, торф
калары тараф ёнеди. Бригада азалары арасына деръал сакинлик чёкти.
Махбюслерни лагерьге къайтармакъ ичюн бир ерге топлагъанда, бригадир
о кесни бирер-бирер козьден кечирди. Оларнынъ аджыныкълы, мушкюль
каларына янып ах чекти. Озюнден зияде бу меджалсыз инсанларнынъ
къылырине янды.

Къыш куню олса да, ава пек сувукъ дегиль эди. Темет ашыкъмадан
чыкып. Курек бузу парланган торфкъа къолайлыкънен кире, котерип
каргъа аткъанда зорлана, кимерде кендисини тутып оламай, ерге
акъыла.

Умеден сонъ эди. Ишлеп турган арада сагъ аягъы бирден тайып,
индже сазлыкъкъа батып кетти. Зорнен тартып чыкъарды. Сувнен

толгъан потиги шу арада, бир къач дакъкъа ичинде бузлап къалды. Нкъадар тырышып бакъса да, аягъыны потигинден чыкъарып оламады. Пармакълары агърыны, сувукъны дуймай эдилер. Лякин акъылына ич бифена шей кельмеди. Къыйын олса да, чалышты, аркъадашларындан арткъалмамагъа тырышты.

Лагерге зар-зорнен, аркъадашларынынъ ярдымынен, келип етти. Бикъолтугъына Джамшид, дигерине Хазар огълу кирди ве лагер экиминкеттилер. Мында потикни бойдан бой кесип, аягъыны чыкъардылар. Экиндервал не олып кечкенини аялады.

— Пармакъларындан айрылдынъ, къардаш, — деди яныкънен, — бузлаткъансынъ.

Темет экиминнъ сёйлегенлерине бирден инанмакъ истемеди. Пармакъларынен аягъыны тутты. О санчувны да, чимчевни де дуймай эди. Агъа олып къалды. Эгер эвельки кучъ-такъат еринде олгъан исе, о курекни котергенде йыкъылмаз ве сазлыкъкъа батып кетмез эди. Такъатсызлыктан озюни тутып оламады, дуп этип чукъургъа йыкъылды.

— Такъдир, баш язысы! — деп шикъятленди Темет. Эким дефтергелелердир язмакънен огърашыркен, индемени.

Темет аякъкъа тураджакъ олды, туруп оламады. Масанынъ кенарына япышты. Сагъ аягъы ирадесине бойсунмай эди. Эким Теметнинъ къолтугъына кирип, яваштан юрге ярым этти.

— Ахлякъча бозгъунлыкъ, — деди о къавий инам иле, — джемиетнинъ хасталыгъы, аджджы ярасыдыр. Алимлер алимлернен, языджылар языджыларнен, оджалар оджаларнен курешелер. Биз исе бунъа «козъачыкълыкъ», деймиз. Амма насыл этип бозулгъанымызден хаберимиз ёкъ. Насыл дейсинъ, Хазар огълу?

— Пек догъру айтылгъан. Затен биз кимге керекмиз! Ормандаки кийик айванларнынъ ольмесинде кимсе джевапкъар олмагъаны киби, бизлернинъ де олюмине кимсе джевапкъар дейильдир. Оьгенлерни кимседен сорамайлар. Мына, аджджы акыкът!

Эппейи вакыт сёйленмедилер. Сонъ, берабер бараккъа къайттылар. Темет ёрулгъанындан, кендисини фена дуйгъанындан эрте ятты. Яры гедже абдырап уянды. Тюшюнде бабасыны корьген эди. Олар эвлеринде, чардакъта отура эдилер. Сокъакъта тапырдылар эшитильди. Аякъ давушлары Теметлернинъ эвлерине якъынлаша эди. Чардакътаки миндер узеринде бабасы Мамут къарт отура. Темет бабасына хытап этип, яваш сеснен:

— Эмджем кельген, — деди.

— Эмдженъ, къайдан? Сюрюнликтенми?

— Уралдан! — деп джевапланды Темет.

Баба еринден къыбырдамады. Чырайы да кульмеди. Гуя къардашынынъ къуртулып къайтып кельмесине къуванмай эди. О, ойле де къыбырдамай, индемей баягъы отурды...

Темет давушлардан уянды. Аммалар бригадасыны ишке, вагонларнынъ комюрини бошатмагъа чагъырдылар.

Темет гедже корьген тюшюни табирлеркен, бутюн фикирлери койде, эвлеринде эди. О, корьген тюшюни бегенмеди, оны феналыкъкъа ёрды. Эвдеки ал-эвал онынъ бутюн зеинини, тюшюнджелерини къаплап алды. Юректе бир агъырлыкъ, сыкынты бар эди.

Мамут къарт азбаргъа чыкъкъанынен эвни сарып алгъан адамларны корды. Олар арасында кой шурасынынъ реиси Шерифов олмагъан олса, акъылына фена шей кельмейджек эди.

— Не олды, Сейдамет, — деди къарт Шерифовгъа таба адымлап.

— Не олгъаныны сенден сорамай, Мамут агъа, — деп джевапланды о къаба давушнен.

— Ачыкъ айт, мерамынъ не?

— Аметни къыдырамыз. Бастырыкътан къачкъан экен.

— Буны керчек айтасынъмы?

— Эвинъни тинтеджекмиз. Эгер Амет эвде олса, ишинъ вар!

— Я олмаса...?

Милиционер ве эки яш йигит аман тютюн аранларына кирдилер. Хайли бакыттан сонъ, тозгъа шишип, ондан чыктылар. Милиционер усть-башыны шашкесини къакъты ве гонъюльсиз тавурнен:

— Кимсе ёкъ, — деди пыштавыны тюзетип.

Заде енге ве Музеен чардакъта пейда олдылар. Пармакълыккъа таянып, азбардан чыкъмакъта олгъан адамларгъа бакътылар. Заде енгенинъ кичирегинде дукюльди къопты.

— Эв тинтмектен, адам къапамакътан гъайры иш-гучълери, ёкъ, — деди о къарыкъ сеснен.

Шерифов Заде енгеге терс бакъса да, агъызыны ачмады. О, яшлардан бирине эвни козетип турмакъны тенбилеркен, милиционер ве дигер яшнен идареге таба ёл алдылар.

Уч кунъ зарфында эвни бошамадылар. Мамут къартны эки кере идареге чагъырды, къардашыны сорадылар. Мамут эмдже милиционернинъ аранларына садедже джевап бермеге тырышты.

— Ах, огълум, — деди о шашкъынлыкънен, — джезнемден къачып кыйда барырсынъ!

Милиционер башта кульсе де, сонъ юзюне джиддий, атта ресмий къыяфет берип сёгонди. Къарт кендисини тутуп оламай ачувланды.

— Мен санъа бабанъ киби адам олам, — деп опыкеленди о, — куфюр сизернен сёгонмеге утанмайсынъмы!

— Утанмакъ, кимден, сенденми?

— Менден утанмасанъ, япкъан марифетинъден утан!

Мамут эмдже бу айын-оюнларда тек Шерифовны къабаатлады.

— О кератанынъ ишидир бу! — демектен къайтмады. — Амет аслы бастырыкътан къачкъаны ёкъ. Эпсини о уйдура. Мунафыкъ къяфир!

— О арам огълуна коре къызышып кейфинъи бозма, — деди Заде енге асыаына.

Мамут эмдже ишине кетеркен, тесадуфен колхоз идаресине кирди. Колхоз рейси ве ферма мудири ат акъкында лаф эте эдилер. Мамут эмдже меселенинъ асылыны анъламаса да:

— Насыл ат о, Усеин? — деди.

— Насыл ат олсун, Мамут агъа, — деди реис хастаджан атны косътерип.

— Кимге береджегимизни бильмеймиз. Бельки алып бакъарсынъыз.

— Коръмек мумкюнми? — деди Мамут Темет.

Олар арангъа кирдилер. Мамут эмдже атнынъ тишлерини, туякъларыны дакъкъат иле бакъты, хотурлы бойнуны шамарлап:

— Яхшы ат, лякин видждансыз адамларнынъ къолуна тюшип, айванны кырамадылар, — деди. О, атны алып бакъмагъа разы олды. Оны эр кунъ тютюн сувынен ювды, джылап, тазе пиченнен беследди. Бир ай кечмедди, Улькер танылмаз дереджеде денъишти. Хотур, яралардан эсер биле къалмады. Арыкъ янбашлары, къабургъалары тегизленип семирген, бели дёрт киче шекилини алгъан эди. Юрюши де бам-башкъа. Мамут эмдже ишинен ташт мемнюн, азачыкъ къамбурлашкъан белини тюзетип ала, омузлары кериле. Ондан ат къокъусы келе.

Бир кунъ Мамут эмджени колхоз идаресине чагъырдылар. Реиснинъ асыаында Усеин Къараманов, Шерифов ве ферма мудири отура эдилер. Мамут эмдже ярамай бир иш олгъаныны отургъанларнынъ кусъкюн чырайырындан анълады.

— Отур, Мамут агъа, — деди Къараман, — сени бираз ынджытаджакъмыз.

— О да насыл шей? — деди Мамут эмдже. Козълери фалташ киби бокълешти.

— Улькерни кой шурасы озъ имаесине аладжакъ ола.

— Сейдаметни ташыгъан аткъа не олды? — деп сорады Мамут эмдже ве кескин козълеринен Шерифовгъа тикильди.

— Оны йылкыгъа йибердик.

— Харапладылармы?

— Ёо-оё, ёкъ харапланмады. Ойле къараргъа кельдик.

Темет ачуванса да, агъызыны ачмады. Башыны ашагъы алып тюшюн-

джеге далды. Кейфи текмилъ бозулгъан эди. Шерифов къыбырдама отура. Санарсынъ озъ арекетинден къоркъа эди. Къараман да не этеджени бильмеди. Де Мамут эмджеге, де Шерифовгъа бакъа эди. Мамут эмдже эджанле:

— Шорбаджы сизсинъиз, не десенъиз о оладжакъ! — деди де, тер айланып одадан чыкъты. О, бир ерде токътамай, бир баш аранларгъа кетти. Улькер оны корьгенинен къулакъларыны, башыны котерип, аякъларынен араннынъ табаныны тепмеледи, кишнеди. Мамут эмдже атнынъ ялынларыны, бойнуны сыйпады.

— Ах, сени Улькер, — деди гъамнен, — меним мушкюль алымн анъламайсынъ. Хайыр, ойле дегиль, анълайсынъ, факъат ярдым эти оламайсынъ. Индемейсинъ, демек, кедерлисинъ, ойлеми? Бизни, достук айырмакъ истейлер. Сен бу ишке не дерсинъ! Биз айрылмамыз, шайм Улькер!

Мамут эмдже атнынъ манълайындан опип, эвине къайтып кельди. О миндер узерине узаныркен, тек Улькер акъкъында тюшюнди. Заде енге акъайынынъ гонъюльсиз экенини коръсе де, не олып кечкенини сорамады. Къарт эп тюшюнди. Атнынъ бутюн къыяфетини козь алдына кетирди. Ондан айрылгъанына пек янды, оны аджыды. Янгъызылыкъ оны искендж киби сыкъа эди. Шерифовгъа джаны пек агъырды. «Устюмизге минди тюшип оламай, бизни къыйнадыкъча къыйнай», — деп опыкеленди.

Эр шейни унутмагъа тырышса да, унутып оламады. Ишсиз отурмакъ оны даа зияде эзиетлиди. Юрегине азачыкъ да олса теселли бермек, къайгы-къасеветни унутмакъ ичюн тереклерни пытамагъа къарар берди. О, бу ишке къач кунъден берли азырлана эди. Улькернен багълы аджемишлер, пытавны эп кери къалдырды. Бугунъ багъча макъасыны алып, азбаргъа чыкъты. Ишини алма терегинден башламакъ истеди. Мердивенни терекке якъын чекти. Эки-учъ басамакъ котерильгенинен, аякъларынынъ къалтырагъанына озю де шашты. «Бу не, зайыфлыкъмы?» — деди о озюне. — Мамут Темет ойле тез чёккен адамлардан дегиль».

Шай да шай амма, такъатсызлыкъ, эр алда, устюн чыкъты. Бирде мердивен авдарылды. Мамут эмдже тураджакъ олып ынтылса да, еринде къыбырдап оламады. Апайыны ярдымгъа чагъырмакъны да ар этти. Азбардаки тасырдыны эшитип, Заде енге ве Музеен чапып кельдилер. Уйкен Темет терек астында узанып ята, кенарда авдарылгъан мердивен ята. Багъча макъасы исе отлар ичине атылып кеткен.

Къадынлар сес-шамата котерди, къолум-къомшулар топланып кельдилер. Къарт ич бир шей олмагъан киби аякъкъа атылып турды. Эр кес шашты ве не дейджеклерини бильмеди, кулюштилер. Уйкен Темет де кульди.

Смаил Темет тюшюнинъ шай болюнгенине пек янды. Ишке кетмеге азырлангъан аммалджыларны сёгдюкче сёгди. Ятты, лякин юкълап оламады. Къуртуладжакъ вакъты якъынлаша эди. Сонъки эки йыл къалгъанда койге мектюп язмагъа рухсет эттилер. Аман мектюп язмагъа тутунды. Учъ ай дегенде къаршылыкъ алды. Къара хабер... Ёкъ, о буны аслы беклемеген эди. Бабасынынъ вакъытсыз олюми оны аякътан йыкъты. Баба огълуны огълу бабаны коръмей, асрет кеттилер. Музееннинъ язгъан яныкълы мектюбини текрар-текрар окъуды. Тамилланынъ фаджиалы олюми, эписи бир ерге къарышты. Яныкъ устюне яныкъ...

Джамшиднен Хазар огълу Теметни бойле мушкюль алда растке-тирдилер.

— Не олды? — деп сорады Хазар огълу.

Темет чокъ вакъыткъадже агъызыны ачмады. Бабасынынъ вефат эткенини айтмагъа тили бармай эди.

— Эр алда, не олды? — деп текрарлады суалини Хазар огълу. Ниает Темет озюне келип:

— Бабамнынъ къара хаберини алдым, — деди яваш сеснен. Орталыкъны кергин сукюнет басты. Азбарнынъ тена кошесине чыкътылар. Мында оларгъа кимсе кедер этмеи эди. Мерумнынъ рухуна багъышлап дуа окъуды, яткъан ери дженнет олсун, дедилер.

Музееннинъ язгъанына коре, Мамут Темет джума куню, танъ маалин-

Козьлерини збедий оларакъ юммаздан эвель огълу Смаилни

— Корьмек истей эдим, олмады,— деп яныкълагъан. Бу онынъ сонъки

Темет койге апансыздан кельди. Заде енге торунларынен берабер эвде
Гьарип ана босагъада огълуны корип, шашты-шашмалады. Не япа-
жыгъаны бильмеди. Озюне кельген сонъ огълуны багъырына басып, бой-
сачларындан опыти. Торунчыгъына айланып, яныкълы сес иле

— Чап, багъларгъа чап, Сервер! Айт анангъа, бабам кельди де! Чабик ол!

Озю кене огълуна япышты. Сервер ашыкъмады. О, бабасыны бильмей,
Шимди кенарда тураракъ, козьлерини кирли
чекмен, къара штан, эски потик кийген бу адамдан алмады. Онынъ
бир арекетини, айткан сёзлерини акъылда тутмакъ ичюн дикъкъат иле
дигъледди. Бита исе ачувлана, де бир торунына, де дигерине бакъа,
даянамай къычырмагъа башлай:

— Сервер, даа чокъ беклетеджексинъми? Неге кетмейсинъ?

— Ниязи барсын,— деп инатлыкъ эте о.

— Бита башта сангъа айтты, сен бар,— дей Ниязи.

Заде енге де айткъа чыкъа, де ичери кире, зеджанлана, сабырсызлана
даа даа бабалары экенини инанмагъан торунлар, къа бирине, къа диге-
рини сальтем этерек, бабалары янындан кетмек истемейлер.

Сервер эвде буюклери олгъанынданмы, ёкъса къуванчлы хаберни
айтып, анасындан муджде алмакъ ниетиненми, не де олса,
даянамай, атлап-атлап ойнагъаны алда, сызгырып, сокъакъ бою
кетти.

Темет ичюн бездириджи, азаплайдыжы ярым саат вакъыт кечти.
Къомшусулар топланып кельдилер. Апайы Музеен даа корюнмей
Секиз йыл ичинде онынъ насыл яшагъаны, денъишип-денъишмегени
малом дегиль. О, оны эвелькиси киби мазаллы, кемалатлы, къара,
сачлары белине еткен, янакълары къызарып аллангъан бир инсан
эди. Амма онынъ огюнде чыракъ киби ирип кеткен, бенъзи солгъан,
ири козьлери ичке баткъан, сачлары чаларгъан къадын пейда олды.
«Ишайш мында да татлы дегиль эди»,— деди о яваштан фысылдап.

Музееннинъ тааджиленмесинде де бир мана бар эди. Эгер о акъай-
шимди звинде дегиль де, сокъакъта расткетирген олса, я таныр эди,
къартайгъан, чёккен. Бети узангъан, огдеки тишлери текюльген.
Коргенде топаллай. Домуз къылына бенъзеген сары мыйыкъларны ташы-
масынъ аджети бармы? Теметни къарт этип косътерген де бельки шу
мыйыкълардыр! Бакъ сен бу адалетсиз дюньягъа. Не эди де, не олды.

— Смаил! Смаил! — деп багъырды Музеен. Эки асрет бири-бирининъ
ачыгъына атылды. инълевлер, инъильтилер къуванч дуйгъуларынен
тирильди. Смаил янакъларында, бойнунда апайынынъ сыджакъ,
ажизбели опюшини ис этти.

— Акъыз, токъта озюме келейим! — деп башлады Темет. Музеен
мырылдагъанына бакъмай, эп бойнуна сарылды, башыны багъыры-
на басты. Дерсинъ акъайындан айырылмагъа къоркъа эди. Сонъра акъай-
ына бошады да, бир адым кенаргъа чекильди.

— Сангъа яхшы этип бакъмакъ истейим,— деди агълап.— Азизим,
не япты олар!

Узун кирпичлери козьашларындан сыланып агъырлаштылар. Эр экиси
де иккелер узерине кечип отурды. Ода адамнен толу олса да, кимсе сёй-
мей, ненидир беклей эдилер. Асабийлик бир къач дакъкъа девам этти.

— Алла-Таала вар экен, о меним дуаларымны ишитти,— деди Заде
башындаки къыйыгъыны тюзетип.

— Сен, Заде, Алланен бираз сакът ол,— деп тенбиледи оны къомшусы
Бекир Шамиль.— Тилинъни чокъ узатма.

— Тевбе, ничюн? Мен неден къоркъаджагъым я, Бекир! — деди о.
Ана башыны тик котерсе де, хавфсырагъандай олып, этрафына
баскъады. Эппейи замандан бери юрегинде топлангъан дердини джемаат

огюнде сёйлемек ичюн огълунынъ кельмесини энъ яхшы фырсаатларда биридик, деп сайды.

— Сени къапагъан сонъ да, Смаил, койде тынч яшайыш олмады, деди Заде енге де огълуна, де мусафирлерге бакъып, — отуз еди сенесини къасым айында койден бир геджеде йигирми учъ адам алынды. Артык дёрт йылдыр хабер-тебер ёкъ. Олюерми, тирилерми, кимсе бильме! Назифе енгенинъ учъ огълуны да алдылар. Бунъа юрек даянырмы? Завалла агълай-агълай текмилъ сокъур олды. Алынъ не деген адам да тапылма! Бозулды джемаатымыз, текмилъ бозулды. Душман олып кимге зара токъунды оларнынъ!

— Бозулды дегиль, Заде, боздулар! — деди Бекир Шамиль.

Темет анасы ве койдешининъ айткъанларыны сувукъкъанлылыкъне динълеп, къаршылыгына бир шей демеди, не макъом этти, не де акълады. Тек сигарыны думанлатып отурды.

Бекир Шамильнинъ чересинде бир гонъюльсизлик бар эди. О, Теметнинъ сусып турмасынынъ асыл манасыны анъласа да, озюни анъламагъан адам киби алып барды.

— Биз кендимиз де, Заде, динсизден бетер олдыкъ. Буюкке урьмет кучюкке мерамет къалмады.

— Шайдыр, шай, Бекир. Бала бабаны, баба баланы танымай. Ахы заман, — о, тутулды, сонъ бирден токътады.

— Олып кечкен вакъиаларнынъ себебини араштыраджакъ олсанъ, — деди Темет сигарыны куллюкке ташлап, — башынъ беляя огърар, чаресини де тапамазсынъ.

— Эбет, девлет ишине къарышмакъ олмаз.

— Смаил къардашым, бизим Абибни расткетирмединъми? Оны да Назифенинъ огъланларынен бир геджеде алгъан эдилер, — деди Тевиде абла козьяшларыны силип. О, теренден ах чекти, сонъ девам этти. — Не ичюн къапагъанларыны да анъламадыкъ. Геджелери багъ суvara эди. Иштен келип чарыкъларыны чыкъармагъа да изин вермедилер, алып кеттилер. Пакъыл киби ёллукъ вермеге бир тилим отъмегимиз биле ёкъ эди. Ачъзебиль кетти, тосуным.

Темет къартийге бакъты-бакъты да, не дейджегини бильмеди. Атта козь бебеклери агъырды. Онынъ шашкъынлыгы кечкен эди. О, къандырыджы бир сеснен:

— Коръмедим, енге, коръмедим, — деди юрек агърысынен, — Расея балабан, бири анда, дигери бунда.

— Эбет, ойле, къардашым.

Арадаки лаф бунынънен биткен эди. Балалар эвнинъ бир кошесинде миндер устюнде серилип, юкълап къалдылар. Темет мусафирлерни озгъарыркен, тувар аранына кирди. Чубар сыгъырнынъ бойнуны сыйпады, эркеледи, алдына къокъулы чайыр пичени ташлап, бир анъ азбарда токътады. Чубар сыгъыр о къапалгъанда янъы догъгъан бузавчыкъ эди. Артыкъ эки баланынъ анасы олды. Бутюн къорантаны сютнен беслей. Къары-къоджа тешекке кирер экенлер, Тамилланы буюк яныкънен хатырладылар. Темет ачувындан бармагъа ер тапамады. Юкълап оламай эди. Шерифовгъа беслеген нефрети къат-къат артты: «Ах, сени алчакъ эриф!» — деп сёгюнди, яткъан еринден туруп, оданы бойдан бой доланды. Кене де тынчланып оламай. О пезевенкни акъаретлемеге сёз биле тапамай азаплана эди. Ичи ичине сыгъмады. Пек сыкъынтылы эди.

Эртеси куню Шерифов да, Къараман да Теметке мусафирликке кельдилер. Шерифов эки йылдан бери колхоз реис олып ишлей. Темет ойле афакъанлангъан эди ки, эгер Шерифов пайнозю кельген олса, звине къоймай, босагъадан къувып йибереджек эди. Лякин о алчакълыкъны япмады. Къараманнынъ хатирини сайды. Лянет шейтан, деди де, сусты.

Шерифов сес-шаматанен ичери кирди. Аман койдешни Теметни къучакълап, къолуны къавий этип сыкъты. О, баягъы денъишкен: къартайгъан зильфлерине къырав тюшкен, козьлерининъ тюбюнде торбачыкълар буюклешкен.

— Бакъ сен бу къырджыман йигитке, Байкал арты казакларынынъ

кыякчыларынен кельген. Машалла, машалла! Заде абла, козьайдын, козьайдын. Батырынъа бакъ да къуван,—деди о яры джиддий, яры кыякчы бир тавурнен. Заде абла истемей-истемей сёйленди.

— Айса, я не, Сейдамет, сагъ-селямет къайтып кельди. Бала-чагъасы-ны къавушты.

— Къайтмай не, сагълыкъ олсун. Совет укюмети кимсени ботен ерде кыйып этмей. Бизде инсан акъкъында къайгырув биринджи ерде тура. Мана, колхозымызны алайкъ, яшайышымыз, Сталин аркъадашнынъ айтканы киби, яхшы олды. Былтыр эмек кунюне эки бучукъ кумюштен кыска теледик. Бу сене учъ кумюш ичюн къатты куреш кете. Тек халкъ кунюналары ишимизге кедер этмеге тырышалар. Биз бойле зиянкяр кыякчы ёл бермемиз.

О, агъыр кевдесини къыбырдатып, ястыккъа таянды. Сагъ аягынынъ кысымъа буклеп, астына алды. Мусафирлер турмагъа азырланыркен:

— Къаве ичюн сагъ олунъыз,—деди Шерифов ве Теметке чевирильди.— Айды, бугунълик етер. Идареге кель, лаф этермиз,—деди.

Шаматанен кельгенлери киби, шаматанен де эвден чыккып кеттилер. Бугунъ Темет саба тургъанынен апайына:

— Идрис оджанынъ балачыкларыны барып бакъаджакъ олам. Сен, сабийлерге, бахшыш-махшыш киби бир шейлер азырла,—деди.

Музеен торбачыкны джеvizнен, бера къурусынен, бакъланен толдырып, софа узерине къойды.

— Бир озюнь бараджакъсынъмы? — деп сорады Музеен.

— Ёкъ, Сервернен барырмаз.

— Баба, къайда, бараджакъмыз? —деди Сервер.

— Сенинъ Нусрет деген достун вар эди, акълынъдамы? Оны барып кердекмиз.

Аза джыллы олгъанындан, балалар азбарда ойнадылар. Нусрет кыскара копчеклеринден ясалгъан арабачыкны тартаракъ, сары мыйыкчы, топаллап юрген ят адамнынъ огъланчыкнен берабер азбарлашып киргенлерини корьгенинен, тарс токътады ве къоркъу толу козьлеринен оларгъа тикильди. Къыз къардашынынъ къолуна япышты.

Темет балаларнынъ ятсырагъаныны корип, оларны тынчландырмакъ шеклен:

— Нусрет, къоркъма огълум, мен Смаил агъа олам, Темет. Бу огълум Сервер. Аланъ эвдеми? —деди.

Нусрет джесаретленди, козьлердеки къоркъу гъайып олды. О, Сервернинъ узаткъан торбасыны аларакъ:

— Алам эвде,—деди де, артына айланып:

— Алаа, э-е, ала! Смаил агъа кельди! —деп багъырды.

Сервер Нусретнен азбарда ойнап къалды. Озю исе агъач мердивеннен юкъяры котерильди.

Шекуре енге юнь тарамакънен мешгъуль эди. О, Теметни корьгенинен шашты-шашмалады. Хош кельдиге барып оламагъаны ичюн афу со-ламак ве эв ичинде доланыркен, аман джезwege япышты.

— Сагъ-селямет къайтып кельдинъ, Смаил. Машалла, машалла кыякчыным,—деди.— Идрис ойле де къайтып кельмеді.— О, агълады, пешималыннынъ уджунен козьашларыны сильди.— Тамилла да, бельки ишиткендерсинъ, масхаралыккъа даянамай, озъ аятына къаст этти. Сейдамет кысым эджадымызнынъ башына етти, эки козю кёр олсун. Эвлятларынынъ кыякчыны корьмесин!

Оданы кергин сукюнет басты. Соба устюндеки чайник фышылдап кыйылай эди.

— Бирер фильджан къара къаве ичейик, Смаил,—деди Шекуре ен-сен бельки онынъ дадыны да унуткъандырсынъ.

— Айсе, анда, лагерьде къаве чарпсын.

— Арпа къавеси, тувгъаным. Темиз сою агъалардан артып бизге кийер.

Эшпейи отурып, андан-мындан лаф эттилер. Турмакъ вакъты кыска эди.

— Бизни унутма, Смаил, кене кель! — деди Шекуре енге.

Къайткъанда Темет огълундан:

— Нусретни бегендинъми? — деди.

— Бегендим. О манъа бу арабачыкъны берди. Онда эки дане эки

— Ана, корьдинъми, энди эр кунъ келип онынънен ойна.

Олар дос-догъру мезарлыкъкъа кеттилер. Темет бабасынынъ ве Тамилланынъ къабирлерини кореджек, о ягъыны-бу ягъыны тюзетеджек эди. Ойле де япты. Баба огде, огълу исе онынъ артындан адымлады. Смаил Темет бабасынынъ мезары янында ерге чёкип дуа окъуды. Мезарнынъ этрафыны тюзетти. О, башыны ашагъы алып, бабасынынъ такъдирине багълы энъ мутебер, унутылмайджакъ левхаларны хатырлайджакъ олмытырышса да, акъылына бу арада ич бир шей тюшмедди. Яваштан аякъкъа калкъты ве Тамилланынъ мезары олгъан тарафкъа кеттилер.

2

Ач козюнъни, юм козюнъни бир ай кечип кетти. Ишсиз эвде отурмакъ апайынынъ къазанчынен яшамакъ Теметке агъыр кельди. Эвде янгъы калгъанда бир де-бир ишнен огърашса да, бу оны къанаатлендирмедди. Сакъятлыгъына бакъмадан, файдалы бир хызметнен мешгъуль олмакъны эвге, балаларгъа бир тилим отъмек кетирмекни даа да макъпул корьди. Мерамыны апайына айтты. О, омузларыны къысып:

— Озюнъ билирсинъ, — деди. Зорламады.

Темет эртеси куню дос-догъру колхоз идаресине кетти.

— Кель, кель, Смаил, — деди Шерифов аякъкъа калкъып, — отур, лагъз этейик.

Темет сёзге башламаздан эвель отургъычта къавий ерлешти, таягъыны эки аягъы арасына алып, диванда яткъан къара пардош мышыкъкъа бакъды. О, ят адамнынъ ичери киргенини корьгенинен, ешилъ козьлерини оны тикти ве атылып Шерифовнынъ тизине отурды. Эки дакъыкъадан сонъ кенди дивангъа авушты. «Бу да не демек, — деп ойланды Темет, — къоруджымы ёкъса янъы адетми? Шура реиси экенде бойле шей ёкъ эди де». Темет тааджиПЛенди. Мышыкъ исе къалачланып ята, кимерде къычырып лаф эткенде, башыны котерип, этрафына бакъына.

— Мени колхоздан чыкъармагъандырсынъыз беллейим, — деди Темет. — Манъа энгиль иш беринъиз, бош отурып оламайым.

Шерифов озъ фикирлерини бильдирмезден эвель, бир анъ ойгъа далды. Огюндеки кягъытларны масанынъ кенарына итеди ве эснеп алды. Бурун деликлеринде ава фышнады. О, агъыр-агъыр сёйленди, сесине ресмий тавиз берди.

— Билем, ишлеп алышкъан адам, эвде отурып оламай. Бригадирлер санъа, шубесиз, къыйынлыкъ этер, ойлеми?

— Эбет, бригадирге чапып-чапкъаламакъ керек оладжакъ. Мен о ишнен япып оламам.

— Мен де ойле тюшюнем. Тютюн аранларына къаравул керек. Къаиль олсанъ, тамам сенинъ арджынъ.

— Бу иш манъа келишир.

Темет бугунъден итибарен озюни там укъукълы адам оларакъ ис этти. О, секиз йыл зарфында инсанлыкъ акъ-укъукъындан марум этильген эди. Онъа шимди азыргъа дуаджы, деп айтмайджакълар.

Тютюн аранлары койнинъ четинде, мезарлыкъ янында эди. Теметнинъ эвине якъын. Джаяв кетсенъ он дакъкъалыкъ ёл. Бу аран та отузынджы сенелери, о колхоз анбарында мудир олгъанда къурулгъан эди. Эгер эвнинъ чардагъына чыкъып бакъсанъ, аранларнынъ огюндеки мейдан яхшы корюне. Бунъа бакъмадан, Темет озюнинъ бутюн бош вакътыны анда, аранларда кечире. Ава булутладымы, о демир чанъны ойле исрар иле къакъыки, кой джемааты шу арада арангъа етишип келе, бир адам киби тютюн сырыкъларыны ичери алып кирелер. Теметнинъ озю де, заметли олса да, сырыкъ ташымагъа койдешлерине ярдым эте. Кунълер чипчелер киби бири-бирине ошап кечелер амма, бу, Темет ичюн джан сыкъысына чеве-

...жеди. О, адамлар арасында чалышып алышкан, олар олмаса, кендисине ынъгъыз дуя, асабийлене.

Темет ишинен, яшайышынен белли дередже мемнюн олса да, Шерифовнунъ Тамиллагъа якъан зорбалыгъыны, зыпкъынлыгъыны аслы унутмамады. Идрис оджанынъ мукъаддес адыны кирлемек, аякъ астына аманат чамургъа булгъаламакъ ляйыкъ эдими, онъа? О, кимге базанып бойле сурмалана? Темет бу суаллерге джевап тапып оламай эди. Юреги раат-ахъа ве экенини бильмей ве бильмейджек гъалиба! Демек, Шерифовдан аманат алып оламайджакъ. Реис звельде олгъаны киби ер юзюнде баш керип юреджек, кейф чатаджакъ. Темет башыны тепретти, юрегинде бирок дарт бар эди. Чокъ синъирли эди. Кенди-кендисине: «ашыкъма, япмакъ иши сукюнетле яп...» — деп мырылданды.

Шерифовгъа илишмеге иш чокъ амма, оларнынъ эписини исбатламакъ керек. Теметте эр тюрюю малюмат олса да, о видждансызлыкъ япмакъ, кимге адам, деп онъа къую къазмакъны мунасиб корьмеди. Тек козь-козьге келгенде ниетини ич бир шейден чекинмей козюне бакъып айтмагъа кыял берди. Барсын кендисининъ кимлигини яхшы бильсин, бурун котелер кирмесин, деп ойланды.

Бир кунъ Шерифов тютюн аранларына келир-кельмез, къадынлар келгенге къасына япрылдылар.

— Ишандыргъан бала багъчасы, учъ кумюшинъ къайда? — деп сорадылар. Реис кендисини диваргъа къыстырылгъан адам киби ис этти. Къоллары салап:

— Ярамазлар, токътанъыз, йыл даа биткени ёкъ, — деди. Файда бермедиле. Оны алкъалап алдылар. О, кене сёйленди. — Меселени бу къадар булгъамаз музум ёкътыр, — деп къошты. Юзюнинъ чизгилери керильди амма, келешек кечмеди.

— Ничюн алдатасынъ, догърусыны айтмайсынъ! — деди къадынлар.

— Мен сизни алдаткъан вакъытым олдымы? — Олмады. Манъа инакътыкъ эписи дегеним киби оладжакъ.

Афкъа Темет къошулды. Шерифовдан аз да олса акъкъыны алмагъа тырышаркен, о реиснинъ козьлерине бакъып:

— Суз корьмейиндже, папуч чыкъарма, Сейдамет, — деди къатты дагъын. — джемаатнен шакъа, оюн олмаз!

Реис якъкъ этип Теметке бакъты. Шерифов козьлерини къапатыр-къапатыр, оларны деръал ачты. Койдешинден бу сёзлерни беклемеген эди. Оны къадынларнынъ аскъысындан къорчалар, деп белледи. Олмады. Теметке оджаны агъырса да, сёз къайтармады, даванынъ къабараджагъындан келгенди. О, омузы устюнден къадынларгъа бакъаркен:

— Сиз ачуванманъыз, — деди бироз йымшап, — янъылмагъан бир адам дейлер.

— Ёкъ, бизден ойле къолайлыкънен къуртуламазсынъ, Сейдамет, — деди Анифе енге. — Эски ясли бинасыны къызыл кошеге чевирдинъиз. Ничине? Ода етмей эдими?

— Анда балаларны тутмакъ хавфлы, диварларыны коресинъиз, зорнен тырышар.

— Ясли ичюн хавфлы, я къызыл коше ичюн? Ялан сёйлемекнинъ де кыялы алмалы. Балаларымызны мында алып кельмеге меджбурмыз. Са-бийлер зифир къокъуйлар. Оларнынъ назик джигерлери бу сасыкъ тозгъа даярмы? Верем хасталыгъына огърасалар, сен джевап вереджексинъ.

— Айды, чокъ зорланманъыз, истеклеринъизни мемуриет огюне келер, о меселени мытлакъа чезермиз. Къач дане тай ёлладынъыз, Рамазан?

— Он. Ярын да о къадар олур. Анджакъ темиз, къокъулы тютюн. Ишлар бир тавлансынлар.

— Тютюнмиз бизим ифтихарымыз!

— Ифтихарымыз амма, акъчасы аз.

— Напайыкъ, къыймети ойле.

Реис шай деди де, амма кетмеге, къадынларнынъ азабындан къуртул-масы тырышты. Атта Теметке айтаджакъ базы кескин сёзлер биле келгенден чыктылар.

Ойле де гонъюльсиз алда, тютюн аранларындан узакълашты. Белькельгенине пешман эткендир. Якъын заманларда бойле дубарагъа огърмагъан эди. Озюни даима койдешлери огюнде итибарлы адамлардан сана эди. Бугунъ биринджи кере янъылгъаныны анълады.

Темет чардакътаки миндер узерине узанаракъ, отъмекни сарымсакълакиразнен ашай эди. Музеен эеджаннен чардакъкъа кирди. Бир къопкъа сютни ерге къойды да:

— Дженк башлангъан, дженк, Смаил! — деди телашлы дауушнен.

— Дженк, о да насыл дженк! — деди Темет тааджипленип. Апайзембильден киразларны чанакъкъа бошатыркен:

— Немселер Акъярны бомбалагъан экенлер. Митинг олды, мен анда келем, — деди.

Смаил яткъан еринден атылып аякъкъа къалкъты. О якъкъа-бу якъкъа доланып таягъыны къыдырса да, тапамады, афакъанланды. Сонъра, минде астындан тапаракъ, тасырды къопарып, чардакъ бою атлады. Бир анъ къайда кетеджегини бильмеди, къапы янында токътады, башыны ашагъы алыз эвден чыкъты. Ёлда бир ерде токътамады, дос-догъру колхоз идаресине кетти. Адамларнынъ эр шейден хаберлери олгъанындан, гъамлы-гъамлы юре, аз лаф эте, базылары эвлерине тез бармагъа ашыкъып, чабик-чабик адымлай эдилер. Мемуриет бинасы алдында къалабалыкъ. Темет авлакъа тургъан бир топар адамнынъ къызгъын сёйлешкенлерини, къырларгъа бакъып нелердир тарифлегенлерини коръди. Колхоз реиси Шерифов мердвенден ашагъы тюшип, о адамларгъа къошулды. Токъ беденли, галифштан кийген къырджыман йигиттен:

— Къаравулларны тайин этип битирдинъизми? — деп сорады.

— Битирдик, — деди йигит.

Темет де оларнынъ янына кельди. О, таягъыны ерге ураркен:

— Энди не оладжакъ! — деди кимсеге бакъмадан.

Топлангъанлардан ич бири онынъ сорагына джевап бермеди. Реис сагъа къолуны Теметнинъ омузына къойды. Къолу япракъ киби къалтырай эди.

— Сен, Смаил, аранларгъа козь-къулакъ ол. Мельунлар келип бир иш чыкъармасынлар. Биз сенинъ кунъделигинъни арттырырмыз.

— Иш кунъделикте дегиль, Сейдамет. Сонъки хаберлерде не янъылыкълар вар?

— Шимдилик бир шей анълашылмай. Амма, умумен алгъанда, вазият агъыр.

Темет эвине къайтмады, аранларгъа кетти. Бригадирнен эсапчы озъара лаф эте, давалаша эдилер. Къаравулны коръгенлеринен лафларыны бирден кестилер. Теметнинъ аркъасында къарынджалар чапкъалагъан киби кельди. Къальбинде бир агъры, сувукълыкъ бар эди. Ондан недир гизлегенлерини анълап, джаны агъырса да, агъызыны ачмады. Курсюге отурды. Кимсе лаф этмей эди. Темет къалпагъыны энъсесине итеп, къашларыны котерди.

— Анълашылгъанына коре ишлер уймай, — деди о реиснинъ сёйлегенлерине базанып, — бизимкилер о мельунларны топрагъымызгъа аякъ бастырмазлар. Сен не дейсинъ, Рамазан?

— Зоры билир, — деди о. — Пек чокъ шеэрлерни бомбалагъан экенлер.

— Санъа, Смаил, немселерден къоркъмагъа не аджет вар. Сен секиз йыл лагерде отурып чыкътынъ. Фашистлер сени эль устюнде ташырлар.

— Сен эль устюнде ташыгъанларыны истейсинъми? Олар сенинъ деменим де хатиримни сорамазлар. — О, бир анъ токътады ве сонъ девам этти. — Реис арандан кетме, кунъделигинъни арттырырмыз, деди. Санъа бригадирге, мытлакъа айтырлар.

— Реис айткъан олса, о япар. Манъа даа бир шей белли дегиль.

— Ярым саат эвельси олгъан лаф бу.

Кунъ телашлы тюшонджелернен, къоркъунен кечти. Теметке акъшамлыкъ, ашны аранларгъа огълу Сервер кетирди. О, бакълалы лакъшаны къашыкъларкен, козьлери огюнде Колпашевдеки лагерде кечирген мусибетли кунълери джанланды. Янъгызылыкътан юреги сыкылды, гъарезли фикирлер башында доландылар. Эр бир шытырдыгъа, дауушкъа элесленди, сакъынып абдырады. Бутюн гедже раатсызланып чыкъты, козьге юкъу

кульмеди. Насыл доланмасын койдешлери оны, мукъайт ол, сувны зеэрлеме-
селер, деп къатты тенбилеген эдилер.

Бригадир оны сабасына юкъусыз, эзильген, ёрулган алда расткетирди.
Косылари ичке батып кеткен эдилер. Рамазан эмджеге Темет бир геджеде
жолденген киби корюнди. Куледжек олды, кульмеди. Аксине, мугъайды.

— Гедже тынч кечтими? — деп сорады йылмаювнен.

— Тынч кечкендир беллейим. Аслы юкъламадым. Чешме башыны
беляки он кере долангандырым. Онынъ зеэрленгенини къайдан биледжек-
синь. Саба танъ аткъанда ичип бакътым. Бир шей олмады. Демек, зеэрлеме-
селер. Къоркъунчлы тюш, хайырлы олып чыкъты.

Бригадир кыс-кыс этип кульди. О, койдешининъ шашкъынлыкъ ичинде
чырылган чересине бакъты. Къаравул ушюсе керек, быджагына яхшы
этип сарылган эди.

— Бизимкилер арткъа чекилелер! — деди бригадир гъамлы сеснен.

— Демесе... Оладжакъ шейми бу! Кимден ишиттинъ? Радиодан сёйле-
дилерми?

— Эр кеснинъ агъызында о. Радиодан да айткъанлар. Анджакъ, Смаил,
тукъенден бу сене ойле номай берекет алынды ки, бир вакъыт бойле ол-
масын эди. Мейва, юзюм де онъ олды. Тереклер юкюни котерамайлар.

— Сачым-тёкюм йылы. Душмангъа ярар.

— Олар бу тарафларгъа келирлер беллейсинъми?

— Эр шей олмакъ мумкюн. Азыр заман...

Бири-дигери артындан койдешлер дженкке кеттилер. Койде къарт-
къарт, бала-чагъа, къадынлар къалды. Темет джебэге кеткен бригадирни
денештирсе де, аслы къуванмады. Бунгъа о чаресизликнинъ белясы, деп
къаймет кести. О, кунъдюзлери бригадирнинъ вазифесини эда эте, гедже-
лери все къаравуллыкъ япа. Иш богъурдакътан. Сакъатлыгына бакъмадан
жи адам ерине чалыша.

Бугунъ уйлеге якъын Шерифов кельди. Гонъюльсиз, ачувлы эди. Те-
местинъ ал-эвалыны сорады, чокъ отурмады, линейкасыны чаптырып,
багъларгъа кетти. Ёллар тоз-думан. Шарап подвалы ичюн юзюм джыймагъа
бипадылар. Арабалардан бири кете, дигери келе. Арабаджылар реиснинъ
машиней кечип кеткенини корип тааджиПЛенелер. Кимсе онынъ гонъюль-
сизлигинде дженкни къабаатламакъ истемей, апайынен къавгъа эткендир,
деген шей акъылларына келе ве Шерифовгъа сёз къатмагъа утана эдилер.
Шерифовнынъ къайгысы шимди гъает буюк. О, арабаларны козьден кечи-
ре аюю, дагыгъа ёлланыладжакъ къавурма акъкында ойлана. Онъа, ре-
исне, партизанлар ичюн он тонна къавурма азырламакъ вазифеси бериль-
ди. Эки кунъден берли беш адам кюй соймакънен, эт къавурмакънен
ишгъуль. Дагыгъа эки метий къавурма ёлланылды. Озю де бугунъ-ярын
ишери беклей. А дегенде дагыгъа зуваджакъ. Аладжакъ урбаларыны
сарап къойды.

Къавурма азырлав эр кестен гизли япылды. Оны бир къач адамдан
бильгъа кимсе бильмей. О, койден узакъта, та Чыгъынтра дагындаки чо-
бан къошларындан биринде азырланыла. Шимди Шерифов линейкада оту-
рмек, козьлери огюнде де юзюм багълары, де чобан къошы джанланды.
Эв къусибетли, мудъиш ишлерден бири де аилесинден айырылмакъ эди. О,
кырантасыны Кавказгъа ёлламагъа къарар берди. Бугунъ олмаса ярын
иштенден айырыладжакъ.

Оны чокъ беклемек керек олмады. Темет тютюн аранларындан къайта
иди. Шерифовнынъ эви огюндеки машина онынъ дикъкъатыны джелып
иди. Сокакъта турган койдешлеринден сорады:

— Насыл азырлыкъ бу?

— Сейдамет агъа къорантасыны Бакугъа ёллай, — деп джевапланды
Шерифов.

Темет машинада куськюн алда отургъан балачыкъларгъа, Абибеге
бакъты-бакъты да, аджынды, Шу арада фикирлери Идрис оджанынъ бала-
чыкъларынынъ такъдирине къайтты. Бахтсызлыкъ къара кольге киби со-
сылларда, мейданларда, эвлерде долана эди.

Абибе къадын баштан аякъ къаралар кийген. Манълайыны яшмакънен

сыкыып багълагъан, ялынъыз эки козю, индже буруны корюне. Арада эки кунъ кечкен сонъ, дигер реберлер де аилелерини Кавказгъа ёлладылар. Кой сакинлери оларны козьяшларынен озгърды, акъ ёл тиледилер. Айрылмакъ кыйын, мушкюль эди.

Джебэнинъ койге якъынлашмасынен, ёллар аскерлернен, машиналарнен, арабаларнен толып къалды. Арткъа чекильген аскерлерден де бири, де дигери келип Теметтен тютюн сорай, тозлу, кирли юзлерин чешме сувунен юваракъ, индемеден, куськюн чырайнен арандан узакълаша. Темет аскерлерни ынджынувнен озгъара ве озюни де олардан бетер, частсыз сая. Командирлернинъ сёйлегенлерине коре, немселер Фындыкълы коюнинъ босагъасында тура экенлер. Шай исе де, Темет аранларны быракъып кетип оламады. Догъру, анда деерлик ич бир шей къалмады. Тютюнни де, сырыкъларны да, тай къалыпларыны да кой сакинлери эвлерине ташыдылар. Олар бу чапкъынлыкъны къаравунынъ козълери огюнде яптылар. Эгер бу бир ай эвельси олгъан олса, о бунгъа ёл берир эдими? Сырыкъмы, деметми алмакъ истесеъиз, башта меним джесетимни таптанъыз, сонъ алырсынъыз, дер эди. Шимди бумумкюн дегиль. Кимсе кимсени танымай. Ана-баба куню. Талагъан талагъаннынъ ола.

Эртеси куню де, ондан сонъки куньлерде де Темет аранларгъа бармады. Койде шура акимieti де, бир шей де къалмады. Совет аскерлерининъ къатнавы эксильди. —

Бирден юкъары маалледе мавы урба кийген аскерлер, ашагъыда, озенинде къуллеси огте узатылгъан танк пейда олды. О, тар, айланчык сокъакъларгъа сыгъмай, диварларны эшип, араба къапыларны авдарып, эалдгъа ынтылды, арасы бир къач дакъкъа кечмедиди, койнинъ дигер тарафына чыкып, мезарлыкъ артында козъден гъайып олды. Атышмалар деерли эшитильмей эди. Бойдан бой мушамбадан япынджа кийген, боюнларында автоматлары асылгъан солдатлар сокъакъларда долана, эвлерге кире чыкълар.

Къаршы байырда мина патлады. Ер-кок сарсылды, пенджерелернинъ джамлары шатырдадылар. Арасы учъ дакъкъа кечмедиди, экинджиси патлады. О, биринджисине нисбетен даа кучълю эди. Таш-топракъ шадырван киби тёпеге фырланды. Къою тоз думаны дерелер ичине саркъты. Темет яткъан еринде сычрады, эвнинъ кошеси эшилмегенми, дер киби этрафына козъ кездирди, эр шей хайырлы кечти. Эвге зарар кельмедиди.

Ялы боюндаки балыкъчы эвлеринде румынлер ерлештилер. Ялыны экиге больген озеннинъ эр эки тарафына бойдан бойгъа окоплар, эндеклер къазылып, ялы миналанылды. Мектеп артындаки бурунда узакъкъа аткъа топ ерлештирильди. Онынъ къуллеси дагъларгъа догърултылгъан.

Кой сакинлерине тувгъан сокъакъларында кезмек биле хавфлы олды. Темет дёрт куньден берли бир якъкъа чыкъмады. Софа узерине янбашлап ятты. Шубесиз, тарсыкъа, лякин не чаре. Сонъра, яхшы ниетнен къомшусы Бекир Шамильнинъ звине кирди. Бекир араннынъ кубресини курей эди.

— Бекир, ишлер насыл? — деди босагъада токътап. Къомшусы курекни диваргъа таяндырды да, сынаваджы козълеринен Теметке маналы-маналы бакъты. Енгильден йылмайды.

— Юр, эвге кирейик. Догърусы, ёлда-сокъакъта корюнмек къоркъам, — деди о алдгъа атлап. — Ишнен огърашмагъа да гонъюль ёкъ. Къолларым йиберилип кетелер.

— Ойле амма, — деди Темет, — кечинмек, бала-чагъаны бакъмакъ керек. Билесинъми, акъылыма насыл бир иш кельди. Эльверишли. Кольхознынъ эски дегирменини чалыштырайыкъ. Йыкългъан, бош ята. Мен дегирменге немселер кельмезден учъ кунъ эвель баргъан эдим. Дегирмен ташы еринде. Эки улукъ керек. Эписи уфакъ-тюфек ишлер...

— Янъы шорбаджылар онгъа насыл бакъарлар. Староста тайин этиледжек деп айталар, бираз беклейик.

Арадан бир афта кечти. Ишгъальджилер дегирмен меселесине къаршы чыкъмадылар. Тамир ишлери бир афтада битирильди. Кой сакинлери буну беклеселер керек, олгъан аз-бучукъ богъдайларыны, арпаларыны ама

дәгирменге кетирдилер. Румынлер де атлары ичюн захирени мында тартты-

Эр шей сырасынен, тертибинен алынып барылса да, Теметнинъ ичи-
на хышыкълар кемире эди. Онъа энъ зияде тесир эткен, юкъусыны
кычыргъан шу олды ки, бу ильки ве сонъки куреш дегиль эди. О буну
аңылады. Илериде оны даа да джиддий, даа да къарсамбалы, зыд-
ныкълар сынавлар беклегенини аслы акъылындан чыкъармай, онъа ма-
наний джезттен азырлыкъ коре эди. Бу вакъыткъадже корьгенлери козь-
авери огюнде дешетли бир вахшийлик, мусибетли юкъу киби джанланды-
етлар. Оларнынъ эписини онынъ агъыр, мешакъатлы такъдиринден силип
аткъык мумкюн дегиль эди.

Темет башыны тиремеге таяндырып, чешит тюрлю эмиш-демишлер-
онъа акъылына кетирди, джан чекишкен арада, дегирменге койдеши, пар-
аланы Шерифов сюрип кирди. Темет къоркъмады десенъ, ялан, къоркъ-
макъ атта абдырады биле. Элесленип аларакъ койдешине, онынъ бойнунда
ташылган автоматына тикильди: «Менимнен эсаплашаджакътыр. Ондан
бу кимий алчакълыкъны беклемек мумкюн», — деген фикир акъылына кельди.

Шерифов отурмады, аякъ устюнде турмакъны девам этти. Сагъ къолу
кыйында эди: «Пыштавыны азыр тут», — деп ойланды Темет. «Кимден
къоркъса, менденми, ёкъса башкъаларынданмы?»

— Отур, Сейдамет, къышны узатма, — деди онъа. Шерифов кене отур-
мады. Агъырылгыны сол аягындан сагъ аягына авуштырды. Ниает,
кыйыны джебинден чыкъарып, къушагъы арасына кечирди.

— Эр кес джан дердинде, Смаил, сен исе мал дердиндесинъ, — деди
онъа къарыкъ сеснен. — Янъы шорбаджыларгъа хызмет этесинъ. Не къадар
тешеджек олдылар?

Темет койдешине ачувнен бакъты. Бу сёзлер Теметнинъ ичине къурт
кычыргъан киби олды. Тюшюнди, ташынды, сонъра:

— Дегирмен джемаатнынъ, о не десе ойле олур. Онынъ шорбаджылар-
дан энъде бельки санъа файдасы токъуныр, — деди.

— Манъа! Ничюн?

— Оны заман косътерир. Ачлыкътан ольмек истемезсинъ, эбет!

— Ах, бакъ сен не тюшюнесинъ! Ёо-окъ, мени ачлыкънен ольдюре-
месинъ!

— Лаф меним акъкъымда кетмей. Сен, Сейдамет, бош богъазлыкъны
отур, янъычыкъ пишти мубарек, тазе къатыкъ да вар, аша! — деди
Темет койдеши огюне сыджакъ питени къойып.

— Мени питеней алдатаджакъ оласынъмы? Алданмам! — О, айнеджи-
ликъ исе кульди ве, — шакъа этем, ачуванма. Кельгенимнинъ макъсады
шакъа. Ярдым керек бизге,... — деди.

— Ярдым кимге? Насыл?

Шерифов сёйленмезден эвель этрафына бакъынды. Теметнинъ
кыйынына эгилип фысылдынен:

— Назифе енгенинъ эвинде яралы адамымыз вар, Шукюр Осман. Оны
ащыгъа озгъармакъ керек, — деди.

— Не вакъыт?

— Эмиети ёкъ. Не къадар тез олса, о къадар яхшы.

— О ишни япмакъ къыйынлыкъ догъурмаз беллейим, — деди Темет
онъа бир давушнен. — Бу, энди аңлашылган меселе. Къоранталардан
не кибер?

Шерифов башыны ашагъы алды. Козълери бунарлы эди. Эснеди, еткен
кыйыны сыйпады. Эеджаны бираз ятышты. Албуки о меселенинъ шай
ащыгъа этиледжегине пек эмин дегиль эди.

— Бакуделер, — деди эки дакъыталыкъ сукюнеттен сонъ, — мектюп
ащыгъа яхшылар. Усеин де анда. Яралангъан сонъ, Кавказгъа ёллагъан
ащыгъа. Къоранталарнен корюшкен.

— Сен, Сейдамет, Шукюр Осман ичюн къасеветленме. Оны къуртар-
макъны мен бойнума алам.

— Сагъ ол, Смаил! Мен санъа инанмасам, бу ерге кельмез эдим. Эски
ащыгъа унутмакъ заманы кельди. Туз-отъмек ичюн тешеккюр!

Девамы бар.

КЪРЫМ

Асырларнынъ чеберлиги яраткъан
эфсанелер, муджизе иль китабы,—
тарихынъ тынч олмаса да, эр якътан
шаиране бу адынъны ким тапты?..
Кърым, Кърым! —
Ишкир, джесюр эдждатлар
къальплеринде мукъаддес юрт олгъансынъ,—
шерефинъе дегер догъгъан иджатлар,
кок байракънен шан-заферлер алгъансынъ!..
Къан-теринен тарихынъа киргенлер,
сени кучънен керчек дженнет эткенлер —
заманларда нидже беля коръгенлер,
несиллери сюргюнликке кеткенлер...—
Таврларны, къыпчакъларны седженен
эп анъамыз, (темелинъни къойгъанны...)..
Халкъым сенде булды миллий мужденен
мектебини, Элифбени, Къуръанны...

АСРЕТЛИК ЙЫЛЛАРЫ

Нидже йыл, нидже йыл чектик гъам-къааръ,
кунъдюзсиз, геджесиз кечти эр кунюм;
Халкънен бир рухумда ёкъты яз, бааръ...
Къайнады къальбимде кедерим, киним..
Биз асрет багъ-багъча, тарлалар, орман
ят ерде коръгеним кибими аджеп?..
Йылкъылар сюслеген тогъай, чёлъ бир анъ
хатырдан чыкъувнынъ эбими аджеп?..
Догъмуш Ер четинде гурълеген денъиз,
мавымсы саилли мекянлар къана?..
Анда урь яшадыкъ, не десе-денъиз!..
кечмишни анъарсам, кокрегим яна..
Асретлик нидже йыл сюрсе де биле,
ичимде о Ерли бульбуллер оте,
О Ерте тиль ачтыкъ биз Ана тильде,
ябани эп сувукъ — джаныма оте...
Гуль, чечек къокъусы юртумда башкъа,
хоразлар танъларны башкъаджа ача..
Асретим яйляма, топракъкъа-ташкъа,
кунеши шифалы шавлелер сача..
Юрегим талабы къарардан ашкъын,—
ниетим — къырдан джап ёлуна энмек...
Умютим, макъсадым гуя гуръ ташкъын —
халкъымнен эдждатлар илине дёнмек!..
Кърымым узакъта олса да, эйат,—
эбедий северим, эрекми манъа?..
Ватаным, халкъымнен истикъбаль, аят,
башкъа бир дженнет ич керекми манъа!..

МУСА, СЕНИНЪ АЛЕВИНЪ!..

Азиз Ватаны ичюн феджи фељакетлерде
озюни якъып, фидайи къурбан кеткен
МУСА МАМУТнынъ мубарек хатрасына.

Къаранлыкъта далгъын олсам, бир ярыкъ
дерсинъ яна козьлеримнинъ огюнде,
такъиплернинъ джекирюви торс, къарыкъ
текрарлана, анъсам сени бугунъ де...
Меджбур олдынъ феджи дешет джевапкъа,
атешинънен янды аятынъ, эвинъ...
Халкъ эмели ёлунда гъам-эсапкъа
юксек намус нуру эди алевинъ!..
Юрегинъден ышыкъ тюшкен ерлерге
кунеш сача къызгъын, шевкъий шавлелер,
баарьлерде реквием бар еллерде,
байырларда ялынлана лялелер...

«Мен янмасам, сен янмасанъ, янмасакъ
биз — тунъ отъмез...»¹ деп Керемдай сёйлевинъ
хатрамыздан силинмез ант бу анджакъ!
Елсызларгъа ёл ачты генч алевинъ!..

БЕКЛЕ БИЗНИ, КЪРЫМЫМ!

Тувгъан тилим,
миллий рухум,
юрткъа севгимни
юрегиме ашладынъ сен генчлигим заман;
халкъымнен бир кечирдим зор, мудхиш сюрдюни,
ант эткеннинъ антынен мен сенчюним эр анъ...
Козьяшларнен, зулумларнен айыргъан ёллар
къыркъ алты йыл месафеден дёндире санъа,
чевремизде доланса да, эп мушкюль аллар
ёлдашмыз биз — азат миллет геджеден танъгъа...
Кедеримнен котюририм вахший ГУЛАГда
не ердедир гъайып олгъан къарт, хор анамны,
«Ешилъ Кърым» макъамыны ташып къулакъта,—
дженктен келип, сюрдюн ольген майор агъамны.
Гъарип умют асретине къавушыр илле
кърымлылар бири къалмай тюрюк чагъында,
эм, иншалла, мерхумларнынъ рухлары биле,
гъурбетликтен кетеджектир азиз багъына...
Сен Солхатсынъ, Хансарайсынъ, эй, Кърымстан,
Гъазаисинъ, Ашыкъ Умер, Бикеч, Гирайбай...
Чорабатыр, Алимсинъ сен, Аметхан Султан...
гизленильген тарихынъ нам, шуретлернен бай!
Хырпалангъан, сёндирильген вариетлеринъ,
бастырылгъан, ёкъ этильген къабристанларынъ,
деделерден сакълы къалгъан васиетлеринъ —
эвлятларынъ келювине мухтадж анъларынъ...
Унутмадыкъ эдждатларнынъ мирас сёзлерин:
Ешилъ адам.
Кок ызанлар къулан Чонъгъарым.
Къара, Азав денъизлерде мор саиллерим.

Багъ-багъчалы, муджизели орманым — Кърым!
Иште, магърур табирлеринъ къадимден къалгъан
Гаспралы Исмаил бей топрагъы Ватан!
Эфсанелер,
 чынъ-манелер,
 эм «Иджрет» йырын
къысмет исе, бекле бизнен мукъаддес Кърым!

КЪРЫМСТАН

Ал-зумрют саарьлер далгъалар елине
джошаракъ йырлагъан инсанлар корьдим,
эфсане саиллер, орманлар Илинде
гурьдели, давушлы лиманлар корьдим.
Чагъала сеслери танъларны агъартса,
уфукълар гульпемпе нурларнен яна,
мавымсы тогъайлар, багъчалар-багъларда
лейлеклер, турналар сесленип къана.
Бу ерде догъдым мен,
балалыкъ вакътымда
хаялым берабер турды эр танъда,
бельгисиз шеэрлер, гаваньлар акъкъында
гемилер ривает сёйледі манъа.
Динъленсем, эшитем айненни сесини,
рухумда гуль-шафран уфукълар яна,
денъизджи эмджелер мерд икъясини
бизим генч несильге сёйледі анда...
Ийгитлер яныкъны тюркюннен сёндирген,
дживанлар ишлерге маненен кельген,
шай башкъа улькени аджеба, ким корьген?..
Бу — меним улусым,
бу — меним улькем!..
Бу ернинъ сувудай сув ёкъ бир озенде,
топрагъы — муджизе, не сачса инсан...
къыблада кучюк бир эчикте оссем де,—
эр еринъ менимдир, эй, Кърымстан!
Бу ерни бу ерде анадан догъгъангъа
унутмакъ мумкюнми?..
Бу ерде эр анъ
бабамнынъ къабрине ягъмурлар ягъгъанда,
бешигим башында агълагъан анам.
Темелинъ, ташынънен джанымсынъ, тенимсинъ,
хатрамда яшайсынъ истикъбаль — Ватан!..
Эбедий йырымсынъ,
эбедий менимсинъ,—
мукъаддес диярым — джан Кърымстан!

УЧЬ КОРЮШЮВ

Повесть

Амет-Хан Султан.

Олгъаны-оладжагъы — учь корюшюв. Оларнынъ тезссураты алтында повесть язылырмы? Бир адамнен беш-алты саат къадар къонушып, мемуар язылырмы? Язылыр экен. Адамына коре. Омюринъде ойле сойлары расткелир ки, учь кере корюшип къонушсанъ, бойле адам акъкъында бир омюр икяе язмакъ ичюн ильхамынъ етер.

Эбет, корюшювлер чешит тюрлю олмакъ мумкюн. Такъдир адамларны бири-бирине де якъынлаштыра, де узакълаштыра. Ёлунъда насылдыр думанлы хаялет я да кольге пейда олгъанда, бош къаранлыкъ ичине тюшип кеткен киби оласынъ. Базы бир адамларнынъ омюри бош-бошуна кечип кете — къайдан келип чыкъкъаныны да бильмей, чюрюк къабакъ киби думан ичинде ялдап-ялдап, кене къаранлыккъа бата — не изи, не де темели къала. Кимсе де бильмей — затен дюньяда бойле адам бар эдими, ёкъмы.

Дигер корюшювлер — бу вакъиалар. Бир бакъыштан, бир шей олмады. Огюнъде бириси пейда олды, козюнъе

— ве эр шей ерли-ерине тюшкен, ачыкъ-айдын олгъан киби дююла.

Эбет, мен Аметханнен корюшмезден эвель де онынъ акъкъында чокъ эдим, шунунъ ичюн оны озюме Чкаловны, Скендербекни я да Сербскийни тасавур эткеним киби, тасавур эте эдим.

Аметханнынъ омюри — бу къараманане куреш ве фашизм узеринде. Ватанымызнынъ агъач къыргъыйларындан реактив, ракета техниканынъ ог мензиллерине чыкъувны акс эттирген бир девирдир. Аметхан — девирнинъ къараманы, онынъ яратыджысы, озь халкъынынъ шанлы кыялы.

«Бутунъде онынъ адыны Михаил Громов, Сергей Анохин, Григорий Седукъ киби эфсаневий сынавджыларнынъ адларынен бир сырада анъалар... Аметхан ичюн ернен кок дженктен сонъ да дженк майданы олып къалдылар. О аят огърунда бу дженк майданында эляк олып, дженк йыларында эляк эткен севги ве достлукъ ольчулерини бизге васиет этти», — деп яза Аметхан Бирлигининъ эки дефа Къараманы Муса Гареев озюнинъ «Учам ве дженклешем, учам ве къонам» адлы хатырлавлар китабында. Бу китапны айры парчалар 1980 сенеси февраль 17-де «Советская Россия» газетсында дердж этильген эди.

«Ернен кок» — меракълы янгъырай я? О ерде ве кокте эляк олды. Даа джаруусыны айтаджакъ олсакъ, Аметханнынъ эдебий портретлери къыска справка шекилинде берильген робст портретлерини анъдыралар. Шу къадар учувы олды, шу къадар самолётны урып тюшюрди, онъа

я да бунъа ошай, шулар джумлесиндендир. Я Аметханнен бир сырагымни кыймакъ мумкюн?

Рытовнынъ, Лавриненковнынъ хатырлавларында о бираз джанлыда этип косьтерильген, лякин, не ичюндир, бу джанлы сеслер, джанлы тасвирлерден огте йылышкъан сайын бу хатырлавлар сёнюкип башлайлар.

Бу повестте тасвирленген вакъиалар, Аметханны джандан севген, оны садыкъ олгъан, хатырасы огюнде намусы пак олгъан достлары, сиядаш сафдашларынынъ сеслери шашкъынлыкънен танып къалгъан шу бурулуш нокътасындан, къараманане «Бекнинъ» къыяфети, такъдири ве тарихында ки «безъа лекеден» башлана. Аметхан меним тасавурымда озюнинъ къылычынен шан-шурет юксекликлерине ёл ачкъан Спартаккъа ошагъан къарман киби корюне эди. Шунунъ ичюн де 1965 сенеси къышта Москва булунгъан кърымтатарларнынъ толу векалетли векиллери Аметханны ёлламагъа бараджакъта, мени де чагъыргъанда, вакътым сыкълет олгъанын бакъмадан, къувана-къувана разы олдым. О вакъытлары Москвадаки арбий-техника окъув юртуны битиреята, диплом яза эдим. Москвада булунгъан бутюн кърымтатар студентлери киби, кърымтатар меселесине багълы олгъан бутюн вакъиалар акъкъында хабердар эдим, чюнки бутюбош вакъытны мусафирханелерде, халкъымызнынъ векиллери арасында кечире эдим. Олар мында мемлекетимизнинъ бутюн кошелеринде халкъымыз сюрююн этильген ерлеринден — Орта Асиядан, Уралдан, Кавказдан келип топлана эдилер.

Аметханнен корюшмек ичюн эвельден анлашылгъан экен. Бу корюшюв, апансыздан чыкъып къалгъан сынав учувлар себебинден, бир къыкере кери сюрюльген эди. Аметхан Султан, кърымтатар халкъы тарафындан Москвагъа ёллангъан, бу меселенинъ ленинде чезилюви огърунда халкънынъ истеклери ве фикирлерини бильдиреджек ве бунынънен меселенинъ чезилювине зарар кетире биледжек эр анги аралыкъ бугъумларын истисна этеджек биринджи группасына кирип, алий ёлбашчылыкъ огюнда чыкъышта булунмакъ ичюн нуткъ азырлагъан эди. О бу нуткъны КПСР Меркезий Комитетининъ Баш секретарынен ишандырылгъан къабул окъуйджакъ эди. Халкъ партия сёзюне ишанчыны даа джоймагъаны ичюнынъ векиллери бу къабулгъа чокъ ве джиддий азырлангъанлар. Халкъымыз исе меселемиз толусынен адалетли чезильмегендже, озъ векиллерини Москвада тутмакъ, эмек отпускалары биткен адамлар еригидигерлерини ёлламакъ къарарыны къабул этип, бунынъ акъкъында Меркезий Комитетке бильдирди. Айтыладжакъ нуткълар ве векиллернинъ векалетликлерини, компетентликлерининъ сынъырларыны тасдикълагъан маддатларнынъ бутюн бир тому Меркезий Комитетке такъдим этильди. Чыкъышларнынъ копиялары исе халкъ арасында окъулып, кениш суретте музакере этиле эди...

Адий иш куню. Шунунъ ичюн де кеч топландыкъ. Вакъыт азылгъандан такси тутмакъ керек олды. Дёртюмизден Аметханны тек Москвада яшагъан Абляким Селимович Гъафаров таный эди. Гъафаров Кърым АССР Кезлев РАКСМнинъ сабыкъ секретары олгъан, о чокъ вакъыт Землячкана берабер чалышкъан экен. Дженк вакъытында Меркезий Комитетте муаффаа санайысынен багълы олгъан меселелернен огърашкъан, дженктен сон девлет незарети комитети реисининъ муавини олып, бус-бутюн онынъ вазифесини эда эткен эди. Бир къач кере вазифеден тюшюрилген сон кене химия санайысына къайтты, Кърымда яшагъан девирде озюнинъ эмгакъ фаалиетини Сакътаки бромзаводында башлагъан. Мында оны Серго Оджоникидзе сечкен эди.

Мен Москвагъа институткъа кирмек ичюн кельгенде, биринджи таныш олгъан адамым Абляким Селимович эди. «Мына!» — деп, документлерини университетке теслим эткеним акъкъындаки къагъытны къувана-къуван оны косьтердим.

— Токъта, токъта, кунъ-эвельден къуванма, башта къолунъа студент билетини ал да, сонъ бакъармыз, — кулюмсиреп деди Абляким Селимович.

Акъыкъатен де, арадан олгъаны-оладжакъгы бир афта кечип, мен

университетнинъ мермер залларындан «къакъып» чыкъардылар. Керчек, кыра меслеатлашкъан сонъ документлеримни кери алмагъа изин бердилер. Бойледже, башкъа институткъа кирмек ичюн имкян къалдырдылар. Эбет, эр шей «темиз» япылды. Баш эким: «Кърымтатарларны университетке якъын къоймайджагъыны» айтты ве къолунен шаркъны кыстырип: «Къайда сюргюн этильген олсанъыз, анда да институткъа кирерсинъыз... Эгер къабул этселер», — деди ве медицина картамнынъ кесмеде «яракъсыз» деп язды. Бунынъ ичюн сайлангъан себеп — къулакъ кыстагы — манъа институтларда яхшы окъумагъа, сонъра заводларда ве тармаларда чалышмагъа, ниает, Къызылкъум «академиясындан» кечме де кедер этмеди.

Абляким Селимович меним вазиятимни анълап:

— Не олгъан экен — университетке алмагъанлар. Сонъ бир кереден киме рухтан тюшмек мумкюнми? — деп, мени тынчландырмагъа тынчлатты. — Университеттен гъайры башкъа институт ёкъмы? Энъ мушун — баштыр...

Мен насыл тавурнен ред эткенлерини хатырлап, гъадапландым. Киме ачувлангъаныма кулюмсиреп:

— Бакъса, бакъса, тыпкъы Аметхан киби баротлана. Амма, Аметхан киме баягъы шейлерни башындан кечирген адам, я сен?..

Мени Аметхангъа бармамны Фергъана ишчилери тарафындан Москвагъа ёллангъан Сервер Бекиров теклиф эткен. Дженк йыларында (1939—1947 сс.) о Тынч океан флотунынъ матросы эди. Порт-Артур удмурттинъ иштиракчиси, сонъра Мурманск виляетинден джореме лагерьде булунды, терек йыкъты. Къоркъу бильмеген, шенъ ве муляйим Сервер агъа къорантамызнынъ якъын досту эди. Москвагъа кельген сайын биз мытлакъа корюше эдик.

«Болга»нынъ арттаки отургъычынынъ деерлик ярысыны алгъан Серверни ёлдашымыз — самаркъандлы кърымтатар ишчилерининъ векили, пенсионер, сабыкъ челик иритиджиси Сеитмемет агъа. Дуфли. Тынчсомол ёлланмасынен техникумны битирип, 1934 сенесинден башлап Керчь маден заводында чалышты, челик иритти, дженк йыларында маден пенсиягъа чыкъкъандже Кузнецк маденджилик комбинатында чалышты.

Сеитмемет агъа керчьлидир. Онъа айтылгъан шакъаларгъа ачувланмай, кыстагы ве зенгин маналы ибарелернен джевап бере эди. Онынъ эр бир сёзине, субетимиз муреккеп мевзуларгъа чевирильгенде биле, гъает тереен кесметлер эди. «Демек, Керчьнинъ лиманында кезинмегенсинъыз», — деп таштады о, биз онынъ айткъанларына кульген арада. Сервер агъанен Сеитмемет агъа ёл бою СССР Конституциясыны ишлеп чыкъув боюнджа комиссиянынъ кетирильген мунасебетинен Юкъары Советке баргъанлары кесметинде икяе этилер. Олар А. И. Микояннынъ адына (о шу комиссиянынъ азасы эди) ариза бергенлер. Аризада: «...Халкъымызнынъ, ишленген Конституция муджиби, тувгъан топрагъына къайтарылувы ве кесметини тенъ укъукълыгъы тикленюви насыл аспектте фикир этиле? Совет коммунисти революцион къанунджылыгъы бозулувыны тюзетювнинъ къанунджылыкъы эсасы насыл?» — деп сорала эди.

— Я о сизге насыл джевап берди? — деп сорадым мен.

— Референт бойле эсасны корьмеген олса керек, — кулип йиберди Сервер агъа.

Саят докъузларгъа якъын Жуковскийге келип еттик. Авасы сувукъ, кыстагъыны энди къаранлыкъ баскъан эди. Абляким Селимовичнинъ рахатлангъаны дуола.

— Эвинде тапалмай билемиз. Аметхан бир дакъкъа биле беклемез.

Биз чанъ дёгмечигини бастыкъ. Къапыны кесментик адам ачты. О аякъ кесметинде зорнен тургъан киби корюнди. Бизнен селямлашты ве ичериге кирмеге теклиф этти. Биз шашкъын алда онынъ артындан тар софачыкътан кетип сагъ тарафкъа бурулып мусафириханеге кирдик. Оданынъ ичинде кесметинен ортыюли диван тура эди. Къапыны ачкъан эр киши къомшу кесметинге кирип кетти.

— Я Аметхан эвинде ёкмы? — явашчыктан сорады мен Абляк Селимовичтен.

— Учувы агъыр олгъан, гъалиба... Чырайы пек ёргъун корюне.

Хаялым бирден кырылды. Мен алдымызгъа юксекликтен энип тук кен аскерни корерим деп белледим. Баладжасына трафаретли идилле къатты алданды!

Учъ дакъкъа кечер-кечмез, къомшу оданынъ къапысы ачылып, Б отургъан одагъа деминки адам эмин адымларнен кирди.

Аметхан дивангъа ясланып, чубугъыны якъты. Бир даа селямлашкъ сонъ Абляким Селимович бизни онъа таныш этти.

— Сервер, акъярлы. Узакъ Шаркъта, Флотнынъ авадан уджюмге къа шы кысымларында дженклешти. Сеитметет, керчыли. Челик иритиде.

Манъа невбет кельгенде, о, кърымтатарларнынъ адетиндже, башта абабам-ким олгъаны, къайдан ве, ниает меним акъкъымда бир къач айтып таныштырды.

Сеитметет агъа Аметхангъа Алупкадан насылдыр досту селям йибегенини айтты. Башта тувгъан койлери акъкъында лаф кетти.

Бираздан эвнинъ саибеси де кирди. Сагъ къолунда бир тепси отъма дигеринде — туршу. Оларны софрагъа къойды. Козюмизни ачып-юмгъа дже, онынъ кетирген шейлери битти.

— Хозяйка, сизде согъан деген шей бармы? — деп сорады Дуфа.

— Согъан? — шашты сайбе. — Насыл согъа?

— Согъан, иште, цибуля. Мумкюн олса, отъмек де кетиринъиз. Б ханкасынен олса да джанымыз агъырмаз, — кулюмсирап айтты о.

Аметханнынъ къадыны бир дане темизленген согъаннен бир къа тилим отъмек кетирип къойды. Сеитметет агъа согъанны бешке болы тааджицленген саибени тынчландыраджакъ олып:

— Биз татарлармыз. Халкъымызда ойле бир лаф бар: «Ашынъ олма сын, къашынъ олсун», — деди.

Аметхан кульди де, къадынына: «Еду не поставь, но и брови в хмурь» — деп терджиме этти.

— Ананъ кимлердендир? — лакъырдымыз тосат-тосат русчагъа кечке арада деп сорады менден Аметхан ве татарджа анылатты: «Бу бала тил мизни бильмей, гъалиба».

Мен татарджа анам белорус олгъаныны, амма татар тилинде яхшы лагъ этмеге бильмесем де, анылагъаныны айттым.

— Догъру, къардаш, — деди Аметхан. — Меним Арсланым да ана тилинде лаф эте. Бала озъ ана тилини мытлакъа бильмек керек, — Аметхан арбий урбада чыкъарылгъан огълунынъ ресимини къолуна алды да: «Экинджи йыл хызмет эте, — деди гъурурнен.

Субетимиз бир мевзудан дигерине кечкенине бакъмадан, токътама намус ве дегерлик рухунен синъдирилген дженк йылларына къайта эди.

— Бизимкилер дженклешмеге зр вакъыт биле эдилер, — деди Аметхан. — Тынч океан флотунынъ авадан уджюмге къаршы кысымларда меннен берабер ордугъа чагъырылгъан 21 кърымтатары дженклешкен эди.

— Олардан он секизи зляк олды, — деп къошты Сервер агъа. Тарих пек яхшы бильген Абляким Селимович 1812 сенесининъ биринджи дженк дженкинде, Ватан дженкинде иштирак эткен кърымтатарларнынъ атам аскерлер полкунунъ къараманане рейдлерини мисаль этип косътерди. Намлы адамларымызнынъ эписи тарихий тераккъиятны яхшы анылай ве эстетенденцияларны умумийлештирмеге биле эдилер. Мисаль оларакъ, Исмаил Гаспралыны алайыкъ. Юра онынъ эсерлеринден бутюн-бутюн цитатлар айтма биле, о оны эзберден биледир.

Эбет, мен оны эзберден айтмадым, блокнотымдан исе шойле сатырларны окъуп бердим: «Та Памирден башлап Карпат дагъларына баргъанды къоджаман вадий — бу рус мусульманларнынъ ватаныдыр. Русларнынъ селясы — онынъ селясы, рус ве мусульман халкъларынынъ тераккъияткъа, аджайип келеджекке тараф ёлу бирдир».

— Бу сёзлер 1905 сенеси айтылгъан эди, — деп къоштым мен — Шаркъий халкълар ичюн сонъки юз йыллыкъта вакъыт о дередже сыкъ.

...ки, зияде илерилеген халкъларнын илери адамларында бойле фикир-
лер онларнен йыл девамьнда топланып кельген олса, шаркый халкъларда
...ар бир адамда топланды. Гаспралы да шойле адамлардан биридир.

— Я оны даа кимнен тенъештирмек мумкюн? — деп сорады Аметхан.

— О, маарифчи оларакъ, энъ улу маарифчилер сырасындан ер алды.
Туркшнас Вамбери, Гаспралы даа йигирми яшлы йигит экенде, ондан улу
...ам олып етишеджегини билип айткъан эди. Оны оджа оларакъ, Комен-
ский я да Ушинскийнен тенъештирмек мумкюн — о шаркъ мектебини
...ыдан тешкиль этти.

Лафымыз яш мевзусына кечкенини озюмиз де дуймай къалдыкъ.

— Шимди мен кыркъ беш яшындам. Учув стажым исе элли йыл, —
... кульди Аметхан. Насыл олгъаныны анълатты ве къошты:

— Курречигимиз этрафында бир айланып чыкъмакъны пек истейим...
...бермейлер де! — о джан агърысыны гизлеп оламады. Меним къулакъла-
...да исе деръал Левитаннын сеси янъгырагъан киби олды: «Дикъкъат,
...къат! Космоста Аметхан!» Не къадар реалъ ве не къадар олмайджакъ
...ей Насылдыр Первенцев язгъан эсеринин радиоинсценировкасында
...йле дениле. «Ах бу татарлар, татарлар, кимсеге раатлыкъ бермеген
...тарлар!» Бойле ялан, нефретнен толу сеслер янъгырагъанда, Аметхан-
...нъ истеги ерине келирми?!

Амет-Хан Султан дженкявер досту Иван Борисов иле.

— Билесизми, даа не истейим? — деп кульди Аметхан. — Истифагъа
...магъа меджбур олгъан сонъ, о вакъыткъадже меселемиз чезилirmi,
...мы — бильмейим, амма Ялтада чиберекхане ачмакъ истейим. Барсын,
...ларындан патласынлар. «Аметханнын чиберекханеси!» Янъгырай я?
...береклерни де озюм ясап пиширерим.

Биз бу фикирни пек бегендик. Теэссюф ки, о озъ арзусыны омюрге
...ишип етиштирмеди. Аджайип, ирадели, джесюр ве намуслы адамлар озъ
...ларына пек сийрек иришелер! Лякин меним джесаретли халкъым!
...озъ арзусына иришип олурмы экен?

Бораннен дарма-дагъын этильген пичен черени, варварлар урып пар-
...къыйметли буллур бардакъ киби дарма-дагъын олгъан халкъым.

— Анамны янъгыз озюм дефн эттим... — деди Аметхан къалтыравукъ

...вен. — Бутюн адетлеримиз боюнджа. Санъа энъ якъын адамларынъны

джыймакъ сырасы кельдими? Сен адетимиз боюнджа оны насыл джыймакъ кереклигини билесинъми? Учуп кельсем — гъарип анамнынъ джеседи янынъда кимсе ёкъ. Кимсе! Не дост-эш, не сой-соп, не де таныш-билиш. Анамнынъ олюсини ювмакъ ичюн бир татар къадыныны биле тапып оладым. Оны озюм ювдым! Бу не къадар агъыр олгъаныны тасавур эте билесинъизми?..

— Амет, сен акъыкий огъул экенсинъ, — деди яваш сеснен Сервер агъа, кокюс кечирген алда. — Я не къадар адамларымыз джыйылмай къалып кетти... Не къадар адам...

Лафымыз къарышыкъ аилелерге кечти. Аметхан озь ана-бабасыны мисаль этип косътерди, Сервер агъа менимкилерни хатырлады:

— Онынъ анасы рус олса да, онъа ошагъан сойлары татар къадынлары арасында да сийрек тапылып. Халкъымызгъа джаныны береджек сойларындан.

...Халкъымыз дарма-дагъын олды, эзильди, тапталды! Адымызгъа «ай-дутлар», «зорбаджы», «хаинлер», «саткынлар» киби чиркин сёзлер такъылды. Бизлерден ахлякий ве рухий джезттен сакъатлар сюрюсиндегъа чакъан киби къачмакъ керек. Горький агъыр яралы Шаин образында корьген халкътан я? Революционер-языджы халкъымнынъ бу эфсанесини бутюн джиангъа аджайип бедий кучьнен тасвирлеген эди! Революция варварларнынъ къолундан таякны чекип алып, кучюк халкъларнынъ такъдири узеринде котерильген къолуны сындырды: «Буюк зека ве истидат саиби олгъан тюркий халкъларнынъ, шаркъ ве гъарп медениетлерининъ тесирлери бири-биринен бирлешкен, бир чокъ халкъларнынъ ёллары бири-бирине чатышкъан ярым адада — берекетли Кърым улькесининъ озюм аит назик, парлак ве шаиране бир медениет догъурмасы ихтималындан тыш бир шей олгъаны шубесиз эди.

Бутюн бу аджайип хусусиетлер кърымтатарларнынъ озьлерине шаркъ ве гъарп эзгилерининъ назикяне бирлешмесинен ве башкъа миллетлернинъ халкъ эзгилеринде пек сийрек расткельген инджелигинен инсанны айретте къалдыргъан йырларында бильхасса яхшы акс олунгъандыр.

«Биз, сайгъылы къардашларымыз, кърымтатарларгъа джан-гонъюльден эйиаллыкъта яшап чечекленмесини тилеймиз, лякин сонъки вакъытта оларнынъ башына пек чокъ сынавлар тюшкенини де билемиз...» — деп язгъан эди А. В. Луначарский озюнинъ йырды ве этнограф А. К. Кончевский тарафындан топлангъан кърымтатар йырлары джыйынтыгъынынъ кириш сёзюнде. О вакъыт Кърымда ачлыкъ эди. «Бу бутюн бир миллетнинъ эляк олувыдыр», — деп язгъан эди доктор Гидалевич.

Халкъымызнынъ мухтар векили Аметхан Султаннынъ имзасы олгъан умуммиллий Мураджаатында 1964 сенеси халкъымыз Герценнинъ, Толстойнынъ, Чернышевскийнинъ, Горькийнинъ, Лениннинъ кърымтатар халкъы акъкъында айтылгъан фикирлерине таянып, ашагъыдаки фикир беян этильди. «Инкъилябий демократия мешур векиллерининъ бойле фикирлеринден сонъ бу джаиль тарихчылар, истидатсыз языджыларнынъ аджыныкълы цивилийтиси бир капиктир...»

Биз бу «эдебиятны», бу «языджыларны» хатырладыкъ. Олар Мустафевни Логуновкъа чевирдилер. Татарны — рус я да узбек эттилер. Къараманны, джасус я да саткынгъа, бутюн бир халкъны насылдыр чиркин махлюккъа чевирдилер.

Табиий ки, лаф кене къарышыкъ миллетли аилелерге чевирильди. Эпимиз эр эки тарафнынъ мусавий олувы — къавий аиленинъ темелидир, деген фикирде разы олдыкъ. Шунунъ ичюн де дженктен эвель къыйылгъан бойле никяхлар бахытлы олгъанлар. Я дженктен сонъ не олды?..

Вакъыт он экиге якъынлашкъан эди. Ниает, зияретимизнинъ макъсады олгъан мевзугъа кечтик. Аметхан меселемиз насыл аль этильгенининъ кетишаты акъкъында Меркезий Комитеттен не хаберлер бар, деп меракъланды, озю де XX съездинден сонъки къабулларны хатырлады. Иши чокъ лугъындан онъа ишандырылгъан къабулгъа азырлагъан мектюпни бир аз эглендиргени ичюн афу сорады. Мектюпнинъ мундериджесини

Амет-Хан Султан намлы партизан ёлбашчыларынен. Онынъ сол тарафын-
да Крым партизанлары Дженюбий бирлешмесининъ командири М. А. Маке-
донский, сағ тарафында партизан комиссары В. И. Чёрный. Аякъ устюндеки-
лер — Дженюбий бирлешменинъ мешур комиссары Мустафа Селимов (со-
нунъ) ве Улу Ватан дженки ветераны Амет Челебиев.

Кыскадан айтып берди. Оны чыкъарып, бир даа бакъып чыкъты, имзасы-
ны кыйып, Сервер ағаға теслим этти ве:

— Бу меним япаджакъ чыккышымнынъ тексти, — деди. Экинджи нус-
хасыны халккъа берермиз, адамлар окъусын, — деди Сервер аға.

Аметхан разы олды. Низам ойле эди, о шимди де ойле — векиль
чыккы огюнде эсабат бере.

— Керчек, эп сорайджакъ олам, муяфатынъ не олды я? — хатырлады
Аблеким Селимович. — Сен оны кирип ал, яхшы дегиль.

— А-а, — деп кюлуны салады Аметхан. — Онынъ манъа не кереклиги
бар? Бир вакъытлары Сталин муяфатыны Девлет муяфатына денъишти-
реджек олып юре эдилер, мен ойле де бармадым. Гъалебе кунюнде Георг-
ийге мени корип, ресим чыкъартмакъ ичюн скойреп алып кетти. Сонъун-
дан аныладым — нишан устюнде Сталиннинъ портрети бар эди... Иште,
кыскада фотоы олгъаныны истеди...

Биз сагълыкълаштыкъ. Электричкаға ашыкъмакъ керек эди. Аметхан-
нынъ макъсаджар табиатына айретте къалдым. Арбий джесарет, усталыкъ
тарадан джесаретинен, омюрге догърултылган терен ве сакин бакъышнен
кыскада сийрек расткеле. Арадан эки ай кечти. Сеитмемет ағанен Сер-
вер аға экинджи делегациянынъ векиллери эркъанында кене Москваға
бардылар. Биринджиси — пенсионер, экинджиси асфальт тешевде уджрет-
те ишчи олып чалыша эди. Узбекстаннынъ ёллары... Онынъ не къадар кило-
метринен, не къадар арманларына къап-къара, тютеп турган зифт тешельди,
бу ағыр иште не къадар кырымтатар белини майыштырды, не къадар кван
тукъи текти! Бу иш, адеттекиси киби, мевсимий сайыла. Мисаль оларакъ,
август айындан башлап кеч кузгедже памукътымар ишлери кете демек,
январь ай асфальт тешеген ишчилер, денъизджилер киби, я раатланалар, я
башкъа ишлерде чалышалар... Ерлерден тюшкен авале боюнджа Моск-
ваға кельген векиллер байрам мунасебетинен Аметханны озьлери токътал-
ды. Неглинная сокъагындаки «Армения» мусафирханесине давет эттилер.
Векиллеримиз о вакъыт даима шу мусафирханеде токътала эдилер. Экин-

джи кыттаки эки номер махсус олар ичюн резервде кыалдырылганын ошай. Бизимкилер бу хусту токытамай шакылаша эдилер.

Бир-кунь эвель Сервер агы мени тенбиеледи:

— Ярын мытлакы вакыт тапып келирсинь. Аметхан да келеджек ишандырды. Керек олса, дипломыны гедже де язарсын. Аметхан акыкында исе мытлакы язмак керек оладжак, сенден гыйры бу ишны мында ким япар?

Аметхан бираз кечикип кельди, эм бир озю дегиль, янында даа дёр адам бар эди.

— Бу дагыстанлы достларым,— деди шакыанен Аметхан.— Мессер-шмиттлер киби куйругыма такылдылар, сабадан берли куртулып ола-майым. Шунун ичюн де кечке кыалдык.

Биз мусафирлерге пальтоларны чыкырмагы ярым эттик. Аметхан-нын устюнде кок костюм, кокюсинде эки Кыраман йылдызы, башкы мукафатларны такмады. Сервер агынын ёлбашчылыгы алтында донатылган софра деерлик азыр эди. Бизден гыйры мында Фергыанадан Москвадан кельген векиллер бар эди. Бу номерде яшаган, кровати устюнде индемей яткан яшны да софрагы давет эттик. Куньлерден биринде кетмесине бир саат кыалганда, бу йигит джемиданындан кыара, денъиз урбасыны чыкырып устуне кийген сонъ, бизим меселемиз акыкында баягы, амма специфик бильгиси олганыны косытерди...

Менден сагы тарафта Аметханнын якын сою — джанбазмы, эквилибристи, шимди акылымда ёк. Сол тарафтан, пенджере янында Аметхан отурды. Дигер эки дагыстанлы меним ве акында четель гастроллеринден кыайтып кельген джанбазнын кыаршысына отурдылар. Джанбаз пенчокъ лаф эте эди. О «Москвич»ке алган талонына кыуванганындан озю ер тапалмай эди.

— Олганы-оладжакы секиз юз кумюшке алдым,— дей о, джебинден талоныны чыкырып бакы, бизге де косытере, кене сакылай, бир да чыкырып косытере,— олганы-оладжакы секиз юз кумюш...

Турнеси эр джеэттен мувафакыетли олса керек. Онын аяттан бой мемню олумы не ичюндир, эзиетлей эди, дигер тарафтан бакыганда, эбет онин бизни раатсызлаган меселенен не алып береджеги бар эди?

— Анда менден интервью аладжак олып сорадылар: «Сиз коммунистсинъизми?»— Мен исе насыл джевап кыайтараджакымны бильмейишашмаладым, сонъ «биз эпимиз коммунистлермиз»,— дедим. Ха-ха-ха. Олар исе: «О-о, сиз дипломат экенсинъиз!»— деп айттылар. Ха-ха-ха. Эпимиз коммунистлермиз, дедим. Секиз юз кумюшке алдым!— кене талонын хатырлады о.

— Эр кес коммунист олмасы мумкюн дегиль,— сёз арасы кыошты Сервер агы озюнин муляим тебесюминен.— Эр кес коммунист олса партия олмаз эди.

Аметхан кулюмсиреп мангы бакыты да, Сервер агыгы кыашларынен ишмар этти, агысы акыкында:

— Бахты адам, четёллерге барып келе. Э-эй, кыардаш, Кырымда сынавлар откериледжекте эр кес озь самолётына минип, учып кетти, мен исе граждн самолётына отуртып алып кеттилер. Тюркиеге кыачарым, де кыоркыкандырлар. Ёкыса, Кырымны тапып оламаз — дегендирлерми?

Аметхан анда, Кырымнын кокюнде, онин кыырыджы самолётынын куйругына немсе «мессери» насыл такылып кыуалаганыны хатырды. Ашагыда исе нефтьнен толу транспорт янганы — акыкый Кырденъиз. Аметхан, чокъ тюшюнмей, шу тютюн ичине чомды да бирден душман самолётынын астындан чыкты...

— Сонъ, меселенъиз чезиледжегине инанасынъизми?— деп сорады шу вакыткыадже индемей отурган денъизджи йигит.

— Эбет.

— Я шимди мында не ичюн кельдинъиз?

— Халкымызнын мураджааты астында янгы имзаларны топлап кеттирдик. Ёлбашчылыкын Мураджаатымызгы джевабы азыр олса, насы олганыны бильмек ичюн кельдик. Яшларымызнын мураджааты да бар.

— Я о да насыл ола?— тааджипленип сорады йигит.

— Насыл олсун, бир кьач бинь яш топланып, озь фикирлери, вазияти акъкъында язып, ёлбашчыларымызга мураджаат эте, талап этелер, девлетке даа инаналар.

— Манъа Булатовнен берабер чалышмакъ сырасы кельди,— девам этти лафыны йигит.— Бир кунь ондан: «Сен кърымтатарлардан себеп беляларга огърагъанынъ догърумы?— деп сорадым.— Эвель виляет комитетининъ секретары экенсинъ, шимди исе адий ишчи олып чалышасынъ». Булатовнынъ озю уфалыдыр. Мени: «Джоул башымдан татарларынънен берабер»,— деп ойле сёгди ки... Э-эй дедим, карьеранъны яхшы бозгъанларга ошай. Сен оларны эвельден де севмесенъ керек, шимди исе омюрлик корьмеге козюнь кълмады. Ойле де, не къадар тырышкъаныма бакъмадан агъызындан бир лаф биле алып оламадым...

Лакъырды бирден башкъа мевзуга чевирильди. Бойле мевзуга Булатов киби сойлары омюрлик къошулмазлар.

Лаф кърымтатар меселесине кечкенинен дагъстанлы достларымыз къабарып лафкъа къошулмай отурдылар. Олар къавалтыларнен огъраштылар, бунынъ киби «уфакъ-тюфек» меселелер оларны, зенгинлерни фукъаре олгъан сой-сопларынынъ финанс вазияти раатсызламагъаны киби, раатсызламагъаны ве меракъландырмагъаныны бутюн корюнишлеринен косътермеге тырыштылар. Шунынъ ичюн биз де олар акъкъында тек гастрономия джестинден къайгъырдыкъ. Кърымда бир койнинъ адамлары дигер койнинъ адамлары акъкъында айтмагъа севген кулюнчли лятифелернинъ арды узюльмей эди. Сервер агъа да, Мухсим агъа да, Дуфли де, Аметхан да бойле лятифелерни чокъ биле экенлер, бири-биринден артта кълмай айта-лар, софра башындаки адамларны кульдюрелер.

Отурышымыз бир сааттен зияде вакъыт девам этти. Аметханнынъ ёлдашлары оны ашыкътырмагъа башладылар. Биз сагълыкълаштыкъ. Аметхан керек олгъанда оны къайдан тапмакъ мумкюн олгъаныны айтты.

О заман дюньяда пек чокъ дигер корюшювлер де олып кече эди. Такътирлер расткелише, къырыла, инсан фикирлери исе эп чалыша берелер. Бу вакъиаларнынъ базылары, дерсинъ, бир мевзу, бир сценарий ве драматургия къланунарынен багълы олгъан сананынъ дигер тарафында олып кечелер, хрестоматиялар ве дерсликлерде исе бу вакъиалар акъкъында анъылмай биле.

1965 сенеси, ноябрь 12-де, «Красная звезда» газетасында Махачкъалада «Дагъларнынъ джесюр огъуаллары» адлы очерклер китабы чыккъаны акъкъында информация пейда олгъан эди. Китапта да, пайтахт газетасында берильген информацияда да бир уйдурмачыкъ кечти. Бу уйдурма хусусында редакцияга ве китапнынъ муэллифлерине окъуйджылардан итираз мектюплери келип башлады. Редакциядан исе оларга шойле джевап берильген эди: «Сайгъылы Абдуллаев ве Абибуллаев аркъадашлар! Сиз мектюбинъизде хатырлаткъан информацияда, тезссюф ки, акъикъатен де бир янълыш кечти. Бу янълыш шундан ибарет ки, Аметхан Султаннынъ милleti янълыш косътерильген.

Бунъа дикъкъат эткенинъиз ичюн миннетдармыз. Бойле янълышлар бир даа текрарланмасын, деп тырышырмыз.

Урьметнен, авиация болюгининъ редакторы, полковник Ф. Лушников.»

Дагъстанда бунъа затен кзулакъ асмадылар. Джевапта янълыш акъкъында бир сёз айтылмады биле: «Мектюбинъизге джевап беререк, шагъыдакилерни бильдирмек истейим ки, «Дагъларнынъ джесюр огъуаллары» очерклер китабында Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султан акъкъында да очерк бар. Онынъ бабасы ДАССРнинъ Кули районьндаки Цоркра аулында догъды.

Дагъстан арбий комиссариаты сиясий болюги башынынъ вакътынджа мифесини эда эткен майор Плесинов».

Аметханнынъ ватаныны ве халкъыны, онынъ миллетини ве дегерлигини тутып алмагъа ынтылува бутюн кърымтатар халкъындан онынъ миллий ватаныны тутып алув, бу халкъны хаин этип косътерювнинъ айры вакъиа оларакъ 1944 сенеси майыс 18-нинъ геджесинден кърымтатар

халкы озь топрагындан сюрюн этильген девирден берли бу халкы саткын оларакъ косътермеге ынтылув козетиле. Бу девиргедже бойм пиратчасына арекет ичюн шараит пейда олмагъан эди ве пейда да ол бильмез эди. Буны, мисаль оларакъ, Жуковскийнинъ анасы Сальха, эсир тюрк къадыны олгъаны ичюн оны тюрк шаири деп чыкъармакънен тенъештирмек мумкюн. 1943 сенеси, сентябрь 24-те чыкъкъан «Къызыл Кърым» газетасында Аметхангъа, Советлер Бирлиги Къараманы оларакъ биринджи йылдызы берильгени мунасебетинен селямлав дердж этильген эди:

Амет-Хан Султан бир группа койдешлери ве достларынен. Солдан халкымызнынъ корюмли эрбапларындан Бекир Умеров, Басыр Гъафаров, авиация институтынынъ оджасы Асанов, Абулгъазиев, партия-совет хадим Абляким Гъафаров, Амет-Хан Султан, Лютфие Софу, Чилеев, Челебиев ве дигерлери.

«...Сиз — кърымтатар халкынынъ шанлы огълу олып, Улу Ватанымызны немсе баскъынджыларындан къараманджасына къорчалагъанынъызнен гъурурланамыз. Сизинъ куреште косътерген къараманане джесаретинъиз Кърым республикасында яшагъан бутюн халкъларны амансыз душманны олдукъча тез тар-мар этювге ве тувгъан Кърымымызны немсе айдутларындан азат этмеге рухландыралар. Сиз, Ватанымызнынъ душманларыны къоркъу бильмезден ургъанынъызнен бизим орденли Кърым республикамызнынъ намусыны гъурурнен къорчалайсынъыз.

Кърым ВКП(б) виляет комитетининъ секретары В. Булатов; КъАССР Юкъары Совети Президиумынынъ Рейси А. Менбариев; КъАССР Халкъ Комиссарлары Советининъ Рейси И. Сейфуллаев».

Аметханнынъ огюнде о заман озюне халкы ве миллий ватанны сайлав меселеси турмай эди. 1944 сенесинден сонъ онъа къаршы башлангъан уджюмлерге джевабен о шойле дей эди: «Огълунъызны къайда джойгъан олсанъыз андан да къыдырынъыз. Мен — кърымтатар халкынынъ огълу олам». Аметхан «Математика и школа» киби журналларнынъ санчларына къулакъ биле асмай эди. Эм оларны эписини бакъып чыкъмагъа вакъыты да ёкъ эди. Амма айтмагъа истегенини айтты: «Улу Ватангъа нисбетен севги ве сынъырсыз садыкълыкъ беследі. Тувгъан улькеге, тувгъан ерлерге, эдждатларнынъ къабирлерине нисбетен севгини ич де истисна этмей. Аксине, бу севги улу Ватангъа нисбетен севгини даа да арттыра, даа да кучъленире, о инсан бахтыны яраштыра ве зенгинлештире... Бизим къоджаман Ватанымыз тувгъан улькелеримизден ибареттир, совет халкынынъ къоджаман достане аилеси бизим халкълардан, аилелеримизден ибареттир. Аиле ве халкынынъ тынчлыгына, бахтына кедер эткен эр шей темелле

огренилип, огю алынмасы керек, чюнки бунъа мемлекетимизнинъ, халкъымызнынъ тынчлыгъы, достлугъы ве къудрети багълыдыр.

Мен мына шу фикирлерге эасланып, бутюн халкъларнынъ достлугъы ве бахты огърунда улу Ватаныма, тувгъан Коммунист партиясына сынъырсыз садыкълыкъ беслеп, озъ халкъымнынъ огълу оларакъ, СССР гражданы оларакъ, совет халкъынынъ огълу оларакъ, Ленин партиясына шойле бир риджанен мураджаат этем:

1. Халкъым ич бир тюрлю ихтияджсыз, эсассыз аякъ астына алынды, къаретленди, тувгъан улькесинден къувулды. Оны тувгъан топрагъына, Кърымгъа къайтарынъыз.

2. Халкънынъ мусавий укъукъы тутып алынды. Бу укъукъны онъа къайтарып беринъиз. Оны СССР халкъларынынъ бирдем, достане къорангъына мусавий акъ-укъукълы халкъ оларакъ къайтарынъыз.

Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султан.

Москва ш. 1965 с. февраль 5.

1963 сенеси, декабрь 3-те олгъан банкетлернинъ биринде, кърымтатар халлий арекети зияде кенишлеген бир вакъытта, мемлекетимизде яшагъан бир чокъ халкъларнынъ зиялы векиллери репрессия олунгъан халкъкъа озъ къолтутувыны бильдирген бир вакъытта, Дагъстанда яхшы белли олгъан бир языджы кърымтатар халкъынынъ векиллери янында шойле сёз айткъан эди: «Къараманларнынъ къараманы Аметхан Султан Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы олгъаныны эр кес биле, амма о эки дегиль де, учъ дефа Къараман олгъаныны чокъ адам бильмесе керек.

Биз, дагъстанлылар, дженктен сонъ Аметханны Дагъстан халкъынынъ къараманы япмакъ истедик — о бунъа разы олмады. Белорусиеде оны белорус халкъынынъ къараманы япмакъ олдылар — о разы олмады. Ростов-Донда казакларнынъ къараманы япмакъ истедилер — о «ёкъ» деди. Бунынънен о озюни учъ дефа къараман оларакъ косътерди. Бу йылларда бойле теклифлерни ред этмек къолай дегиль эди. Аметхан исе шойле айтты: «Мен Кърым топрагъынынъ къараманыдырым. Мен — кърымтатарым». О вакъытта бу акъикъатен де буюк къараманлыкъ эди». Бу сёз акъкъында хабер кърымтатарларнынъ топ-топ олып яшагъан ерлеринде керал белли олгъан эди.

Бу мешур языджы о вакъыт ич бир тюрлю янъылыкъ айтмагъан олса да, Аметханнынъ тунч эйкели ерлештириледжек ерге алып баргъан ёлны бильгиледи. Ахыр сонъу, бу ёл онынъ акъикъый ватанына барып чыкъты. Лякин о языджы да догърусыны айткъаны ичюн кърымтатар халкъынынъ къалбинде къараман дереджесине котерильди. Догърусыны айтаджакъ исакъ, бу адам озъ ватанына, озъ халкъына хаинлик япмагъаны бизим халлий анъанелерге коре, оны къараман сырасына даа котермей, ойле ишганда бизде бир кереден бир къач Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы оладжакъ эди, лякин Аметханнынъ сынавджы-учуджы оладжакъ косътерген джесарети халкъ козюнде онынъ дигер джесюрликлеринден эксик дегиллер. Кърымтатар халкъы озъ арасында мукафатлангъан къараманларны, оларнынъ суный оларакъ унутылгъан, аселет анъылгъан къараманлыкълары, янълыш косътерильген тарихны ве тарих насыл къозулгъаныны коръмеге алышты.

Бу банкете айтылгъан сёз меним Аметханнен олгъан учюнджи корюшювимизден сонъ янъгырады. Онынънен сонъки корюшювимиз 1966 сенеси февраль айында олып кечти. Мен институтны битирип, ярым йыл кьада Дубны деген ерде, Ядро тедкъикъатлар боюнджа бирлешкен институтында чалыша эдим. Мени анда Серпуховдаки юксек энергиялар физикасы институтындан окъувгъа ёллагъан эдилер. Афтада бир кере эвге барганда Москвадан кече эдим, шунынъ ичюн Аметханнынъ 45 йыллыгына багъышлангъан юбилейи акъкъында хабердар олдым. Юбилейи Совет Ордусынынъ 48 йыллыгъы къайд этильген куню отъкериледжек эди.

Аметханнынъ юбилейини тантаналы суретте къайд этмек фикирини къытан берли бар эди. Бу теклифке кърымтатарлар яшагъан эр ерде бир джюликнен къолтуттылар. Андижанда отъкерильген тешеббюсчи группалар векиллерининъ республика корюшювинде гузель бир бахшыш азырла-

макъ къарары къабул этильди. Бириси дагъстанлылар Аметхангъа паал ханджер бахшыш бермек истегенлерини айтты. Арадан ярим йыл кечти. Бахшыш акъкъындаки гъае музакере этиле-этиле, яваш-яваш кемалы етти. Ниает, бизим бахшыш да азыр олды. О озюнде халкъымызнынъ къараманынен узылюксиз бирдемлигининъ тарихыны акс эттирди. Аврор дженюп-шаркъ къысымынынъ инджиси Къараман йылдызы астында парылдай; тувгъан топрагъынен узылюксиз багълы олгъан Шаин онынъ узеринде авелене ве озь къанатларынен шу топраккыны къорчалап, келеджекке бакъа. Бу бахшышны азырламакъ Фергъана виляетине авале этильген эди.

1966 сенеси февраль айында Москвагъа, къарарнен 150 адамдан ибарет кърымтатар халкъ арекети векиллерининъ группасы кельди. Халкъымыз бу адамларгъа Къараманны хайырлав мерасимини отъкермекни авале этти. Векиллеримиз бир акъшамгъа Курск вокзалы янындаки ашханени кирагъа туттылар.

Февраль 23-те, тантана башланмасына къадар деерлик бир сат къалгъанда, Аметхан ве онынънен берабер кельген Советлер Бирлигининъ Къараманы сынавджы-учуджы Максимов Садовое кольцода яшагъан подполковник Зейтулла Аблякимовнынъ эвине кельдилер. Бир вакъытлар Москва Девлет университетининъ физика факультетини битирген Зейтулла агъа дженкнинъ сонъунда подполковник олгъан эди, ойле де подполковник рутбесинде къалды эм бунгъа тааджипленмеге сыра тюшмей, чюнки кърымтатарлардан чыкъкъан эксери арбий хызметчилер дженк вакъытында къазангъан рутбесинде къалдылар. Мында, Зейтулла агъанынъ квартирасында, мерасим насыл отъкериледжегининъ бутюн инджеликлери музакере этильди.

Мен оданынъ къапысыны ачып, Аметханнен Максимовны подполковниклер, сабыкъ партизанлар ве гизли тешкилят азалары арасында корьдик. Бу адамларнынъ эписи кърымтатар халкъынынъ векиллери эдилер. Олар Аметханнен Максимовны сарып алып, лакъырды эте эдилер. Мында чешит орду ве зенаат саиплери бар эди.

— Э-эй, селям, къардаш, селям! — деди Аметхан, мени корьгенинен.

Бу арада эр шей азыр олгъаны ве энди кетмек керек олгъаны акъкъында айттылар. Эпимиз къапыгъа тараф догърулдықъ. Къапыдан чыкъа джакъта мени Маргъылан шеэринден, яш олгъанына бакъмадан, чал сачлы бир адам токътатты:

— Санъа бир шей косътерейимми? — деди. Экимиз къалгъан сонъ о мангъа насылдыр бир къутуны косътерди.

— Бу Аметхангъа бериледжек бахшыштыр, — деди.

— Микроскопмы ёкъса? — тааджипленип сорадым мен. — Я о да не керек?..

Чалбаш киши къутунынъ къапагъыны ачты ве сувенирнинъ телин розеткагъа кечирди. Къою къырмызы тюсю къаdifенен чектирильген тегерек темель, устюнде вишне ренкли пластиктен ясалгъан томалак аячыкълар устюнде, цилиндр шекилинде, 40 миллиметр къадар юксеклиги ве 180 миллиметр диаметри олгъан кумюш цилиндрнинъ устю, курре шекилинде джюлялангъан, шеффаф къуббенен орьтюли эди. Цилиндрнинъ тегенде, тылсымлы тютюн къутусындаки киби, ренкли джам парчачыкълары ве къуюмджылыкъ къыйметли ташлар топламы ерлештирильди.

Эки денъиз — Къара ве Азов денъизлери арасында Кърым ярим адасы. Денъизлер фирюзе ренкли джамдан, ярим ада исе чешит ренкли джевар ташчыкълардан ясалгъан. Кърым дженубий ялысынынъ тар сызыгъы узеринде къаверенкли дагълар юкселе, дагълар зынджыры чёллер ве вадилерге кече. Озенлернинъ мавы йыланчыкълары денъизге къошула. Ёмешиль ёллар, ярим аданы болип, якъут ташчыкъларнен бельгиленген Кърымнынъ шеэрлерини бирлештирелер. Ортадаки энъ буюк, Алупканы косътерген якъутнынъ ортасы тешильген, ичине неон лампачыгъы кечтирильген. Лампа парылдагъан ташчыкъларны айдынлата.

Шиффаф къуббе ортасында йылдыз парылдай. Цилиндрнинъ четинде Качи тарафтан, артында шиффаф къуйрукъ къалдыргъан кичкене МИГ тепеге котериле (Аметханнынъ сынагъан самолёты). Бу кумюш къушчыкълар

нынъ ортасында серник башы къадар линзачыкъ ерлештирилъген. Янымда-ки чалбаш адам манъа айткъаны киби, этилип, шу линзанынъ ичине бакъ-тым — анда Аметханнынъ портретини корьдим. О парад кителинде, кокюсинде дженкявер орденлери.

Къуббенинъ ортасында ерлештирилъген Къызыл йылдыз, къуббе устюндеки Совет девлетининъ сынъырлары ортасында Ватанымызнынъ пайтахты Москваны айдынлата эди. Айны вакъытта бу йылдыз Кремль-нинъ Спасск къуллесининъ шпилине къошула. Спасск къуллесиндеки саат 4.00-ни косътере. Я бу насыл вакъыт? Фашист Германиясы Ватанымызгъа уджом эткен вакъытмы? Ёкъса халкъымызнынъ озъ ватанындан чыкъарылган саатлерми? Не олса да, саат акъреплери 4.00-ни косътере эдилер.

Бутюн композиция этрафында алтын зынджыр тутулган. Цилиндр устюндеки алтын табачыкъта: «Кърымтатар халкънынъ шанлы огълу, Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султангъа 45 йыл-ыгъы шерефине халкъындан бахшыш», — деген сёзлер язылган эди.

Кърымтатар халкъынынъ озъ къараманына азырлагъан бахшышында халкънен Ватаннынъ, халкънынъ къараман огълунен Ватан аскерининъ озъ халкъынен узьлюксиз багъы акс эттирилип, акъикый санъат эсери олып чыкты. Оны халкъ арасындан чыкъкан усталар ясадылар.

— Э-эй, къардашым, буны мында кетиргендже, баягъы курпелегенди-рим. Не къадар месулиетли иш олгъаныны тасавур этесинъми? Эгер ёлда онъа бир шей олган олса, коръ беляны деп кулюмсиреди чалбаш ве къуту-нынъ къапагъыны устюне япты. Мен онынъ япкъанына дегерли къыймет кестим. Халкъымыз партия ве ёлбашчылыккъа ёллаган мектюплер ёлда насыл усулларнен тутулып алынгъаныны пек яхшы биле эдим.

Тантана башланмаздан эвель ишнен мешгъуль олмагъанлар ашхане янындаки багъчагъа чыкып, ресим чыкъарткъан сонъ залгъа кирдилер.

П арифиде шекилинде ерлештирилъген столларнынъ тёрюнде Аметхан-нен Максимов, даа бир къач адам отурдылар. Магнитофоннынъ микрофо-ны да шу ерде ерлештирилип, бутюн хайырлавлар язылды. Магнитофоны-мыз пек мукеммель олмаса да, зарарсыз язылып алынган эди.

Мемлекетимизнинъ бутюн кошелеринден кельген адамларымыз Амет-хангъа самимий тебрик сёзлерни айттылар. Бу чыкышларда озъ къарама-нына нисбетен умумхалкъ севгиси де, хайырлав мерасимининъ бутюн тарихынен, онынъ тувган топрагъында тенъ укъукълы инкишаф этмек огърундаки курешинен, 23 февраль байрамынен узьлюксиз багъы да ыгъыкъ-айдын ачыла эди. Базылары шиир айтып, юбилярны джан-гонъюль-ден хайырладылар. Бир къач къадын Аметханнынъ севген халкъ йырлары-ны йырладылар.

Максимов озъ достуна сыджакъ ве самимий тебрик сёзлерини айтты. Аметханнынъ озъ халкъынен сыкъы багъыны къайд этти. Халкънынъ бах-шышыны Аметхангъа, мында булунгъанларнынъ эписине косътерип, такъ-дим эттилер.

Ниает, Аметхан да озюнинъ тешеккюрини бильдирип шойле деди:

— Аркъадашлар!

— Бугунъ биз Къызыл Ордунынъ къыркъ секиз йылыгъыны къайд терек, Москвада топландыкъ. Халкъымыз, озъ Ватанына, тувган топ-рагъына къайтмасы ичюн Москвада топландыкъ. Сизинъ манъа берген бу бахшышынынъ ичюн чокъ сагъ олунъыз. Мен пек истер эдим ки, Къызыл Ордунынъ къыркъ докъуз йылыгъыны эпимизге Кърымда къайд этмеге ве анда яшамагъа къысмет этсин.

Топлангъанлар юбилярнынъ айткъан сёзлерини сыджакълыкънен кършылап алдылар. Аметхан туруп, хайтарма ойнады. Акъшам эки саат къадар девам этти. Сонъундан бу акъшам акъкында язылган махсус информация халкъкъа да бильдирильди. Магнитофон плёнкасынынъ копи-шары, фотолар ве хайырлавлар мемлекетнинъ бутюн кошелерине, кърым-татарлар яшагъан ерлерге ёлланылды.

1972 сенеси, февраль 2-де, Аметхан Султан сынав учувы вакъытында, фаджиалы суретте, эляк олгъаны акъкында хабер кельди. Бу фаджиа

онынъ Нормандия Неман ветеран учуджыларынынъ совет делегациясы башында Парижге кетмеге азырланганда олды.

Аметханнынъ омюри тарих басамагына кечти, эфсанеге чевирильди. О узюльмеди, аксине, бу адамнынъ эмиетини энди даа зияде анълап башладылар. Бу ерде повестимни битирмек мумкюн эди. Лякин айтыладжак шейлерим баягы даа олгъаны ичюн бойле япып оламадым. Бу вакъиадан сонъра Аметханнынъ достлары буюк яныкъкъа огърадылар.

Лавриненковнынъ, Рытовнынъ, Гареевнинъ яныкъкы хатырлавларынъ эеджансыз окъумакъ мумкюн дегиль. «Улу Ватан дженки йылларында Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султаннен дост олгъаным меним ичюн кыйметсиз бир бахшыш олды. Биз дженк кокининъ чокъ сесли эфиринде бири-биримизни, татар теляфузындан олскерек, къолай таный эдик. Аметханнынъ бабасы дагъстанлы олса да, о озюни кърымтатар деп сая эди, дженктен эвель татар мектебинде окъуду. Догъру, Расул Гамзатов озюнинъ «Меним Дагъстаным» адлы китабында шойле бир левханы мисаль этип кетире: «О озюни кимнинъ — дагъстан ёкъса татар халкынынъ къараманы деп сая, деген суалиме шойле джевап берди: «Мен — Советлар Бирлигининъ къараманыдырым». (Советская Россия», 27.01.80 с.).

Муса Гареевнинъ шашкынлыгы ве наразылыгыны анъламакъ куч дегиль — Расул Гамзатов Аметхан ольген сонъ, онъа тек «янъы» миллет дегиль де, янъы адны да берип, бунынънен ана-бабасынынъ хатырасынъ акъаретледи:

«Меним бир мешур танышым бар эди, Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан Султан. Бабасы — дагъстанлы, анасы — татар. О Москвада яшай эди. Дагъстанлылар оны озь. къараманы, татарлар ис озюнинъки деп сая эдилер.

— Я сен озюнъни кимнинъки деп саясынъ? — деп сорасам, — Мен татарларнынъ, не де лакларнынъ къараманым. Мен Советлер Бирлигининъ Къараманыдырым, — деди Аметхан.

— Я кимнинъ огълу оласынъ?

— Ана-бабамнынъ огълудырым. Оларны бири-биринден айырмакъ мумкюнми? Мен — инсаным», — деп язган эди Расул «озюнинъ мешур досту» эляк олгъандан бир къач ай кечкен сонъ.

Биринджиден, Аметханнынъ озю акъкында ве достлары озь мемуарларында Аметхан акъкында язганларына уймаган бу сёзлернинъ суныйлигини ис этмек мумкюн дегиль. Гамзатов Аметханни джанбазлар жаргонынен лаф эттире, о «ана-бабасынынъ огълу», «инсан» киби «ше-деврлерни» Аметханнынъ тилине къоя.

Халкъымызнынъ — кърымтатарларнынъ — Польшанынъ миллий Къараманы бар — бу Одамановдыр. О шу мемлекетни партизанлар отряднынъ сафларында курешип къорчалаган эди. Поляк халкъы, Польшанынъ халкъ акимиети тарафындан Одамановнынъ ярарлыклары танылгъаны Польшанынъ миллий Къараманы деген намы оны миллетинден, Ватанындан марум эттими? Ёкъ! Поляклар оны Мишка-татар деп адландырдылар, олар поляк халкъынынъ шуретини арттырмакъ ичюн оны халкъымызда хырсызламагъа тырышмадылар. Шурет бойле ёлнен къазанылмай, о яланларгъа мухтадж дегиль. Айны вакъытта Мишка-татар Аметхангъа азырланган дубарагъа огъраган эди Чокъ вакъыт девамында бутюн фактаргъа къаршы Одамановны дигер халкълар къараманы киби косътер эдилер. Ниает, «Красная звезда» газетасы «Даа бир кере Мишка-татар акъкында» макъалени дердж этип, бу чиркин идалашувларгъа нокът къойды.

Айды, ич олмаганда бир дакъкъагъа Аметхан Гамзатовгъа о тек Советлер Бирлигининъ Къараманы олгъаны акъкында айткъаныны козь огюне кетирейик. О, Гамзатовнынъ истегине коре Аметтен Ахмедге чевирильди, бельгисиз аскерге ошап, татарларнынъ, лакларнынъ русларнынъ, корейлернинъ — кимсенинъки олмаган бельгисиз къарамангъа чевирильди. Экинджиден, барсын, Гамзатов бойле «фельсефенинъ» тарафдары олсун — ойле олып чыкъа ки, о, биле турып, Аметханни итибардан тюшюре. Ар-

ан он йыл кечкен сонъ, айны шу Гамзатов айны шу Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы акъкъында ашагъыдаки сёзлерни язды:

«Достум, семетдешим Аметхан Султан фашист кыргыйларнен эр бир агъыр урушы акъкъындаки икяесини шойле сёзлернен екюнлей эди: «Бу уруштан да озъ аэродромыма, урушта янгъан къардашларымнынъ къанатлары устюнде къайтып кельдим» («Известия», 22.02.81 с.).

Бойледже, Аметхан энди онынъ «мешгур досту», «саметдешине» чевитильди, 1973 сенеси январь айында «Советская Россия»нынъ мухбири А. Грач Махачкъаладан язгъаны киби, «Дагъстанлы Аметхан Султан...» ве аяхре. Аметханны башта бельгисиз Къарамангъа чевирмек, сонъра онъа «экинжи ватанны» багъышламакъ истейлер.

Догърусыны айтмакъ керек, Аметхан кърымтатар халкъынынъ шанлы агълудыр. Бу халкънынъ бирден-бир екаяне ватаныны тутып алып, бу тутып олунны пекитмек ичюн онъа «экинжи ватанны» берелер. Ниает, бельки сен озюнъе ватанны даа сайлап етиштирмегендирсинъ? Аметхан сенинъ семетдешинъ дегиль де! Аметхан — бу кърымтатар халкъынынъ темсили, онынъ огълу, онынъ векилидир. Озъ халкъындан айырылгъан затлар ич бир торлю халкъны акс эттирмейлер. Озъ халкънынъ олмадан, ондан тышта Къараман олмакъ мумкюн дегиль. Аметхангъа токъунма, Расул онынъ ереги темиз-пак эди. О вазиетке коре ишини битирмей эди. О озъ заманынынъ энъ яхшы чизгилерини ичине синъдирип алды. Аметхан, кокте де, достлары арасында да, Меркезий Комитетте къабулда булунгъанда да бир акъыт озъ халкъыны инкяр этмедди. Биз Аметханны Къараман йылдызларсыз да тасавур эте билемиз, чюнки биз оны — Къараман сынавджыны — дертюнджи, дёртюнджи йылдызларсыз коръдик. Лякин оны озъ халкъындан тыш ве онынъ такъдиринден тыш тасавур этмек мумкюн дегиль.

* * *

Повестим екюнлене. Аметханнынъ дженазесинде кърымтатар халкъынынъ векиллеринден ибарет делегация бар эди. Делегациянынъ азалары республика корюшювинде дженазе мерасими акъкъында эсабат берген эди. Аметхан Новодевичье мезарлыгъында дефн этильди. Онынъ мухабири устюнде къоюлгъан башташы кърымтатар халкъынынъ тешеббюстен кысмен Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Аметхан сынавджы-учуджы олып чалышкъан институтынынъ айыргъан акъчасына шытырылгъан эди.

Фергана ш. 1971—81 с. с.

* * *

Повестьни язгъанымдан берли пек чокъ шейлер денъишти. Языджы-учуджы Афиногеновнынъ хатырлавлар китабы да чыкты. Бу китаптаки пек чокъ сатырлар дерсинъ, повесттен алынып язылгъандыр — акъикъат шорде озюне кениш ёл ача. Ашкярлыкъ, акъикъат енъеджеклерине шеним.

1988 с. март.

НАЗМИЕТ БАЙРАМЫ

Шарқининъ улу шаири ве мутефеккири, буюк девлет эрбабы Алишер Навоийнинъ 550 йиллыгы бу сене ялынъыз Узбекистанда дегиль, Советлер Бирлигининъ бутюн джумхуриетлеринде, къардаш иллерде кениш суретте къайд этилюви табиийдир. Чюнки, Алишер Навоий бутюн Шаркъ медениетининъ, джемчю тюркий халкълар медениетининъ гъурурыдыр.

Эбет, Алишер Навоийнинъ деа санъаткяр олып етишювинде бутюн Шаркъ мемлекетлери мутефеккирлерининъ, шаирлери, эдилери, алимлерининъ буюк тесири олгъаны козь огюне алынса, онынъ 550 йиллыкъ юбилейи ялынъыз узбек халкъынынъ байрамы олмадан, бутюн тюркий халкъларнынъ, бутюн назми алемининъ байрамыдыр.

Белли ки, Узбекистан ССР Президентининъ бу сене январь 29-да чыкъаргъан Ферманы муджиби, 1991 сенеси Алишер Навоий йылы оларакъ илян этильди. Бунъа коре, йылнынъ башындан берли кечкен вакъыт ичинде улу сийманынъ юбилейини дегерли нишанламакъ ичюн баягъы тедбирлер омюрге кечирилди. Олардан энъ муими — шаирнинъ яратыджылыгыны даа кениш ве терен огренюв, тедкъикъ этиюв, онынъ эсерлери талилине янъы назар иле янашув, дестанларыны гъайрыдан саналаштырув, оларнынъ янъы джезтлерини кешф этиюв киби бир чокъ ишлер япылды ки, буларнынъ эписини шимдики несильнинъ улу шаирни шеревлемек истегининъ темсили деп анъламакъ керек.

Юбилей йылынынъ планлары кениш ве колемли. Бу бельгиленильген планларгъа коре, Узбекистан ССР Илимлер академиясы Алишер Навоийнинъ 20 джылттан ибарет мукеммель эсерлери джыйынтыкъларынынъ неширине киришти. Бу ишни амельде эда этиювге республиканынъ белли навоийшнас алимлери, шаирлер ве наширлер джелъп олундылар. Мукеммель эсерлер топламынынъ 1—2-нджи джылтларында Навоий озь къолунен тизген, озю даа сагъ экенде Хурасан ве Маварауннахрда кениш даркъагъан диван (джёнк)ларындаки эсерлерер аладжакълар. Шаирнинъ «Бадаил бидае» ве «Наводиру нихае» адлы джёнклери къарарнен 1486 сенеси о девирнинъ айтувлы хаттатлары тарафындан кочурильгендир. Эсерлер топламынынъ 3-4-5-6-нджи джылтларына Навоий омюрининъ сонъунда, яни 1495 сенесинден сонъ тизильген 4 джёнктеки эсерлери кере реджеклер. Бойлеликле, алты джылткъа кирсетильген эсерлер Навоийнинъ 20-25 йиллыкъ яратыджылыгынен хронологик тарзда таныш этиювнен бир сарада, онынъ иджадий юкселювине де шаат олувгъа имкъан береджек. Сонъ джылтларны Навоийнинъ «Хамса»сына кирген беш дестан — «Хайрат ул-абрар» («Эйилернинъ айретленюви»), «Фархад ве Ширин», «Лейли ве Меджнун», «Сабъан сейяр» («Еди сейяре») ве «Садди Искандарий» («Эскендернинъ диваны») тешиль этеджек.

Шуны да терен теэссюф иле къайд этмели ки, Алишер Навоий джамия мыкъясында аля даа озюнинъ ляйлыкъ ерини тапкъаны ёкъ. Лякин, эдебиятшнас алимлернинъ итирафларына коре, Алишер Навоий бутюн тюркий халкълар эдебиятында екяне дайидир. Навоий киби улу шаир ондан эвель де, ондан сонъра да дюньягъа кельгени ёкъ. Мына бу алны козь огюне аларакъ, Узбекистан ССР Илимлер академиясынынъ Эльязмалар институты шаирнинъ базы несрий эсерлерини ильзуме кере рус тилине терджименен огърашмакъта.

Умумен, шимдиге къадар, юбилей мунасебетинен республикадаки чешит ишляриятлар тарафындан Алишер Навоийнинъ гъазеллеринден ибарет «Къара козюм», «Тапмадым» киби джыйынтыкълары, «Хайрат ул-абрар», «Фархад ве Ширин», «Лейли ве Меджнун» дестанлары, бунынъ киби де, «Хамса»сы айрыджа неширде.

халкъларыды. Бу эсерлернинъ базылары рус ве башкъа къардаш халкъларнынъ тил-теринде де нешир олундылар.

Улу синаларнынъ асабалыкълары, адетте, умуминсаний вариетке чевириле. Мемлекетлер ве халкълар арасындаки достлукъ алякъаларынынъ пекинмесине къызмет эте. Алишер Навоийнинъ гъает зенгинъ эдебий асабалыгъы бунъа айдын мисалдыр.

Алишер Навоийнинъ юксек мертебели девлет эрбабы олгъаны белли. Тимурий-ер сулялесинден олгъан падишалардан Хусайн Байкъаранынъ деерлик 40 йыллыкъ хизмдарлыгъы девиринде мемлекетни идаре этювде Алишер Навоийнинъ къостер-ген ярарлыкълары гъает буюктир. О девирде Навоий девлетнинъ таянгъычы, шайхлы адамы сыфатында таныла. Оны, падишанынъ озю де, бутюн Хурасан халкъы да урмет эте, севе-сая эди. Бу девирде Алишер Навоий мемлекетнинъ бутюнлигини къорчаламагъа аракет этти. Онынъ макъсады озь заманынынъ илери чыгъен кишилерини, алимлерини, санъаткярларыны, мимарлары ве шаирлерини, музыкашнасларыны мемлекетни юксельтюв ве абаданлаштырув ишине джелъп этюв ве онынъ пайтахты Хират шеэрини буюк медениет меркезине чевирюв эди. Шаирнинъ ниетлерини омюрге кечирювде, озю де, бедий яратыджылыкънен чыгъаршкъан Хусайн Байкъара сынъырсыз ярдымлар къостерди. Падиша шаир эсер-лерининъ хатталар тарафындан узлюксиз кочирилип, чешит улъкелер ве мемле-кетлерге ёлланып турулмасыны озю незарет эте. Бу ишни девлет эмиетине малик бир иш деп сая. Бойлеликнен, Алишер Навоийнинъ эсерлери даа озю сагъ экенде, XV асырда Асия, Африка ве Авропа къыталарына, Амир Тимур бирлештирген мемлекетке даркъала башлай. Бу джумледен, онынъ диванлары Хурасан, Тур-стандан гъайры, Иран, Азербайджан, Эрменистан, Гурджистан, Туркие, Мысыр, Шам, Индстан, Шаркъий Туркстан, Астрахан, Къазан ве Кърым ханлыкъларынадже чырып ете.

Шимдики девирде дюньянынъ чешит кошелеринде Алишер Навоийнинъ биз-герге даа белли олмагъан эсерлери тапылаяткъаны да юкъарыдаки фикирни тас-дикълап тура. Майыснынъ сонъунда «Узбекистан адабиёти ве санъати» газетасында Навоийнинъ «Сирадж ул-муслимин» эсери Париж миллий кутупханесинде сакъ-ланмакъта олгъаны акъкъында хабер басылды. Бу эсер хусусында бугунъге къадар Узбекистанда ве умумен Советлер Бирлигинде ич бир тюрлю малюмат ёкъ эди. Онынъ акъкъында ильмий эдебиятта да анъылмай. Тюрк алыми Агах Сирри Лаванд 1968 сенесинде Анкъарада дердж эттирген 4 томлы «Алишер Навоий» деген эсерин-де: «Сирадж ул-муслимин»ни шаирнинъ «Мунаджат», «Арбаин», «Назм ул-джава-бир»: «Насайим ул-мухаббат» ве «Лисан уй-тайр» киби эсерлерини анъып кече ве оны базы къыскъартувларнен 4-нджи джылтта нешир эте. Алим «Навоий бу эсе-ринде шериятнынъ къаиделерини, танърынынъ секиз сыфатыны анълатаракъ, Ис-ламнынъ эсасларыны назм ёлунен беян эте», — деп яза.

Улу шаирнинъ юбилейине бойле дегерли бахышлар япылмасы онынъ асаба-лыгъыны даа терен огренювге имкъан ярата. Бу саада Узбекистан зиялылары баягъы ишлер яптылар. Республиканынъ базы шеэрлери ве къасабаларында шаирнинъ икеллери тикленди, онынъ адыны ташыгъан мейданлар, багъ-багъчалар тешкиль олунды.

Белли композитор М. Бурханов 1946 сенеси Уйгъун ве Иззат Султан пьесасы эсасында яратылгъан «Алишер Навоий» спектаклине музыка язгъан эди. О девир-ден башлап композитор Навоий образыны музыка вастасынен яратув огърунда чалышты. Бугунъ о озь макъсадына наиль олды — Алишер Навоий драмасы эсасын-да либретто ве опера язды. Шимди бу опера Алишер Навоий адына узбек девлет академик буюк театринде иджра этильмекте.

Бир сыра область театрлеринде де Алишер Навоийнинъ эсерлери эсасында шыы спектаклдер саналаштырылды. Джумледен Алим Ходжаев адына Сырдарья область музыкалы драма театри шаирнинъ «Хайрат ул-абрар» эсери эсасында «Адалет куню» спектаклини сейирджилерге такъдим этти.

Шаирнинъ 550 йыллыкъ юбилей тантаналары Ватанымызнынъ меркези Москва-да екюнленди. Бу ерде Алишер Навоийге къойыладжакъ эйкель ерине ядиқярлыкъ ёрештирильди. Москва сокъакъларындан бирине шаирнинъ адыны бермек къара-рына келинди. Москвада Навоий кунълери бир афта къадар девам этти. Улу ша-ирнинъ юбилейи халкълар достлугъынынъ тантанасына чевирильди.

ЗАКИР КЪУРТНЕЗИР

ИСХОД

Поражение в Крымской войне повергло Россию в состояние национального шока. Игнорирование самых очевидных мер для реформирования социально-экономического устройства страны в период правления Николая I нашло свое логическое завершение.

Сие понимали многие, но далеко не все. Вот и на этот раз взоры реакционеров, вопреки элементарному здравому смыслу (впрочем, какой здравый смысл может быть у мракобесов), как всегда в смутное время, обратились на инородцев. Кто виноват в национальном унижении России в Крымской войне? Конечно, они — крымские татары. Во-первых, инородцы, а во-вторых, магометане. Формула примитивнейшая, но, увы, долговечная.

В 1860 г. герою обороны Севастополя генералу Эдуарду Ивановичу Тотлебену было поручено исследовать вопрос о массовом переселении татар из Крыма в турецкие владения. На основе своих личных наблюдений и наведения соответствующих справок генерал представил царю пространную записку, в которой резко осудил проводимую правительством политику в отношении крымских татар. На основе приведенных Тотлебеню многочисленных данных можно понять, какая трагедия разворачивалась на Крымском полуострове в то время.

Следует подчеркнуть, что одной из причин бедственного положения татар являлась их удивительная честность и безграничная доверчивость слову. Большая часть этих людей весьма слабо или вовсе не владела русским языком, и совсем немногие умели читать и писать. Поэтому основой основ всех деловых взаимоотношений являлись не письменные законы, а устная договоренность, нарушить которую считалось преступлением. Честность в делах и в быту была нормой. Так, татары не знали, что такое запира́ть дома на замок, впрочем, как и их соседи, или не выполнить обещание. Этими качествами незамедлили «воспользоваться» разные чиновники, исправники, помещики и др., которые, спекулируя на незнании татарами законов, подсовывали им для подписи различные бумаги, смысл которых на словах извращался. Всецело доверяя изустным заверениям, многие из татар неожиданно для себя оказывались лишенными своей земли либо части имущества, а то и потерявшими личную свободу.

При Воронцове подобные дела преследовались очень жестко, но в дальнейшем данная практика приобрела массовый характер. К этому разбою активно подключилось и государство. Так, к примеру, министерство государственных имуществ, возглавляемое М. Н. Муравьевым, учредило «опеку» над лесами, принадлежавшими крымчанам и т. д. и т. п. Естественно, что некоторые из татар, не выдержавшие издевательского обмана властей, покидали родину и уходили за границу.

В 1856 г. об этом было доложено царю, и Александр соизволил высказаться в том духе, что не следует чинить препятствий татарам в переселении, а рассматривать представившийся случай как весьма благоприятный для освобождения от них края. Царь соизволил сказать глупость, которая обернулась огромными убытками для казны, ибо заинтересованные в овладении землей и имуществом крымчан «радетели государственных интересов» не преминули немедленно довести до сведения всех татар пожелания царя. К тому же, атмосфера нагнеталась различными слухами: от проекта о поголовном истреблении мусульманского населения до насильственного обращения в христианство. Нелепо? Да. Однако татары, для которых слово значило все, верили.

И начался массовый исход. Десятки тысяч семей покинули родину. И тут заби́ли тревогу местные власти и землевладельцы. Испокон веков жили крымские татары на этой земле, как никто другой зная ее, — и там, где она была обильна, и там, где была скудна. Их руками высажены были

сады и виноградники, разводился скот, выделывались кожи и заготавливались дрова.

По оценке Тотлебена, в 1860 г. полуостров покинуло 10 тыс. человек. «Татары продолжали выселяться толпами, — писал он в своей записке, — они со слезами прощались со своей родиной, унося землю с могил своих отцов, спокойно и безропотно проходили через край и садились на суда, подчиняясь всем как законным, так и незаконным требованиям начальства с удивительной кротостью и покорностью». И далее генерал продолжал: «Будучи в продолжение целого месяца свидетелем этого необыкновенного события, я нигде не слышал ни малейшей жалобы на татар, не было ни одного случая буйства, воровства или драки, которые при подобном движении целого народа казались бы неизбежными. Все смотрели на выезжающих татар с невольным состраданием и с сожалением».

Генерал Тотлебен нашел в себе силы сказать правду императору: «Едва ли самая кровопролитная война, общий голод или мировая язва могли бы в столь короткое время обезлюдить край, как его опустошило самую администрацией ускоренное переселение татар».

Тотлебен предлагал принять меры для прекращения массового исхода, в частности, напоминая о том, что татары «заслуживают особенного покровительства правительства подобного тому, которое им оказывал покойный князь Воронцов во время своего управления краем. И хотя Тотлебен на некоторое время впал в немилость при дворе, не говоря уже о том, что нажил себе немало врагов, предлагаемые им меры частично были воплощены.

«Воронцов ушел, и татарин пропал». Трудно поверить, но эту фразу совершенно случайно довелось услышать мне из уст пожилого крымского татарина в наши дни. Из поколения в поколение этого многострадального народа, вкусившего всю полноту бед и лихолетья, передавалась эта простая, но вобравшая в себя многое поговорка. Это своеобразная народная генетическая память зафиксировала в себе и то добро, которое увидели крымские татары в период правления герцога Ришелье и М. С. Воронцова, и то зло, обрушившееся на них после Крымской войны, а затем нараставшее, как снежный ком, пока не докатилось до циничного преступления середины XX века — имя которому, к чему лукавить, геноцид.

(Газета «Вечерняя Одесса,
19 июня 1991 г.)

Александр Третьяк.

Решид Мемиш

Решид Мемиш 1953 сенеси догъды. Ташкентте архитектура техникумыны, эстрада окъув юртуны ве Низамий адына педагогика институтыны битирди. 1982 сенесинде тележурналистика саасында чалышмакъта. 1989 сенеси нешир этильген «Чалсын зур нагъмесини» адлы шиирлер джыйынтыгъы окъуйджыларнынъ диккъатыны джелетти. «Ленин байрагъы», «Достлукъ» газеталарында, «Йылдыз» журналында эсерлер дердж олунмакъта. СССР Журналистлер бирлигининъ азасы.

Бу сене Решид Мемиш СССР Языджылары бирлигине аза оларакъ къабул этильди. Яш шаирни бу муим вакъианен хайырлап, онъа иджадий мувафакъиетлер истеймиз. Онынъ янъы шиирлер сечимини окъуйджыларымызнынъ диккъатына авале этимиз.

ТАБИАТ МЕВСИМЛЕРИ

(Халкъ яратыджылыгъына такълар)

Баарь:

Кираз далын гуль сарды —
Бундан гузель не бардыр?
Чечекленмиш багъчелер
Отар бульбульге зардыр...

Кузь:

Этраф солды, сарарды,
Кусьти табият багъры.
Япракълар тѣкюлеркен,
Гонълюмде догъар агъры...

Яз:

Кунеш ышыкъ джайдырыр,
Укюм сюрер, сайдырыр,
Озь эвляды — булутны
Къыр устюнден тайдырыр...

Къыш:

Къарлы боран чагълары,
Беяз орытти дагълары.
Ельми кезер-уфюрир,
Ёкъса, бирев агълармы?

КЪАБРИСТАН

Гъурурлы инсанлар, кибирли инсанлар,
Къабристан ерине келинъиз базыда.
Баш ташлар устюнде пек саде язылар,
Базысы юксеке, алчакъча базылар...

Гъурурлы инсанлар, кибирли инсанлар,
Сонъуны буладжакъ геджелер ве танълар,
Къара ер инсаннынъ энъ сонъки мекаяны,
Энъ сонъки дурагъы, екаяне, екаяне...

Эй, инсан, эбедий кельмединъ дюньягъа,
Бир куню къалдыргъан изинъе къар ягъар,
Бир куню исминъни зар-зорнен эслерлер —
Къабристан доланып, къабринъни излерлер...

Ве къалыр сенден сонъ — ишинъми, адынъмы?
Башташнынъ огюнде агълагъан къадынмы?
Дагъ киби юкселип эв-баркъынъ къалырмы?
Я да шенъ нагъменъни усталар чалырмы?

Бизлерден улулар да ерге синъдилер,
Бизлерден кучълюлер де тахттан эндилер:
Сом таджлы тиранлар эбедий юкъуда,
«Омрюмни къайтар!» — деп, тутмазсынъ
якъадан.

Не къадар къопайма, сонъу шу — мезарлыкъ,
Эбедий омюрге берилирми ярлыкъ?
Эр вакъыт акълынъда тут терен къабирни,
Омрюнъден, гонълюнъден силь, ташла
кибирни...

ВАТАНЫМ!

Йыр

Селям санъа, Ватаным!
Селям санъа, топрагъым!
Чокъ вакъыт кездим мен —
Ач манъа къучагъынъ!
Денъизнинъ далгъасы — меним,
Чатыр дагъ яйласы — меним,
Чокъракълар, ирмакълар —
менимдир,
Менимдир!
Аюв дагъ, Роман-къош —
Бзарлыдыр тик башынъ,
Сагъынгъан къальбимчюн
Азиздир эр ташынъ...

Чагъала къанат кереркен,
Козълерим денъиз кореркен,
Юрегим тавланыр,
Шенъленир, шенъленир!
Саф еллернинъ серинлиги,
Мавы кокнинъ деринлиги,
Ватаным, мекаяным — менимдир,
Менимдир!
Аюв дагъ, Роман-къош —
Бзарлыдыр тик башынъ,
Сагъынгъан къальбимчюн
Азиздир эр ташынъ...

БАГЪЫМНЫ УЗЪМЕМ, КЪРЫМ!

Йыр

Тувгъан ернинъ салкъын ели
Баш устюмде эссе де,
Озь еримни тоя-тоя
Бойдан-бойгъа кезсем де —
Экимиз бир джан диеркен,
Сенден, Кърым, безмем мен,
Джанлы, къанлы багъымны да,
Сенден, Кърым, узъмем мен!

Багълама:
Ур, шенъ далгъа къаяларгъа,
Зиль тут меним йырыма —
Къартал киби бакъам коктен
Джандан татлы Кърыма.

Къара денъиз далгъасына
Джаным догъма багъланды,
Там бир вакъыт кечерсе де,
Санъа севгим сагъламдыр:
Татлы аят, кейфле сефа
Кунъден кунъге чексем де, —
Дагъларынъны, денъизинъни
Алып юрем коксюмде.

ИХТИЯРЛАРГЪА

Чал сач недир? —
Айыпмы?
Омюринъе саипми?
Къара — безз;
Эки ренк
Омюр бою этер дженк...
Чаре арап биревлер,

Сачкъа къына силерлер.
Базысы кибирленип,
Юрер ойнап, шенъленип:
Къартлыкънынъ сом нефеси —
Безз олур чехреси...
Не дердинъ бар, безз сач?
Сач дегиль о — кумюш тадж!

Васфие Къыпчакова

ДЫР-ДЫР ФАТМА

Дыр-дыр Фатма, дыр-дыр Фатма,
Дирильдевик, тик къатма,
Кечип кеткен балаларгъа
Къашларынъны сен чатма.
Бир сапчыкъта къыркъ чечек,
Тыпкъы дерсинъ келинчек.
Къыркъында къыркъ купечик,
Оны къокълай копечик.
Дыр-дыр Фатма Кърымда
Осе алчакъ къырларда.
Узьгенде гонълюм куле,
Адына ошым келе.

АКЪШАМСЕФА

Кунъ бою о чырмана,
Акъшам устю уяна.
Кийине тюрлю-тюрлю —
Акъ, сары я гульгулю.

Антерчиги кошели,
Къадифедай тѣшевли.
Чечеги дане-дане,
Эр бир тюпи эфсане.

Ачылса — сайысы чокъ,
Саба исе-бирси ёкъ.
Тек акъшам сюре сефа,
Шунынъчюн АКЪШАМСЕФА.

ТОП

Атсам топчыкъны ерге,
Къалкъып, кокке секире.
Топ-топ эте, эрише,
Къайтып элиме тюше.

Бар кучьнен атсам ерге,
Кете секирип четке.
Атсам яваштан-яваш,
Ондан да ёкътыр юваш.

Базыда къачып кете,
Артындан барып етем.
Оплап-оплап ойнайым,
Бу оюнгъа тоймайым.

КОПЕЧИК ВЕ ТОП

Копечигим Къаракозь,
Пек акъыллы, тутта сѣз.
— Ма-ма, — десем чапкъалай,
Секире о пек къолай.

Таякъ атсам узакъкъа,
Алып келе шу дакъкъа.

Чапа топнынъ артындан
Узакъ кетмей къатымдан.

Топ чапа, копек чапа,
Топны четинден къапа.
Меннен де о шай ойнай,
Тос-томалачыкъ чомай.

Бир тюпчикте бир къач козь,
Ачты азбарда наргуз.
Тепсичиклерге бенъзей,
Даим кунешни козьлей.

Япрагъы — теке сакъал,
Тюсю онынъ портакъал.
Кичкенечик бою бар,
Инсан бакъышына зар.

Талап этмей о замет,
Къальби толу мерамет.
Бутюн яз чечек ача,
Кузьде дюльберлик сача.

Саарь чыкъыны юта,
Белини къавий тута.
Портакъал козь наргузим,
Тиймесин санъа козюм!

Тизилишип коклерде
Турналар не айталар?
Пек сыджакъ улькелерден
Язны алып къайталар.

Сизлернен мен де учсам,
Кокни багърымнен къучсам...
Ёкъ, мен ерде къалайым,
Сизлерни къаршылайым.

Яхшы, кузьде кетинъыз,
Мартта къайтып келинъыз.
Кок яраша — учсанъыз,
Сес-седа чыкъарсанъыз.

Сиз учсанъыз «къур-къур»лап —,
Биз къаламыз къол саллап.
Севимли кок турналар,
Сизге огъурлы ёллар!

ЧАЛГЪЫ АЛЕТЛЕРИ

Къыйкъын-къыйкъын кемане,
Теллери дане-дана.
Бирден джанлана тели
Букленсе джайнынъ бели.

Алса уста къолуна,
Къувана къыска зурна.
Сеси ерни тепрете,
Узакъ-узакъка ете.

Устюнде чокъ козю-тар.
Инълевинде азнк бар,
Монълы, дертли авагъа,
Ашыкъым мен къавалгъа.

Оба-тёпе къурсагъы
Сары джезден къалпагъы.
Давул деген ады бар,
Ашагъаны тек чокъмар.

Дампыр-думпыр зиль-даре,
Сесинъни чыкъар, баре!
Бузлу дагълар ирисин,
Дагъ-ташлар тильге кирсин.

САВУТЛАР

Дейлер манъа лафазан,
Адым да къара къазан.
Ач къалмасын деп, инсан
Атеште куйдирем джан.

Чёмючининъ иши къолай.
Ашчы къолунда ойнай.
Азыр ашны бошата,
Сыйлы-сыйлы ашата.

Къашыкънынъ иши башкъа,
Дала бувлангъан ашкъа.
Котерильсе сыджагъы —
Биль агъзынъ янаджагъын.

Чайник келе сонъундан,
Толып агъзы-бурнындан.
Фильджанларгъа эге баш,
Сумегинден тёке яш.

Эр бирине къатлана
Къартайгъан гъарип къона,
Чареси ёкъ, даянмай,
Тёкселер устюне чай.

МАЙЫС ГУЛЮ

Майыс гулю майланды,
Кунъ тарафкъа айланды.
Сары йипек антери,
Назланып бакъа кери.
Алтын сачын теллери,

Йымшачыкътыр эллери.
Ель уфюрсе — тёкюле,
Сапчыкълары букюле.
Узип, ашыкъам эвге,
О ашыкъа хош ельге.

Владимир Эннанов

КОКТЕ ВЕ ЕРДЕ

Очерк

Эмирусеин Чалбаш

Эмирусеин Чалбашнынъ балалыгы бир тарафтан Бабугъан яласы, дигер тарафтан Темирчкыялары, огден исе Къара денгис сарып алгъан эфсаневий Чатыр-Дагънынъ этегиндеки ешилликлер ичине бурюнген Шума коюнде кечти. О мектепни битирген сонъ эки йыл колхозда чалышты. Сонъ Алуштагъа кетип, окъувыны девак эттирди. Даа сонъ Акъмесджиттеки автомобиль — ёл техникумына окъумагъа кирди. Анда автомобиль ишлеринден зияде ёл япыджылыкъ ишлеринен огърашым экен. Эмирусеин буны бегенмедик андан кетти. Сонъ демир ёл ФЗО мектебине кирди амма, оны да быракъты. Бу зенаатларнынъ ич бириси онынъ гонгълуне ятмай эди.

Кунылернинъ биринде поездгъа минип Акъяргъа кетти, геме япыджылыкъ заводы янындаки ФЗО мектебине кирди. Мында эр шейде бир джошкъунлыкъ бар. Эр шей арекетте, мавы кокте эфсаневий учакълар уча эди. Эмирусеини бу рухландырды. О буюк авеликнен моторларны, чешит механизмлерни огренип башлады. Эр

шейни бильмек, чешит къуветли моторларны озъ къолунен кочюрмек истей эди. Эмирусеин моторларны яхшы огренмек макъсадында шоферлер мектебине окъумагъа кирди. О аз бир вакъыт ичинде машинаны огренди, оны яхшы айдап башлады. Буны коръген оджалар тааджиПЛендилер. Эмирусеин исе эльде эткен бу мувафакъиетинден къуванды. Мектепни битирген сонъ оны Керчьке, «Азовстрой» тешкилятына ишке ёлладылар. О анда эки йыл завод директорыны ташыды.

Кунылернинъ биринде директор Эмирусеинни одасына чагъырды ве: «Эмир, бугунъ бизге белли учуджы Коккинаки келеджек. Сен оны машинагъа миндирип, Керчьни кезиндирмек керексинъ», — деди.

Эмирусеин Коккинакини газеталардан биле эди. Оны Керчь сайлау округындан Советлер Бирлигининъ Юкъары Советине депутатлыккъа намзет косътерген эдилер. О учуджы-сынавджы эди. Коккинакининъ косътерген къараманлыкълары акъкъында эшиткен эди. Олар бир саат ичинде шеэрнинъ чокъ ерлерини кезип чыкътылар. Коккинаки Эмирусеиннинъ

янында, директор исе артта отура эди. Эмирусеин машинаны чеберликнен айдай. Буны Коккинаки дуймай кялмады:

— Сен, яш йигит, машинаны яхшы айдайсынъ, сенден аджайип учуджы чыкъар эди,—деп ташлады. Бу лафлар Эмирусеиннинъ юрегине токъундылар. О бир кереден:

— Мен бутюн вакъыт шу акъта тюшюнем,— деди.

— Я ойле экен, санъа не кедер эте,— деп сорады учуджы ве суалине джевап беклемеден, девам этти:— Керчъте аэроklub бар, сен анда кирип окъу. — Сонъ директоргъа чевирильди: — Сиз бу яшкъа ярдым этинъиз, учмагъа огренсин,— деди.

Бу корюшюв Эмирусеиннинъ аятында муим бурулыш ясады. Чокъкъа бармай о буюк истекнен аэроklubгъа къатнап башлады. Керчътеки учуджылар мектебинде вакъыт пек тез кечти. Бир чокъ курсантларнен берабер Чалбаш да оны аля ишаретлернен битирди. О арбий учуджы олмакъны арзу эте эди. 1938 сенеси оны Къачы учуджылар мектебине кябул эттилер.

Эмирусеин Чалбаш арбий мектепнинъ низам ве тертибине табий олып окъуды. Инструкторларнынъ сёзюнден чыкъмай, не эмир этселер, оны бир минсиз беджермеге тырыша эди. Шу себептен оджалар оны севе эдилер. Вакъытлар кечкен сайын Эмирусеин муреккеп учушлар япмагъа, оларны темелинден огренмеге истей, эп янъылыкъларгъа ынтыла.

Бир куню о талим учушлары откерилеяткъан вакъытта инструктор Александровнынъ козю огюнде гъайып олып кетти. Чешит тюрю учушлар япып, учакъны астыны устюне айландырып «бочка» япты. Инструкторнынъ мусаадеси олмадан япкъан бу иши ичюн Чалбашны тазирледилер. Ода рапорт язмакъ керек эди, лякин ойле япмады. Инструктор Александров атик, джесюр учуджыларны севе, оларгъа бакъып гъурурлана эди. О Чалбашнынъ омузына агъаджасына элини къыйып:

— Сен яхшы учуджы олурсынъ, истидадынъ ёкъ дегиль. Лякин сабыр этмек, эвеля учувнынъ бутюн инджеликлерини огренмек керексинъ,— деди.

О вакъытларда курсантларгъа сербестлик берильмей, чешит муреккеп учушлар амелиятта япылмай эди. Тек бир кяалыптаки тертипнен иш корюв табиатынджа янъылыкъларгъа ынтылгъан Эмирусеинни курсант олгъан вакъытта дегиль, атта инструктор олып чалышкъан вакъытында биле къанаатлендирмеген эди.

Къачы арбий мектебиндеки окъув муddетини битирген сонъ, Эмирусеин Чалбашны шу мектепке инструктор этип кяалдырдылар. О анда чалышкъанда Ватанымъзны явдан къорчаламакъ ичюн атик, джесюр учуджылар тербиелемекни тюшюне эди. Арбий окъув ишлери тар черчиведе алып барыла, ич бир тюрю янъылыкълар ёкъ эди. Авиацияны джан-юректен севген, озь иши ичюн къайгыргъан Эмирусеин учувнынъ муреккеп, меракълы тарафларыны кыдыра эди.

Ойле кунълернинъ биринде Чалбаш инструктор В. Зайцевнен берабер мектеп ёлбашчыларына дуйдурмадан учакъларгъа минип, кокке котериле. Анда чешит тюрю манёврларны кюлланып озьлериндже «арбий ава урушы» япалар. Эльбетте, олар сонъундан бу баштакълыкъ ичюн ляйыкъ джезаны алдылар, лякин дженк вакъытында бу джанбазлыкълары оларгъа буюк ярдым этти.

Адеттеки кунълернинъ бири эди. Саба тревога олды. Учуджы курсантлар озь учакъларынынъ янына барып турдылар. Командир дженк башлангъаныны айтты... Учуджылар учакъларына отурды ве учер-учер олып авагъа котерильдилер. Акъярны фашистлерден имае этмек керек эди. Бойлеликнен, Эмирусеин Чалбаш да озюнинъ мукъаддес вазифесини эда этмеге — Ватанны душмандан къорчаламагъа киришти.

1941 сенесининъ ноябринде немсе-фашистлери Москвагъа якъын кельген эдилер. «Москваны душмангъа беремиз! Эр кес — Москваны къорчалавгъа!»— деген шиарлар алтында гонъюллилерден полklar, дивизиялар тешкиль олунды. Шу вакъытта арбий мектептеки учуджылардан, инструкторлардан, учмагъа огренген курсантлардан арбий авиация полкы тешкиль олунды. Москваны къорчаламакъ ичюн атешли дженклер башланды. Душ-

маннен козь-козгы келип, шу вакыткъадаже огренильген манёврларны къулланып дженк этмек вакыты кельген эди.

Ава сувукъ олса да, кок булутсыз, ачыкъ эди. Лейтенант Эмирусев Чалбаш озь звеносынен авагъа котерильди. Этрафта тынчлыкъ. Олар душман учып кельмеси мумкюн олгъан тарафтан козь алмайлар. Душман апансыздан учып келе, ердеки совет аскерлерини бомбалай эди. Бунгъа ёл бермемек вазифеси ава къуветлерине авале олунды.

Узакътан душман учакълары пейда олдылар. Олар башта нокъта киби уфакъ олып корюнди, сонъра буюп башладылар. Совет учакъларыны эслемейлер. Эп якъын келелер. Чалбашнынъ звеносы юкъларыдан, душман учакълары исе ашагъыдан учалар. Бу вакыткъа келип баягъы теджрибелде эткен учуджылар «юнкерс»лерге къаршы атеш ачмагъа ашыкъмайлар. Оларнынъ якъында кельмелерини беклейлер. Чалбаш учагъынынъ къанатларыны силькитти. О вакытта учакъларда рация ёкъ эди. Шу себептен учуджылар бойле усулларнен бири-бирлерине хабер бере эдилер. Огъде учкъан Кочегаров буну эсledi ве айны арекетни текарлады. Баягъы якъын кельген душман учагъына пулемётлардан берабер атеш ачтылар. Душман совет учакъларыны дуйгъан сонъ арткъа чевирилип, дагъ тарафкъа къачып башлады. Олар бельгиленген нокъталаргъа бомба ташлап оламай, арткъа къайттылар. Бираздан даа учь душман учагъы пейда олды. Олар совет учакъларыны тез сечтилер. Айнеджилик япып кечип кетеджек олдылар. Чалбаш оларны йибермемеге тырышып, пулемёттан атеш ачты. Душман къаршысында джесаретли учуджы олгъаныны анълады гъалиба артына къайтып башлады. Шу арада Чалбаш атикликнен фашист учагъынынъ къаршысына кечти ве атеш ачты. Учакъларнынъ бири сол тарафына янтайды, сонъ къара тютюн чыкъларып ерге энди. Бу Эмирусев Чалбашнынъ, тек онынъ дегиль бутюн полкнынъ, эльде эткен мувафакъиети эди. Дженк башлангъанына бир къач ай олгъан олса да, полк даа бир учакъ биле урып тюшюрмеген эди. Бу ильки къуванч Чалбашны даа да джесаретлендирди, онынъ озь къуветине олгъан ишанчыны пекитти, рухландырды. Бу онынъ ильки мувафакъиети эди. Онгъа дженкнинъ сонъуна къадар даа чокъ керелер «юнкерс»лер ве «мессершмидт»лернен урушмакъ сырасы кельди.

Ава дженклеринде учуджыларнынъ чешит манёврларны усталыкънен япа билюви, дактикълардан билип файдаланувы пек муим роль ойнай. Невбеттеки урушларнынъ биринде Чалбаш Саша Кочегаровнен берабер авале олунгъан районгъа учты. Оларнынъ вазифеси — ердеки аскерлерни ава уджюмындан къорчаламакъ эди. Чалбаш узакътан учып келеяткъан бомбалайджы учакъны коръди ве онынъ пешинден тюшти. Бекленильменде, къайдандыр эки «мессершмидт» пейда олды. Бириси тёпеге, дигери артта. Оларнынъ бири Чалбашнынъ учагъына якъынлашып, атеш ачты. Бомбалайджы энди баягъы узакълашкъан эди, «мессер» исе онынъ янында айлана. Не япмалы? Немсе оны урып тюшюрмек истей. Кочегаров исе экинджи «мессер»нен дженклеше. Чалбаш душман къуршунлары тиймесин деп, учагъыны сагъгъа-солгъа силькитти, газ берювни токътатты ве учагъыны чалкъа айландырды. Немсе учуджысы учакъ йыкыла беллеп, артына къайта башлады. Чалбаш шу анъ учагъыны догърултты ве душман учагъыны атешке тутты. «Мессер» башта янтайды, сонъ къара тютюн чыкъларып, ерге тюшти. Чалбаш терен кокюс кечирди. Онынъ устюнден агъыр бир юк тюшкен киби олды. О козлюклерини котерди. Комбинезоннынъ енъинен бетинден акъмакъта олгъан терни силип алды. Сонъ тёпеге бакъты. Кочегаровны коръди. О энди тутушкъан учагъыны немсе территориясына къувгъан эди. Кочегаров учагъынынъ къанатларыны саллап Чалбашны хайырлады. Бу онынъ къыскъа вакыт ичинде урып тюшюрген дёртюнджи учагъы эди.

1942 сенесининъ сонъунда Чалбашны 49-нджы Кызыл Байраклы къырыджы авиация полкына ёллап, оны эскадрилья командири вазифесине тайин эттилер. Алышкъан еринден кетмек, достларындан айырылмакъ онгъа пек къыйын олды. Лякин дженк вакытында бу акъта тюшюнмек мумкюн дегиль. Чалбашны кельген полкында яхшы къаршылап алдылар.

Подполковник Л. И. Сорокин Чалбашны эскадрильянынъ учуджыларынен, андаки вазиетнен таныш этти. Полкта ЛА—5 учагъы бар эди. О учагъны Эмирусейн Чалбаш пек бегенди. Онынъ къудретли сиясы — топы, пулемёты, къуветли моторы, сурьатлы тезлиги бар. Бойле учагълар пейда олгъан сонъ ава урушларында совет авиациясы устюнлик этип башлады.

Учуджылар небеттеки тутушувдан ёргъун, лякин мемнюн олып къайттылар. Олар даа кереги киби раатланып етиштirmeген эдилер, полк командири Сорокин оларны топлап, дивизия штабындан секиз ЛА—5 учагъыны азырламакъ акъкъында эмир кельгенини бильдирди.

Эртеси куню, сабадан учуджылар учагълары янында азыр тура эдилер. Дивизия командири учып кельди. Аскерлернен селямлашты, сонъ:

— Он беш дакъыкадан сизинъ аэродромынъыз устюнден ИЛ-2 бомбалайдыгъы учагълар кечеджеклер. Брянск-Карачев демир ёл станциясында душман бронепоезды пекинген. О бизим пияде аскерлеримизге баш ко-тертмей. «Илюшин»лернинъ вазифеси бронепоездни тапмакъ, ёкъ этмек. Олар кокте пейда олгъанынен сиз авагъа котерилинъыз. Сизинъ вазифенъиз оларны озгъармакъ ве къорчаламакътыр. Ишимизнинъ мувафакъиети сизге багълыдыр, анълашылдымы?— деди.

— Анълашылды, командир аркъадаш,— деп джевапландылар учуджылар.

Бельгиленген вакъытта авада бомбалайдыгъы учагълар пейда олдылар. Олар корюнгенлеринен къырыджы учагълар да кокке котерильдилер. Айтылгъан районгъа кельгенинен бомбалайдыгъы учагъларнынъ огюнде учкъан учуджы рациядан:

— Бронепоездни корем, о дагъ этегинде тура, биз оны бомбалай-джакъмыз,—деп хабер этти.

«Илюшин»лер бронепоездни бомбалагъан вакъытта Чалбашнынъ эскадрильясы этрафны козетип турды. Бомбалар ташланды, поезд алевленип янды, лякин худжур шей, авада «мессер»лер пейда олмадылар. Тек къайтаджакъта зенит топларындан атеш ачтылар. Учуджылар вазифенинъ бойле къолайлыкънен эда эткенлерининъ себебини анълап оламадылар, лякин бунгъа бакъмадан, къуванып къайттылар.

Арадан ярым саат кечер-кечмез: «Сизинъ япкъан ишинъиз не,— деп афакъанланды Сорокин.— Командир телефон этти. Бронепоезд уджюмини девам эттире, пияделер башларыны котералмайлар»,— деди.

Учуджылар бири-бирине бакъып алдылар. Тааджиплендилер. Бу насыл шей? Душман янгъан бронепоезд ерине башкъасыны кетирип ерлештирди-ми? Ёкъ, душман айнеджи. О совет учуджыларыны алдатмакъ макъсадында фанерден бронепоезд ясагъан. Оны акъикый бронепоезддан узакъча ерге ерлештирген. Учуджыларнынъ якъкъан бронепоезды иште шу эди.

Команданлыкъ учагъларнынъ сайысыны арттырмагъа къарар этти. Он эки ИЛ—2 ве он алты ЛА—5 учагълары кокке котерильдилер. Он беш дакъыкъа девам эткен араштырувлардан сонъ усталыкънен ортыльген бронепоездни таптылар. О дагъ ичинде, ёкъ этильген фанер макеттен пек узакъ олмагъан месafeде булуна эди. Душманлар бронепоезд тёпесинде айланып башлагъан совет учагъларыны корьгенинен зенит топлардан шидетли атеш ачып башладылар. Кокте бизим учагъларымызгъа къаршы йигирмиден зияде «фоккер»лер ве «мессер»лер пейда олдылар. Бронепоезд тургъан район устюнде элиге якъын учагъ бири-биринен тутушты. Къатты урушлар башланды. Учуджыларнынъ вазиетини талиль этмеге биле вакъыты ёкъ. Олар бутюн дикъкъатыны топлап душман учагъларынен дженклешелер. Козьлер коре, эллер, аякълар озь башларына арекет этелер... Эр эки тарафтан къатты, шефкъатсыз уруш кете. Атта душман зенит топлардан атеш ачмакъны биле токътатмагъа меджбур олды. Чюнки снарядлар озь учагъларына тие биле эди.

ИЛ—2 бронепоездге уджюм этип, бомба ташлайджакъта онынъ устюне «мессер»лерден бири атылды, лякин буны эслеген совет къырыджы учагъы онгъа атеш ачты. «Мессер» тютеп ерге энди. Бронепоезд тургъан ерге исе бири-бири артындан бомбалар тюшти. Поезд патлап, туташып янды. Бомбалайдыгъы ИЛ—2 учагълары артларына къайтып башладылар.

Душман учакълары оларнынъ артларындан баягы вакыткъадже учып келелер.

Совет учуджылары вазифени эда эттилер, яни душман бронепоездыны якъты, ердеки аскерлерге уджюм ичюн ёл ачтылар.

Ерде кыызгын урушлар кеткени киби, кокте де ава урушлары токътамай. Кунълернинъ биринде Эмирусейн Чалбашнынъ эскадрильясы авагъа котерильди. Кокте сакинлик. «Мессер»лер корюнмейлер. Лякин бу тынчлыкъ чокъкъа сюрмейджегини Чалбаш яхшы биле. Къайдан олмасын душман учакълары илле атылып чыкъарлар. Чалбаш, арткъа къайтынъыз деп эмир бермеге азырлангъан вакытта, узакътан келеяткъан къара нокъталаргъа козю тюшти. Олар эп буюклешти ве душман учакъларына чевирильдилер. Чалбаш: «Юкъарыгъа котерилинъиз!»—деп эмир берди.

Астахов чешит манёврлар япып юкълары котерильди ве душман учагъы устюнде пейда олды. Олар дженкявер сырагъа тизильгендже фашист учакълары етип кельдилер. Йигирми дёрт «юнкерс» ве секиз «фоккер» алты совет учагъынен тутушты. Къуветлер мусавий дегиль. «Не япмалы?—деп тюшюнди Чалбаш.—Чаре ёкъ, дженклеشمек керек!» Чалбаш Каралюкнен берабер «фоккер»лерни «юнкерс»лерден айыраджакъ олды. Астаховгъа исе озь дёртлюгинен «юнкерс»лерни урмакъны, оларгъа бомбаларыны совет аскерлери устюне ташламагъа ёл бермемекни эмир этти. Амма душманлар да айнеджилер. Олар бутюн группанен дженклеشمек истемедилер. Къырыджы немсе учакълары бомбалайджы учакъларны къорчалап, оларнынъ сербест арекет этмеси ичюн шарайт догъурмагъа тырыштылар. Чалбашнынъ эскадрильясы кунеш тарафтан, тёпеден уча эди. Бу уджюм этмек ичюн къолай бир вазият эди. Бойле вакытларда меселени дакъыкъалар чезе.

— Ваня, сен огдеки «юнкерс»ни ур!—деп команда берди Чалбаш.

— Анъладым!—деди Астахов.

Олар юксекте олгъанларындан айдаланып, «фоккер»лернинъ артындан уджюм эттилер. Чалбаш огдеки учакъны нишангъа алды, лякин атеш ачмагъа ашыкъмай, даа да якъынджа бармакъны тюшюне. Бекленильменде дёрт «фоккер» Чалбашкъа чевирильди. Каралюк даа месафе узакъ олгъанына бакъмадан, атеш ачты ве озюни немселерге дуйдурды.

— Сен не япасынъ, якъынджа кель!—деп багъырды Чалбаш.

О нишангъа алгъан «фоккер»инден козъ узьмеди. Эп онынъ артындан кетти ве топлардан атеш ачты. Учакъ сарсылды, сонъ къара тютюнге булгъаланып ерге энди. Онынънен берабер олгъан дигер учакъ бир кереден юкъларыгъа котерильди. Чалбаш учагъыны сагъгъа чевирип, ашагъыдаки эки учакъкъа уджюм этти. Фашистлер шиддетнен совет учакъларына атылдылар. Эки совет учагъы дёрт «фоккер»нинъ сарымында къалгъан эди. Беклемеге вакыт ёкъ. Чалбаш «фоккер»лернинъ огюне атылып, оларгъа къуршун ягъдырды. Астаховнынъ группасындаки эки учакъ «юнкерс»лерге уджюм этти. Учакълар къарыштылар. «Юнкерс»лер юклеринден къуртулмакъ ичюн бомбаларыны къайда расткельсе анда, атта озь аскерлерининъ устюне ташлап башладылар. Уруш эп кыызгынлаша. Чалбашны Каралюкнинъ учагъы корюнмегени раатсызлай. «Онъа не олды? Не ичюн рациядан хабер бермей? Ёкъса зляк олдымы?»—деп тюшюне. Шимди тюшюниледжек вакыт дегиль эди. Урушны девам эттирмек керек. Чалбаш душман учагъына атеш ачкъан арада онынъ учагъына насылдыр бир шей келип урулды. Шу эснада Эмирусейнге орталыкъны тынчлыкъ саргъан киби олды. Моторнынъ увултысындан башкъа сес эшитильмей. Чалбаш учакънынъ штурвалына япышты. Учакъны бир къач кере анда-мында айландырды. Учакъ Чалбашнынъ сёзюнден чыкъмай. О энди учь учакънен дёгюшмеге башлады. Ич олмадым учюнден бирини уруп тюшюрсе эдим деп тюшюне. Лякин олар да Чалбашкъа къыргъый киби атылалар. Эмирусейн чешит манёврлар япып, бир «фоккер»нинъ артына кечти. Якъынджа барып атеш ачаджакъ олды. Шу арада душман къачып башлады. Чалбаш онынъ артындан къалмады. О атеш ачайым дегенде бекленмеден, янында пейда олгъан душман учагъы къуршун ягъдырды. Чалбашнынъ аягъыны бир шей якъкъан киби олды. Чызмасынынъ ичине сыджакъ къан акъты.

Учуджы бунъа эмиет бермеди. О агъры дуймай эди. Лякин не ичюндир учагъы солгъа тарта башлады. Учакъ зарарлангъан олса да къолай идаре этиле. Душман енъиш эльде этем деп даа зияде чапкъылды. Чалбашнынъ вазияети агъырашты. Сол аягъы кутюк киби къатып къалды, сызлай, чызмасы къангъа толды. Онынъ башына: «Фашистлер мени сагъ къалдырмазлар»,— деген фикир кельди, амма рухтан тюшмеди. Учагъы аля онъа бойсуна, къаякъкъа бурса, шу якъкъа уча. Огюнде даа бир учакъ пейда олды. Чалбаш атеш ачты, лякин месафе узакъ олгъанындан онъа тиймеди. Эмирусейн душман мени нишангъа алып, атеш ачмасын деп, чешит манёврлар япа, учагъыны де сагъгъа, де солгъа, де тёпеге бура. Мийи токътамадан чалыша: «Не олса олсун, эсир тюшмейджегим»,— деди озь-озюне. Чалбаш бир кереден душман онынъ учагъыны ортагъа алып, озь территориясына отуртмакъ истегенини анълады.

Онынъ бутюн умюти учагъында эди. Чалбаш учакънынъ тезлигини сонъ дередже арттырып, онынъ буруныны кокке догърултты, сурьатнен тёпеге атылды. Душманлар учакълары артындан къалмадылар. Чалбаш приборларгъа бакъты, 2400 метр юксекликте олгъаныны анълады. О озь территориясына догъру учып башлады. Шу арада къаршысында келеяткъан къырыджы учакъларны эсledi. Олар совет учакълары эдилер. «Я рабби, бахтым бар экен»,—деп кокюс кечирди Чалбаш. ЯК—1 къырыджы учакълар совет учагъы артындан къувып келеяткъан «фоккер»лерни корип, оларгъа уджюм эттилер...

Чалбаш сагъ-селямет аэродромгъа къайтып кельди. Учакъны отуртаджакъ олды амма, шассилери еринден къыбырдамадылар. Демек ерге къоноп оламайджакъ. Ана санъа бир беля даа! О учакъны ташламакъ истемеди, языкъсында. Оны энъ агъыр, телюкели вакъытта душман панджасындан къуртаргъан бу къыйметли челик къанатлы достуны къыймады. Лякин шассилерни ачмакъ ичюн кескин арекетлер этмек керек. Бунъа онынъ такъаты етер экенми, о чокъ къан джойды. «Оладжакъкъа чаре ёкъ,— тюшюнди Чалбаш,— арекет этип бакъайым». О аэродром устюнде чокъ чекишти. Ашагъыдакилер эль саллайлар, бир шейлер айталар, амма Чалбаш ич бир шей анъламай. О бутюн усталыгъыны ишлетип учакъны отуртмагъа тырышты. Эм отуртты. Аэродром четиндеки эмен терегине беш метр къалгъанда учакъ такъ этип токътады.

Орталыкъны тынчлыкъ сарып алды. Чалбаш бутюн тенинде бир енгиллик ис этти. Кабинадан чыкъаджакъ олды. Амма чыкып оламады. Аякълары юрмей, енгильден башы айланды, козьлери огюнде алкъалар пейда олды... Озюне кельгенде санитария къысымында ята эди. Онынъ:

— Эр кес къайтып кельдими?— деген суалине:

— Каралюктен башкъа эр кес къайтып кельди. Къасевет этме о да къайтып келир. Биз сенден къоркътыкъ,— деп джевап бердилер.

Чалбашны полк командири чагъырды. Къызгъын дженк кетаяткъанына бакъмадан, оны Москвагъа чагъырткъан эдилер. Анда совет асслары мектеби ачыла эди. Мектепке талантлы инструкторлар, теджрибелли учуджылар керек эдилер. Эмирусейн Чалбаш шу мектепке инструктор оларакъ ёлланылды.

Асслар мектебине Къачы учуджылар мектебининъ сабыкъ эскадрилья командири А. П. Жуков ёлбашчылыкъ япа эди. Чалбашны Къачы мектебинден яхшы бильген ве онынъ бутюн дженкявер ёлуны козеткен Жуков оны энди инструкторлыкъкъа давет эткен эди. Чокъкъа бармай мектеп джебэге ава урушларынынъ бутюн назарий ве амелий къаиделерини бильген учуджыларны ёллап башлады. Вакъыт кечкен сайын джебэлерден мектеп адына мектюплер кельдилер.

Джесюр учуджыларны азырлавда Эмирусейн Чалбашнынъ да иссеси буюктир. О инструктор оларакъ тербиелеген учуджыларнынъ арасында Валентин Федоров, Иван Гудков киби Советлер Бирлигининъ къараманлары да барлар.

Мектеп инструкторларынынъ аман-аман эписи дженкявер учуджылар эдилер ве ава урушлары акъкъындаки тазе хаберлер оларны куреш мейданына, аят-мемат тутушувлары олгъан ерлерге давет эте эди. Куньлернинъ

биринде джебэге ёлламакъ ичюн инструкторлардан учуджылар полк азырламакъ акъкъында эмир кельди. Олар котеринки рухнен азырланыш башладылар. Полк Ясса-Кишинёв операциясында иштирак этти. Уруш бир ай девам этти. Кишинёв азат этильди. Учуджыларгъа исе мектепке къайтмакъ ичюн эмир кельди. Инструкторларнынъ джебэде косътерген къарманлыкълары мектепнинъ итибарыны котерди. Шу операцияда косътерген джесюрликлери ичюн Эмирусеин Чалбашны Къызыл Йылдыз орденине мукафатладылар.

Эмирусеин Чалбаш дженк девамында чешит дженкявер вазифелерни эда этти. Ойле вакъытларда о чокъ керелер Къачы мектебинде берабер окъугъан учуджыларнен расткелишти. Бир кере, Чалбаш янъы ЯК—1 учагъыны алмакъ ичюн Москвагъа кельди. О вакъытта янъы-янъы учагълар, снарядлар чыккып башлагъан эди. Полк командири оларны кетирмекни ве сынамакъны эсасен Чалбашкъа авале эте эди. Чалбаш меркезий аэродромда Василий Сталинни расткетирди. Оны узакътан корьди, лякин янына бармагъа джесарет эталмады. Василий Сталин оны корип, озю янына кельди. Чалбаш селям берди. Василий Чалбашнынъ селямыны алгъан сонъ онынъ къолуны сыкъты ве:

— Янъылмасам, сенинъ фамилиянъ Чалбаш, ойлеми?— деп сорады ве девам этти:— Сен Къачы мектебинде 4-нджи эскадрильяда окъуй эдинъ,— деди.

— Догъру, полковник аркъадаш,— деди Эмирусеин — унутмагъан экенсинъиз! Олар бираз субетлештилер, аркъадашларны анъдылар. Субетнинъ сонъунда:

— Мен сизинъ полкынъызгъа бармагъа ниетлеңем, берабер окъугъан аркъадашларны сагъындым, корюшмек истейим,— деди Василий:

О вакъытта шу мектепте Тимур Фрунзе де окъуды. Чалбаш Аметхан Султаннен бир учув группасында, бир инструктор-оджада окъугъан, чокъ керелер берабер учушлар япкъан эди.

Эмирусеин Чалбаш дженк девамында озюне ошагъан учуджылар арасында пишкинлешти, олар киби дженк этти, оларнен бир сырада олды. О эм дженкчи, эм инструктор оларакъ джебэлерде урушты, бир чокъ дженкявер вазифелерни эда этти. Душманнынъ он еди учагъыны урыш тюшюрди. Косътерген джесюрликлери ичюн эки Къызыл Йылдыз, бир Къызыл Байракъ, Ватан дженки, Александр Невский орденлери ве бир сыра медаллернен такъдирленди.

Улу Ватан дженки битти. Э. Чалбашнынъ аятыны энди коксиз, учуvsыз ве бу зенаатнен багълы къасеветлерсиз, къуванчларсыз тасавур этмек мумкюн дегиль эди. О ватан ичюн метинли арбий учуджылар азырлав киби шерефли ишни девам этти. Чокъкъа бармадан оны Узакъ Шаркъкъа ёлладылар. О анда полк командири олды, сестен суръатлы учкъан учагъларле учты.

Омюрининъ черик асырыны авиациянен багълагъан арбий авиация полковниги Эмирусеин Чалбаш шимди акълы раатлыкъта. Яшайыш ёлу агъыр, чаталлы ве чешит вакъиаларгъа зенгин олса да, о бир вакъыт рухтан тюшмеди. Ватаныны даима юрегинде ташыды. О келеджек ичюн курешти, келеджекке уютнен яшамакъта.

БУЮРЫНЬЫЗ БИР ДУАГЪА

Журналымыз саифелеринде мусульманларнынъ улу абидеси — Къуръан-ы Керимнинъ татарджа тафсири (анълатувы) басылып башлагъаны мунасебетинен редакцияга окъуйджылардан чешит мундериджели, чешит талаплар ве истеклер беян этильген мектюплер келе башлады. Оларнынъ эксериетинде «Йылдыз»нынъ бу саваплы ишине къолтутыла. Бунынънен берабер, бир группа окъуйджылар Къуръандаки дуалар ве сеналарда чокъ окъулгъан сурелер ве дуаларны арапча окъумагъа бильмегенлерини беян этерек, оларны шимдики арифлер вастасынен, арапчада окъулгъаны киби дердж олунмаларыны риджа этелер.

Биз окъуйджыларымызнынъ бу истеклерини козь огюне алып, журналымызнынъ бу санында дуалар ве сеналарда сыкъ-сыкъ окъулмасы шарт сурелер ве дуаларны кирилл арифлеринен арап тилинде дердж этемиз. Эр бир дуада Субханеке дуасы ве Фатиha суресини, адети узьре, окъумакъ шарттыр. Олардан сонъ ашагъыдаки он суреден бири окъулыр. Бу сурелер ве дуаларнынъ эписи эзберленип алынмасы керек. Олар, беш вакъыт намаз къылынгъанда да, окъуалалар.

Субханеке

(Субханекел-ляхумме веби-хамдике ветебарекесмуке ветеаля джеддуке веля хляhe гъайрук).

Фатиha суреси

Бисмилляhi 'р-Раhмани 'р-Раhим

Эль-хамду лиллаhi Раббиль-алемийн. Эр-Раhманир-Раhим. Малики евмид-дийн. Ийяке-набуду ве ийяке-нестейн. Иhдинас-сыратал-мустакъийм. Сыраталлезийне эъамте алейhim. Гъайриль-магъдуби алейhim ве леддаллийн.

Филь суреси

Бисмилляhi 'р-Раhмани 'р-Раhим

Элем тера кейфе феале Раббуке би-эшабиль-фийль. Элем еджаль кейдеhум фий тадлийль. Ве эрселе алейhim тайран эбабийле. Термий-him би-hижаратин мин сид-джийль. Федже-алеhум ке-асфин меъкуль.

Къурейш суреси

Бисмилляhi 'р-Раhмани 'р-Раhим

Ли-иляфи къурейшин. Иляфиhim риhлетеш-шитаи вас-сайф. Фелъябуду Раббе хазель-Бейт. Эллезий эъамеhум мин джуин ве аменеhум мин хайф.

Маун суреси

Бисмилляhi 'р-Раhмани 'р-Раhим

Эразйтеллезий юкеззибу биддийн. Фезаликеллезий едуъуль етийм. Веля еhудду эъа таамиль мискийн. Февейлулиль мусаллийн. Эллезий-неhум ан саятиhim саhун. Эллезийнеhум юрауне ве емнеунель-маун.

Кевсер суреси

Бисмилляһи`р-Раһмани`р-Раһим

Инна атайна кель-кевсер, Фе-салли ли Раббике венһар. Инне шаниеке һувель-эбтер.

Кафирун суреси

Бисмилляһи`р-Раһмани`р-Раһим

Къуль я эйһуһель-кафируне. Ля ахбуду ма таъбудун. Ве ля эн тум абидуне ма аъбуд. Ве ля эне абидуһ ма абедтум. Веля-энтум абидуне ма аъбуд. Лекум динукум велийе дин.

Наср суреси

Бисмилляһи`р-Раһмани`р-Раһим

Иза джае насруллаһи вельфетһ. Вераъэйтен-насе едһулуне фийдийниль-лаһи эф-ваджа. Фесеббин би-һамди Раббике вестагъфирһ, иннеһу къане тевваба.

Теббет леһеб суреси

Бисмилляһи`р-Раһмани`р-Раһим

Теббет еда эбийлеһебин ве теббе. Ма агъна анһу малуһу ве ма кесеб. Сейасла наран зателеһебин. Вемраетуһу һаммалетель-һатаб. Фий джийдиһа һаблун мин месед.

Ихляс суреси

Бисмилляһи`р-Раһмани`р-Раһим

Къульһуваллаһу эһад. Аллахус-самед. Лем елид ве лем юлед. Ве лем екунлеһу куфувен эһад.

Фелакъ суреси

Бисмилляһи`р-Раһмани`р-Раһим

Къуль эъ-узу би-Раббиль-фелакъ. Мин шерри ма һалакъ. Ве мин шерри гъаъсикъин иза ве къаб. Ве мин шеррин-неффасати филукъад. Ве мин шерри һасидин иза һасед.

Нас суреси

Бисмилляһи`р-Раһмани`р-Раһим

Къуль эъ-узу би-Раббин-нас. Меликин-нас. Иляхиннас. Мин шерриль-вес василь-һаннас. Эллезий ювес вису фий судурин-нас. Минель-джиннети вен-нас.

Терджиман РИЗА ФАЗЫЛ

Азраф суреси

7

Дженнетни ве джеэннемни сейир этмек ичюн кѳуруладжакъ дивар акъкъында икяе эткен бу суре Мекке девринде энген олып, 206 аеттен ибареттир.

Бу суредѳ пейгъамберлер акъкъында биринджи кере тафсилятлы икяе этиле ве мында Нух, Худ, Салих, Лут, Шуайб ве Муса киби къадимий пейгъамберлер акъкъында икяелер сѳйлениле. Хусусан Муса пейгъамбер акъкъында тафсилятлы айтылып, онынънен залым Фыравун арасында олып кечкен маджералар къайд этиле ве Исраил огъуларына берильген ниметлер, Алланынъ эмирлерини ред эткенлери ичюн башларына тюшкен беля-мусибетлер акъкъында икяе этиле.

Башкъа сурелерде олгъаны киби, бу суредѳ де Алланынъ бир олгъаны, джеза накъ эжени ве гъайрыдан тирилюв киби Исламнынъ эсас маиети олгъан шейлер акъкъында сѳз кете.

Суренинъ башында Мухаммед пейгъамберге энген муджизе — кѳуръан акъкъында айтылып, Онынъ бутюн инсаниет ичюн буюк иляий нимет олгъаны ве дюнья эм де

ахрет сеадетине иришмек ичюн онда косътерильген ёл-ёрукъларгъа, эмир-насиатларгъа риает этмек лязим олгъаны къайд этиле.

Ниает, бу суреде ахрет куни бладжакъ вазият тасвирлене. О куни адамлар учъке болъунеджеклер: омюрлерини иманнен ве яхшы амеллернен кечирген кишилер дженнетке киреджеклер, динсиз олгъан ве озълерине де, башкъаларына да яманлыкъ япкъ кельген кишилер джеһеннемге къойыладжакълар; япкъан яхшылыкъларынен яманлыкълары бирдайын олгъанлар исе «Аъраф»къа давет этиледжеклер. Аъраф — дженнет иле джеһеннемнинъ арасыны айырып тургъан кенъ бир дивар олып, шу учюнджи къысымгъа кирген кимселер о диварнынъ устинде топланып, Алла оларны дженнеткеми яки джеһеннемгеми укюм этеджек — шуны беклеп туралар. Мында шу вазиятнинъ тасвири озъ ифадесини тапкъаны ичюн бу суре «Аъраф» адыны алгъандыр.

Бисмилляһи' р-Раһмани' р-Раһим

1. Элиф, Лям, Мим, Сад. 2 (Эй Муһаммед), бу Китап санъа эндирильди. Онынънен инсанларны (Алланынъ азабындан) къоркъызмакъ ве инангъанларгъа огют бермек ичюн къальбинъе ич бир тарлыкъ (шубһеленюв) кельмесин! Ве муъминлер ичюн о бир хатырлатмадыр. 3. (Эй инсанлар) Раббинъизден сизге эндирильген шейге (Китапкъа) бойсунынъ, ондан башкъа «достлар»гъа бойсунманъыз! Пек аз огют динълейсинъиз. 4. (Бизим эмримизге итаат этмеген) нидже койлерни ёкъ эткенмиздир; оларгъа азабымыз геджелейин яки (кунъдюз) юкъуда экенде етип кельди. 5. Бизим азабымызгъа огърагъан вакъытларында (ич бир дава этмедилер) сёзлери тек: «Бизлер керчектен де һакъсыз эдик», — демектен ибарет олгъандыр. 6. Валлай, озълерине пейгъамбер ёлланылгъанлардан да суаль-джевап алынаджакъ, пейгъамберлерден де. 7. Энди оларгъа (япкъан ишлери акъкъында) ишнинъ аслыны билип сёйлермиз, зира биз ёкъ дегиль эдик де. 8. (Амеллерни) догъру ольчев ана шу куни оладжакъ. Кимнинъ де (яхшы амеллери) агъыр кельсе, иште олар къуртулгъанлардыр. 9. Ольчулери (яхшы амеллери) энгиль кельгенлер исе аетлеримизге япкъан һакъсызлыкъларындан себеп озълерине языкъ эткенлердир. 10. Сизни ер юзинде ерлештирдик ве сизге онда кечинюв васталары яраттыкъ. Амма пек аз шукюр этмектесинъиз. 11. Валлай, биз сизни яраттыкъ, сонъра шекиль бердик, сонъра мелеклерге: «Адемге седжде этинъиз», — дедик. Иблистен¹ башкъа эписи седжде этти, о седжде эткенлерден олмады. 12. (Алла): «Санъа эмир эткен вакътымда сени седжде этювден не токътатты?» — деди. «Мен ондан (Адемден) устюним. Мени атештен яраткъансынъ, оны исе чамурдан яраттынъ», — деди о. 13. (Алла) деди: «Шай олса, чыкъ ондан (дженнеттен)! Санъа онда буюкленмек ляйыкъ дегиль. Деф ол! Сен алчакъларнынъ бирусинъ!» 14. «Манъа оларнынъ (инсанларнынъ) гъайрыдан тириледжек кунине къадар (къыяметке къадар яшамагъа) муддет бер», — деди о. 15. (Алла) деди: «Сен муддет берильгенлерденсинъ». 16. О айтты: «Энди ант олсын ки, мени ёлдан саптыргъанынъ ичюн, сенинъ догъру ёлынъда оларгъа (инсанларгъа) къаршы тураджагъым. 17. Сонъра оларнынъ оглеринден ве артларындан, сагъ ве солларындан келип (догъру ёлдан саптырырым) ве (акъибетте) оларнынъ чокъусыны (берген ниметлеринъе) шукюр эткен алда буламазсынъ». (Яни оларнынъ шукюрсизликлери беян олып). 18. (Алла) айтты: «Ондан (дженнеттен) масхара ве алчакъ алда деф ол! Валлай, инсанлардан санъа ким бойсунса, оларнен ве сеннен джеһеннемни толдыраджагъым. 19. «Эй Адем! Сен исе чифтинъ (Ава) иле дженнетни мескен етип, истеген шейлеринъизден ашанъыз, лякин мына бу терекке якъынлашманъыз, ёкъса залымлардан олырсынъыз». 20. Шейтан айып ерлерини озълерине косътермек ичюн оларгъа: «Раббинъизнинъ сизге бу терекни ясакъ этюви мелеклерге чеврильмеменъиз я да бу ерде темелли къалмаманъыз ичюндир» — деп фысылдады. 21. «Догърусы мен сизге огют бергенлерденим», — деп экисине емин этти. 22. Боyle етип оларнынъ янъылмаларыны темин этти. Теректен мейва алып ашагъанларынен озълерине (бир-бирининъ) айып ерлери корюнди ки дженнет япракъларынен о ерлерини къапата башладылар. Раббилери нида етип: «Мен сизлерге бу терекни ясакъ этмеген эдимми? Шайтаннынъ сизге апачыкъ душман олгъаныны сёйлемеген эдимми?» — деп сесленди. 23. Экиси де: «Раббимиз! Озимизге языкъ эттик; бизни багъышламасанъ ве мерһамет

этмесенъ, биз зарар корьгенлерден олырмыз», — дедилер. 24. Алла айтты: «Бир-биринъизге (яни шайтан инсангъа, инсан шайтангъа) душман оларакъ (дженнеттен) чыкъынъыз! Энди сизлер белли бир вакъыткъадже (яни эджелинъиз еткендже) ер юзинде ерлешип, кечинеджексиз». 25. «О ерде яшап, о ерде олип, о ерде де (эсап-китап ичюн) гъайрыдан тирилип чыкъарыладжакъсынъыз», — деди о. 26. Эй, инсан огъулла! Айып ерлеринъизни къапатаджакъ кийимлерни ве сизни безетеджек кийимлерни де тюширдик. (Эписинден исе) яхшы Аллагъа инанув, иман орьтюдидир. Алланынъ бу аетлери огют алманъыз ичюндир. 27. Эй инсан огъулла! Шайтан, айып ерлерини озылери не косътермек ичюн кийимлерини союндырып, ана-бабанъызны дженнеттен чыкъаргъаны киби сизни де шашыртмасын. Чюнки о ве онынъ тарафдарлары сизни озинъиз бильмеген тарафтан корип туралар (яни насыл алдангъанынъызны дуймай къала билесиз). Эльбетте биз шайтанны инанмагъанларгъа дост эткенмиз. 28. Олар бир феналыкъ² япкъан вакъытта (меселя, олар Кябени чыплакъ алда таваф этер эдилер): «Баба-деделеримизни шойле булгъанмыз, Алла да бизге буны эмир этти», — дейлер. Айт ки (Эй Мухаммед) «Алла феналыкъны эмир этмез. Аллагъа къаршы бильмеген шейинъизни сёйлейсинъизми?» 29. Айт ки: «Раббим адалетни эмир этти; эр седжде еринде юзинъизни месджид олгъан тарафкъа догърултынъыз. 3. Динде самимий оларакъ Онъа ялварынъыз. Сизни яраткъаны киби кене Онъа къайтаджакъсыз». 30. Алла инсанлардан бир такъымыны догъру ёлгъа ириштирди, бир такъымына исе ёлдан чыкъувны һакъ этти. Чюнки булар Алланы быракъып, шайтанларны дост этселер де, кене озылерини догъру ёлда, деп саялар. 31. Эй Адем огъулла! Эр (вакъыт) джамиге гузель (темиз) кийимнен барынъыз; ашанъыз-ичинъиз, тек исраф этменъиз, чюнки Алла исрафчыларны севмез. 32. (Эй Мухаммед), айт ки: «Алланынъ озь къуллаы ичюн яраткъан зийнетини (кийимлерини) ве темиз рызыкъларыны ким арам этти?!» «Булар (яни кийим ве эял рызыкълар) дюнья аятында инангъанларнынъдыр, къыямет кунинде де ялынъыз олар ичюндир», — де. Бильгенлер ичюн аетлеримизни бойле ачыкъ-айдын беян этемиз. 33. Айт ки: «Раббим тек ашкъар ве гизли феналыкъларны, (бутюн чешит) гунаһларны, һакъсыз ерде зулум этювни ве Аллагъа (теньдеш экенлигине) ич бир тюрлю весикъа-делиль эндирмеген шейлерини Онъа тенъдеш этменъизни эм де Алланынъ шанына бильмеген шейлеринъизни сёйлеменъизни арам эткендир». 34. Эр бир уммет ичюн (бельгиленген) эджель бардыр. Вакъытлары келип, эджеллери етсе, не бир саат кечиктирилир, не де огге кече билирлер. 35. Эй инсан огъулла! Сизге аранъыздан Меним аетлеримни окъугъан пейгъамберлер кельгенде, ким де оларнынъ бильдиргенине къаршы чыкъмакътан сакъынса ве озини тюзетсе, иште оларгъа къоркъу ёкътыр ве олар кедерленмейджеклер. 36. Меним аетлеримни ялан этип, оларгъа къаршы буюклик косътергенлер (юзь чевиргенлер) — иште олар джеһеннемлидирлер, о ерде темелли къаладжакълардыр. 37. Аллагъа къаршы ялан уйдыргъан я да Онынъ аетлерини ялан сайгъандан даа залым ким бар?! Китапта косътерильген пайларыны аладжакъ олардыр. Эльчилеримиз джанларыны алмагъа келир экенлер, оларгъа: «Алланы ташлап, табынгъан путларынъыз къайда? (не ичюн келип сизни олжумден къуртармайлар?)», — дегенде, олар: «Бизден джойылып кеттилер», — дерлер ве озылерининъ зарарларына — динсиз олгъанларына шаатлыкъ этерлер. 38. (Алла) айтар: «Сизден звель кечкен джин ве инстен ибарет умметлернен берабер атешке кирынъыз!» — дер. Эр бир уммет киргенде озь ёлдашыны (яни озини ёлдан чыкъаргъанлары) лянетлей. Эписи бир-бири артындан джеһеннемде топланганда, сонъкилер огдекилери ичюн: «Раббимиз! Бизни ёлдан саптыргъанлар иште булардыр, оларгъа атеш азабыны къат-къат бер», — дерлер. Алла: «Эпинъизинъки къат-къаттыр, амма бильмейсинъиз», — 39. Огдекилер сонъкилерине: «Сизинъ бизден бир устюнлигинъиз ёкъ эди, къазангъанынъызгъа коре азабыны татынъ», — дейлер. 40. Догърусы аетлеримизни ялан сайып, оларгъа къаршы буюклик косътергенлерге (юзь чевиргенлерге) кокнинъ къапысы ве деве иненинъ тешигинден кечмейиндже олар дженнетке киралмазлар. Къабаатлары ичюн Биз иште шойле джезаландырамыз! 41. Олар ичюн джеһеннемден бир ятакъ ве устьлерине де орьтюлер бардыр. Залымларны бойле джезалаймыз! 42. Инангъан ве ярарлы иш ишлегенлер — Биз ич бир

джангъа кучю етеджегинден зияде юклемаймыз — иште дженнетлилер олардыр, о ерде темелли къаладжакълардыр. 43. Дженнетте ашагъысындан ирмакълар акъаркен, гонъюллеринден (бир-бирлерине нисбетен олгъан) кини чыкъарып атармыз. «Бизни бу (ниметлерге) ириштирген Аллагъа шерейлер олсын. Эгер Алла бизни догъру ёлгъа къоймагъан олса, биз догъру ёлны тапалмаз эдик. Валлайи, Раббимизнинъ пейгъамберлери бизге хакъ динни кетирген экенлер», — дерлер ве оларгъа: «Япкъан (яхшы) амеллеринъизге къаршылыкъ сизге мирас этип берилген дженнет мына шудыр», — деген нида эшитилир. 44-45. Дженнетлилер джехеннемлилерге: «Биз Раббимизнинъ бизге берген вадесининъ (дженнет ве ондаки ниметлернинъ) хакъ экенини коръдик. Сизлер де Раббинъизнинъ ваде эткен шейининъ (джехеннем ве андаки зулум-азапларнынъ) хакъ экенини коръдинъизми?» — дегенде, олар: «Эбет», — дедилер. Оларнынъ арасындан бир деллял: «Алланынъ ёлында тайдыргъан ве онынъ эгрилигини истеген ве ахретни инкяр эткен залымларгъа Алланынъ лянети олсын!» — деп къычырыр. 46. Эки тараф (яни дженнетлилернинъ ве джехеннемлилернинъ) арасында бир сед олып, о диварнынъ устинде эки тарафны да сималарындан таныгъан адамлар бардыр. Олар дженнетлилерге: «Сизге тынчлыкъ олсын» — дейлер. Озьлери исе кирмек истеселер де, даа дженнетке киралмагъан кимселердир. 47. Козьлери джехеннемлилер тарафкъа чевирилгенде: «Раббимиз! Бизни залымларнен бирге булундырма!» — дейлер. 48-49. Дивар устинде тургъанлар сималарындан таныгъан адамларына: «Топлулыгъынъыз, топлагъан дюнья малынъыз ве косътерген буюклигинъиз сизлерге файда бермеди. Алланынъ рахметке ирдирмейджегине емин эткен кишилеринъиз булар эдими? — деп сесленирлер (Буларгъа исе): «Сизлер ичюн ич бир тюрю хавф-къоркъу ёктыр, сизлер ичгъамлы олмайджакъсыз», — (денильди де). 50-51. Джехеннемлилер дженнетлилерге: «Бизге бираз сув я да Алла сизге берген рызыкътан беринъиз», — деп нида эткенде, олар: «Алла бу ниметлерни динлерини шакъа-оюнгъа чевирген (кулькиге алгъан), дюнья аятына алдангъан инкярджыларгъа экисини де арам эткендир», — дедилер. Бугунъки кунъде корюшеджегимизни унуткъанлары, Бизим аетлеримизни биле-биле инкяр эткенлери киби, биз де оларны «унутырмаыз». 52. Валлайи, биз оларгъа (Мекке залисине) инангъан миллет ичюн догъру ёл косътериджи ве рахмет сыфатында бир Китап (Къуръан) кетирдик ве озъ билъгимиз иле оны ачыкъ-айдын беян эттик. 53. Олар исе онынъ (бу Китапнынъ) сонъыны-акъибетини (яни ондаки аетлер хакъ олгъанынынъ исбатланмасыны) беклейлер. Онынъ сонъы кельген КУНЪде эвель — оны унуткъан (яни ондан юзь чевирген) кимселер: «Раббимизнинъ пейгъамберлери хакъ динни кетирген экенлер, энди бизни акълайджакълар бармы экен яки япкъан ишлеримизден башкъа амеллерни беджермек ичюн (кене дюньягъа) къайтарылмаз экенмизми?» — деп къалдылар. Олар акъикъатен озьлерине языкъ этилер ве озьлери уйдыргъан путлары олардан гъайып олдылар. 54. Эльбетте, Раббинъиз — Алла ойле заттыр ки, коклер ве ерни алты кунъде яратып,⁴ сонъра (Онынъ Ози) аршыгъа (кокте тахткъа) ерлешти. О, кунъдюзни турмай къувалагъан — гедженен (къаранлыкънен) оръткен кунешни, айны, йылдызларны — эписини Озь укюмине бойсундыраракъ бар эткен Алладыр. Билинъиз ки, яратмакъ да, эмир этмек де Онынъ хакъкъыдыр. Алемлернинъ Рабби олгъан Алла юджедир. 55. Раббинъизге гонъульден ве ичинъизден ялварынъыз. Догърусы, О адден ашкъан кимселерни (яни эль козине коринмек ичюн тырышкъанларны) севмез. 56. Ве (Алланынъ дини иле) тюзельтильгенден сонъ ер юзинде бозгъунджылыкъ япманъыз! Аллагъа (азабындан) къоркъып, (рахметине) умют этип ялварынъыз. Догърусы, Алланынъ рахмети яхшы амель эткенлерге якъындыр (яни яхшылыкъ япкъанлар Алланынъ рахметине эп якъынлаша берелер). 57. О ойле Зат ки, Озь рахметининъ (яни ягъмурнынъ) огюнден мудждеджи оларакъ рузгяр йибери. Рузгярлар, ягъмур юкли булутларны юкленип, оны олю бир мемлекетке кетирир. О ерге сув тоширип, онынъ ярдымынен эр тюрюл мейваларны етиштиремиз. Олилерни де (озъ ерлеринден) мына бойле этип чыкъарырмаыз. Бельки бундан ибрет алырсынъыз. 58. Яхшы топракъ Раббининъ изнирадесинен (къолай) берекет берир. Яман (тузлы) топракънынъки исе къыйынлыкънен етишир. Шукюр эткен къавм ичюн аетлерни мына бойле ерли-

еринен ачыкълатамыз. 59. Валлай, Нухны озь къавмине (пейгъамбер этип) ёлладыкъ. О: «Эй къавмим, Аллагъа ибадет этинъиз! Ондан башкъа танърынъыз ёкъ. Догърусы, сизинъ улу КУНЬ (Къыямет кунининъ) азабына огърайджанынъыздан къоркъаман»,— деди. 60. Онынъ къавминден (задекан) адамлар: «Биз сенинъ ап-ачыкъ адашкъанынъны коремиз»,— дедилер. 61-63. О айтты: «Эй къавмим, мен ич де адашмайым, мен анджакъ бутюн алемлернинъ Рабби тарафындан йиберильген пейгъамберим! Мен Раббимнинъ вазифелерини сизлерге еткизем ве насият берем эм де Алла тарафындан сиз бильмеген шейлерни билемен. Сизлерни (ахрет азабынен) къоркъызмакъ ичюн ве бельки (Алланынъ) раһметине ириширсинъиз, деп сизлерге Раббинъызден олгъан эслетме (шаатлыкъ) озь аранъыздан бир кишиге (яни манъа) кельгенине шашасынъызмы?» — деди. 64. Оны яланджы сандылар. Биз оны ве гемиде берабер олгъанларны къуртардыкъ. Бизим аетлеримизни ялан сайгъанларны сувда богъдыкъ,⁵ чюнки олар кёр бир миллет эди. 65. Ад (адитлер)⁶ миллетине де озь къардашлары олгъан Худны йибердик. «Эй миллетим! Аллагъа къуллыкъ этинъиз! Ондан башкъа танърынъыз ёкъ. Онынъ азабындан къоркъмайсынъызмы?» — деди о. 66. Онынъ миллетинден къафир олгъан илерни адамлар: «Биз сенинъ анъсыз экенинъни корип турамыз ве сени яланджылардан деп саямыз»,— дедилер. 67. «Эй миллетим! Мен анъсыз дегиль де, бутюн алемлернинъ Рабби тарафындан ёлланылгъан пейгъамберим»,— деди о. 68. «Сизге Раббимнинъ сёзлерини бильдирмектем. Мен сизлер ичюн ишанчлы бир огютчимен. Сизлерни (ахрет азабынен) къоркъызмакъ ичюн Раббинъызден олгъан эслетме (шаатлыкъ) озь аранъыздан олгъан кишиге (манъа) кельгенине шашасынъызмы? (Алла) сизни Нух къавминден сонъ халифе этип къойгъаныны ве кучъ-къуветинъизни зияде этип⁷ яраткъаныны хатырланъыз! Алланынъ ниметлерини хатырланъыз, бельки къуртулыш тапарсынъыз»,— деди. 70. Олар: «Сен бизге ялынъыз Аллагъа къуллыкъ этмемиз ве баба-деделеримиз сыгъынып кельген путларны терк этмемиз ичюн кельдинъми? Ойле экен, догъру сёзликлерден олсан, бизге ваде эткен шейинъни (яни Алланынъ азабыны) кетирчи»,— дедилер. 71. О айтты: «Энди устинъизге Раббинъиз тарафындан азап ве гъазап кельмесини һакъ эттинъиз. Менимнен озинъиз ве баба-деделеринъиз къойып кеткен путларынъызнынъ адлары акъкъында давалашаджакъ оласынъызмы? Я Алла (оларгъа ибадет этюв акъкъында) ич бир весикъа-делиль эндирмеди де?!. Шай экен, (Алланынъ азабыны) бекленъиз, мен де сизлернен берабер беклегенлерденим»,— деди. 72. Биз оны (Худны) ве онынънен берабер булунгъанларны Озь раһметимизнен къуртардыкъ ве Бизим аетлеримизни ялан деген ве инанмагъан кимселерни бир къалдырмай ёкъ эттик. 73. Семуд миллетине⁸ де къардашлары Салихни ёлладыкъ. «Эй миллетим! Аллагъа къуллыкъ этинъиз. Ондан башкъа танърынъыз ёкътыр. Раббинъызден сизге бир муджизе — весикъа кельди — Алланынъ бу ыргъачы девеси сизге бир делильдир. Оны чезип йиберинъ, Алланынъ топрагъында отласын. Онъа яманлыкъ этменъиз, ёкъса джан якъыджы азапкъа огъарарсынъыз».

И з а а т. Риваетте айтылгъанына коре, Салих пейгъамбернинъ къавми ондан һакъ пейгъамбер экенини тасдыкълайыджы бир муджизе косьтермесини талап эткенде, пейгъамбер оларнынъ кози огюнде кесек ташны тири девеге чевире ве оны соймай-ольдирмей озь алынджа йибермелерини эмир эте. Акс алда, башларына беля келе биледжегине оларны къандыра.

74. «Онынъ (Алланынъ) сизни Ад (миллетин)ден сонъ халифе этип къойгъаныны ве сизге ернинъ тегиз ерлеринде (язлыкъ) кошклер къурдырып, дагълыкъ ерлерде (къышлыкъ) эвлер тиклетип ер юзинде ерлештиргенини хатырланъыз! Алланынъ ниметлерини анъынъыз ве ерде бозгъунджылыкъ япып, къарышыкълыкъ чыкъарып юрьменъиз!» деди о. 75. Миллетининъ буюкликъ этип, юзь чевирген кимселери, араларында муъмин олгъанларгъа: «Салихни Раббиси тарафындан йиберильген пейгъамбер деп билесинъизми?» — дедилер. Олар айттылар: «Эльбетте, биз онынъ вастасынен йиберильген шейге (динге) инанамыз». 76-77. Буюкликъ эткен кимселер исе: «Биз сизинъ инангъан шейинъизни инкяр этемиз»,— дедилер ве ыргъачы девени сойып ташладылар, яни Раббилерининъ эмиринден баш тарттылар. Сонъра: «Эй

Салих, эгер пейгъамберлерден олсанъ, бизге ваде эткен шейинъни (яни Алланынъ азабыны) кетирчи!?» — дедилер. 78. Бу себептен оларны деһшетли зельзеле тутып, тургъан ерлеринде тиз устюне чёкип къалдылар. 79. Сонъ (Салих) олардан юзь чевирип деди: «Эй миллетим! Валлайи, мен сизге Раббимнинъ сёзлерини еткиздим ве огют бердим. Лякин сиз огют бергенлерни севмейсинъиз», — деди. 80-81. Лутны да йибердик.⁹ О озъ къавмине: «Дюньяда ич кимсенинъ япмагъан бир бозукъсызлыгъыны япасынъызмы? Сиз къадынларны быракъып, озъ нефсинъизни къандырмакъ ичюн эркеклерге бармакътасынъыз да?! Екъ, сиз адден ашкъан бир къавмдирсиз», — дегенини хатырланъ! 82. Къавмнинъ джевабы исе тек мына шундан ибарет олды: «Оларны (Лутны ве онынъ тарафдарларыны) койден айдап йиберинъиз! Чюнки олар (динге нисбетен) темиз олмагъа ынтылгъан инсанлар экенлер». 83. Бунынъ устине Лутны ве тарафдарларыны къуртардыкъ. Ялынъыз къарысы кериде къалып, эляккъа огърагъанлардан олды. 84. Къалгъанларнынъ устине ойле бир деһшетли ягъмур-таш ягъдырдыкъ ки, джинаетчи-асый къавмнинъ акъибети насыл олгъанына бир бакъынъ! 85. Медиен халкъына¹⁰ да къардашлары Шуайбни (пейгъамбер этип) йибердик. О айтты: «Эй халкъым! Аллагъа къуллыкъ этинъиз! Ондан башкъа танърынъыз ёкътыр. Раббинъизден сизге бир весикъа (яни дин) кельди. Ольчу ве теразени там догъру чекинъиз ве адамларнынъ акъкъыны ашаманъыз эм де ер (пейгъамберлер йиберювнен) тюзетилгенинден сонъ, онда (динсиз олып) бозгъунджылыкъ япып юрьменъиз. Эгер муъмин олсанъыз, мына бу озинъиз ичюн яхшыдыр. 86. Эр бир ёлда (кишилерни) къоркъызып, Аллагъа инангъанларны Онынъ ёлындан чыкъармагъа ве о ёлны бозмагъа аракет этип турманъыз! Аз олгъан (яни кучъ-къуветсиз) олгъан вакътынъызда (Алла) сизлерни чокълаштыргъаныны (яни кучъ-къудретли эткенини) хатырланъыз ве бозгъунджы кимселернинъ акъибети насыл олгъаныны коринъиз. 87. Эгер сизлерден бир топлулыкъ меннен йиберильген динге инанып, башкъа бир топлулыкъ исе инанмаса, та Алла арамызда Озь укминъ чыкъаргъандже (яни ким хакълы, ким хакъсыз экени малюм олгъандже) сабыр этинъиз! О, укюм этиджилернинъ энъ яхшысыдыр», — деди.

Докузынджы джуз

88-89. Халкънынъ буюкликъ косътерген илери кельгенлери: «Эй Шуайб! Я сени ве сенинъле берабер инангъанларны коюмизден айдап чыкъарырмакъ да сиз бизим динимизге дёнерсиз», — дедилер. Шуайб оларгъа: «Эгер (дининъизни) бегенмесек де (дёнейик)ми? Алла бизни дининъизден къуртаргъан сонъ онъа дёнеджек олсакъ, Алланынъ шанына ялан уйдыргъан олырмакъ да? Раббимиз истемесе, бизге о динге къайтмакъ ич де джаиз дегиль. Раббимизнинъ ильми эр шейни къаврап алгъандыр, Биз ялынъыз Аллагъа сыгъындыкъ. Раббимиз! Бизнен халкъымыз арасында хакъ иле сен укюм эт. Сен укюм эткенлернинъ энъ яхшысысынъ», — деди. 90. Халкънынъ инкяр эткен илери кельгенлери: «Шуайбгъа бойсунсанъыз, эльбетте, зарар корьгенлерден олырсынъыз», — дедилер. 91. Олар деһшетли зельзелеге огърап, тургъан ерлеринде тиз устине чёктилер. 92. Шуайбны яланджы деген кимселер гуя шу ерде санки яшамагъан киби олдылар. Шуайбны яланджы деген кимселернинъ озьлери зарар корьдилер. 93. Сонъра (Шуайб) олардан чеврильди де: «Эй халкъым! Мына мен Раббимнинъ динини сизге еткиздим ве огют бердим. Энди къафирлер ичюн ничюн къайгырайым?» — деди. 94. Биз анги бир койге (ерге)¹¹ пейгъамбер йиберсек (ве о ердеки адамлар биз йиберген пейгъамберге инанмаса), о ернинъ халкъыны, ялварып-ялкъарсынлар, деп тарлыкъ ве сыкъынтыгъа огъраттыкъ. 95. Сонъра шу яманлыкъ ерине яхшылыкъны койдыкъ. Атта (олар) чокълашып: «Бабаларымыз да бойле сыкъынтыгъа огъратылгъанлар, сонъ боллукъкъа къавушкъан эдилер», — дегендже, оларны озьлерине дуйдырмадан, апансыздан якъалай бердик (къыргъынлыкъкъа огъраттыкъ). 96. Эгер о койлернинъ (ернинъ) халкъы инангъан ве Бизге къаршы чыкъмакътан сакъынгъан олсалар, оларгъа кокнинъ ве ернинъ боллукъларыны берир эдик. Амма олар (пейгъамберлеримизни) яланджы эттилер, шунынъ

чюн оларны озьлерининъ япкъан гунаһлары себебинден якъаладыкъ. 97. Къасабаларнынъ халкъы¹² азабымыз оларгъа юкълагъан вакъытларында кельмейджегине эмин эдилерми? 98. Яхут къасабаларнынъ халкъы къушлыкъ вакътында эгленир экенлер, азабымыз оларгъа (шу вакъытта) кельмейджегине эмин эдилерми? 99. Олар асыл Алланынъ айнеджилигинден хавфсыз эдилерми? Алланынъ айнеджилигинден анджакъ зарар корьгенлер хавфсыз олырлар. 100. Саиплеринден сонъ ер юзине мирасчы олып кельген кимселерге аля даа анълашылмадымы экен, Биз истесек оларны да гунаһлары себебли джезагъа огъратыр эдик. Биз оларнынъ къальплерини къапатып муурлермиз де, бир шей дуймазлар. 101. (Эй Мухаммед!) Иште санъа шу койлернинъ хаберлерини сейлемектемиз. Валлай, оларгъа пейгамберлери муджизе-аетлер кетирди, амма олар эвельден (яни муджизелер кельмей туруп пейгамберлерини) яланджы эткенлеринден себеп (муджизелер кельген сонъ да) инанмадылар. Алла къафирлернинъ къальплерини бойле къапатып муурьлер! 102. Оларнынъ чокъысында ахдгъа багълылыкъ корьмедик ве эксерисини итаатсыз алда булдыкъ. 103. Сонъра пейгамберлернинъ артындан Мусаны Озь аетлеримизнен Фыравунгъа ве онынъ адамларына¹³ ёлладыкъ. Аетлеримизге къаршы накъсызлыкъ эттилер. Энди бозгъунджыларнынъ акъибетлери насыл оладжагъына бир бакъ. 104. Муса деди: «Эй Фыравун! Мен алемлернинъ Раббисининъ пейгамберим! 105. Мен Алла акъкъында факъат акъикъатны сейлемек борджым. Сизге Раббинъизден бир муджизе кетирдим. Энди Израил огъулларыны менимле берабер (озь юртларына) джонетинъ».

Изаат. Муфессирлернинъ (Къуръаннынъ манасыны анълаткъанлар) язгъанына коре, асыл эдждатлары Мукъаддес Земинден (Шамдан) олгъан Израил къавмининъ Мысырда ерлешип къалгъанларына себеп — Юсуф (пейгамбер) заманларында Якъубнынъ тувгъан-урувлары Мысыргъа келип, шу ерде бала-чагъа етиштирип къалып кетелер. Девлет башына Фыравун кельгенде, оларны къул этип, энъ агъыр ишлерде чалыштырып башлай. Шу вакъыт Муса пейгамбер Израил огъулларыны бу эсирликтен къуртарып, баба-деделерининъ Ватаны Мукъаддес Земинге (Шамгъа) алып кетеджек ола. Энди ашагъыдаки аетлерде Муса пейгамбернинъ кетирген муджизелери беян этиле.

106. Фыравун: «Эгер догъру сёзлилерден олып, муджизе-аетлер кетирген олсанъ, къана къой ортагъа» — деди. 107. Шу вакъыт Муса асасыны (жезл) ерге атар-атмаз о ап-ачыкъ бир йылангъа чеврильди. 108. Сонъ къолыны (джебинден) чыкъаргъан эди, къарап тургъанларгъа без аз олып коринди (амма о къара тенли эди—) 109. Фыравун халкъынынъ (яни къыбтийлернинъ) илери кельген адамлары: «Догърусы, бу (Муса) уста тылсымджы», — дедилер. 110. Фыравун айтты: «О сизлерни озь мемлекетинъизден чыкъараджакъ ола (бунъа) не дейсинъиз? — деди. 111-112. Олар дедилер: «Оны ве къардашы (Харун)ны къойып тур да, бутюн шеэрлерге (тылсымджыларны) топлап кетириджилерни ёлла ве олар энъ отъюр (уста) тылсымджыларны кетирсинлер». 113. (Шундан сонъ) тылсымджылар Фыравуннынъ алдына келип: «Эгер биз енъсек, бизге (буюк) мукафат бар дегильми?» 114. О: «Эльбетте, енъсенъиз меним якъынларымдан олырсыз», — деди. 115. Тылсымджылар: «Эй Муса! Я сен (марифетинъни) ташла, я биз ташлайыкъ», — дедилер. 116. О: «Сиз ташланъыз», — деди. Олар (эллериндекини) ташлагъанда, адамларнынъ юзьлерини тылсымладылар ве оларны уркюттилер ве буюк бир тылсым аптылар.

Изаат. Айткъанларына коре, шеэр четиндеки бир вадийге топлангъан халкънынъ оюнде бинълернен тылсымджы къолларындаки таякъчаларыны ве йиплерини ташлагъанда, бутюн вадий усть-устиине обаланып-къаланып яткъан йыланларгъа толып кеткен экен. Адамлар деъшет алтында къалалар, атта Муса пейгамбер биле эеджанлана. Шу вакъыт...

117. Биз Мусагъа: «(Къолындаки) асанъны ташла», — дедик. Ве бирден (адждерхагъа чеврильген аса) оларнынъ «уйдурма»ларыны юта башлады. 118. накъ-акъикъат ерини тапты ве оларнынъ япкъанлары бошкъа кетти. 119. О ерде олар енъильдилер ве бичаре алда къалдылар. 120-122. (Шу вакъытта)

о тылсымджылар (тиз чёкип) седжде этерек: «Алемлернинъ Раббине, Муса ве Харуннынъ Раббисине инандыкъ»,—дедилер. 123-124. Фыравун: «Мен изин бермей туруп, сиз Онъа инандынъызмы?! Шубһесиз, бу (яптыгъынъыз) шу шеърден онынъ эалисини чыкъармакъ ичюн якъан бир илленъиздир. Амма сиз (якъында) корерсинъиз, валлай, къолларынынъзы, аякъларынынъзы халама этип (онъ къол ве сол аягъынъызны) кеседжегим, сонъра эпинъизни асаджагъым»,—деди. 125. Олар: «Эльбетте, биз Раббимизге дёнемиз (сен бизни олюмнен къоркъызалмазсынъ). 126. Сен бизден факъат Раббимизнинъ аетлери кельгенде оларгъа инангъанымыз ичюн очъ алмакътасынъ. Раббимиз Бизге сабыр бер ве джанымызны муслим оларакъ ал!» — дедилер.

И з а а т. Ислям талиматына коре, Адем Атадан башлап, та Мухаммед алейһи-с-селямгадже бутюн пейгъамберлер екяне бир зынджыр олып, ялынъыз Аллагъа бойсунувгъа давет эткенлер. Демек, Алланынъ эндирген динлернинъ къанун-къаиделеринде фаркъ олса да, маиетлери джеэтинден олар бирдир. Ве оларгъа итаат эткен кишилер муслимдир.

127. Фыравун халкънынъ илери кельген адамлары: «(Эй Фыравун), Мусаны ве къавмини ерде бозгъунджылыкъ япып юрьсинлер, сени ве танърыннынъ терк этсинлер, деп къалдырасынъмы?» — дедилер. Фыравун: «Оларнынъ огъуллаарыны ольдиреджекмиз, къадынларыны сагъ къалдыраджакъмыз. Эльбетте, биз оларны енъермиз»,—деди. 128. Муса озъ миллетине: «Алладан ярдым тиленъиз ве сабыр этинъиз! Ер, шубһесиз, Алланынъдыр. Оны Ози истеген къуллаарына мирас этип берир. Акъибет-нетидже исе Аллагъа къаршы чыкъмакътан сакъынгъанларнынъдыр»,—деди. 129. Миллети: «Сен бизге (пейгъамбер олып) кельмезден эвель де (яни Фыравун о вакъытта да огъуллаарымызны ольдирип, къадынларымызны сагъ къалдырып зулум эткен эди), сен кельген сонъ да эзиет чектик»,—дедилер. О (Муса) деди: «Раббинъизнинъ душманларынынъзы ёкъ этмеси ве ер юзинде сизни оларнынъ ерине кечирмеси кутюлир. О вакъыт насыл давранаджагъынъызгъа бакъар». 130. Валлай, Биз де Фыравун аилесини, дерс алсынлар, деп ылларджа къыйналувгъа ве мейва-махсулатларнынъ эксилковине огъраттыкъ. 131. Оларгъа бир эйилик кельген заман: «Бу бизим һакъкъымыз»,—дейлер. Эгер де бир ямакыкъ кельсе, буны Мусагъа ве онынънен берабер олгъанларгъа джабалар. Билинъиз ки, озълери огърагъан огъурсызлыкъ Алла тарафындандыр, лякин чокъусы буны бильмейлер. 132-133. Фыравун аилеси (Мусагъа): «Бизни тылсымламакъ ичюн не къадар ает-муджизелер кетирсенъ де, санъа инанмаджакъмыз»,—деген сонъ устьлерине сув ташкъыны, чегертки, бит ве (дигер) ашератларны айдын-ачыкъ ает-муджизелер этип йибердик. (Лякин) олар бюклик косътерип, джинаетчи-асый бир къавм олдылар. 134. Башларына азап тюшкенде: «Эй Муса, санъа берген вадесине коре, Раббинъе биз ичюн ялвар. Валлай, эгер бизден шу азапны алдырсанъ, Валлай, санъа (пейгъамберлигинъе) инанаджакъмыз ве Израил огъуллаарыны сеннен берабер джонетеджекмиз»,—дедилер. 135. Амма азабымызны (олар) озълери етип бараджакъ муддеткедже (яни къыямет кунинедже) устьлеринден алгъанда исе, шу азъ сёзлеринден вазгечелер. 136. Бундан отърю, олардан интикъам алдыкъ — аетлеримизни ялан дегенлери ве урьметсизлик эткенлери ичюн оларны денъизге богъдыкъ. 137. Ве (Мысыр ве Шамдаки) Озимиз берекетлендирген ерининъ шаркъына ве гъарбына бичаре (къавмни) (еһудийлерни) мирас эттик. Раббинъининъ Израил огъуллаарына берген иляий сёзи ерине кельди ве бу оларнынъ сабырларына бир къаршылыкъ эди. Фыравун ве миллетининъ бутюн къургъанларыны, имаретлерини виран эттик. 138-139. (Сонъра) Израил огъуллаарыны денъизден кечиргенден сонъ, олар путларына сыгъынгъан бир къавм янындан оттилер ве: «Эй Муса, бизге де оларнынъ танърылары киби бир танъры ясап бер»,—дедилер. О айтты: «Сиз, акъикъатен джаиль бир къавмсыз. Оларнынъ (ибадет этип) тургъан шейлери ёкъ оладжакъ ве якъан амеллери бошкъа кетеджек». 140. (Кене) айтты: «Мен сизни бутюн алемлерден устун этип къойгъан Алладан башкъаны (яни джансыз путны) сизлерге танъры этеджекменми?» 141. Сизлерни (эй Израил огъуллаары) яман азапкъа огъраткъан, къадынларынынъзы сагъ къалдырып, огъуллаарынъызны ольдирген Фыравун аилесинден къуртаргъанымызны хатырланъыз! Бу ишлерде (яни бу

азап ве кьуртулуда) Раббинъиз тарафындан улу сынав-имтиан бардыр. 142. Мусанен отуз геджеге ваде берип, сонъра он (гедже) даа кьоштыкъ. Бойледже Раббисининъ (онъа бельгилеген) муддети тамам кьыркъ гедже олды.¹⁴ (Алла Тур дагъында Мусагъа шу муддетте екяне, ялынъыз ози ибадет этмекни буюрды). Муса (ибадетке кетер экен) кьардашы Харунгъа: «Къавмим узеринде меним муавиним ол ве (оларнынъ япкъан ишлерини) козет. Бозгъунджы кимселернинъ ёлыннен кетме»,— деди. 143. Муса (ваде берильген) вакъытта (Тур дагъына) келип, Раббиси онъа (догърудан-догъру) сёйлегенде, о: «Раббим! Манъа озинъни косьтер, санъа бир бакъайым»,— деди. О, (Алла): «Сен мени эп бир коралмазсынъ. Амма бу дагъгъа бакъ. Эгер о (меним назарым тюшкенде) озъ еринде тура берсе, сен де мени кореджексинъ»,— деди. Раббиси дагъгъа ачылып корингенде, дагъ ернен бир олып кетти ве (бу алны корьген) Муса байылып йыкылып кетти. Озине кельген сонъ: «Я рабби! Мюннеззеһсинъ (бир минсизсинъ), Санъа тевбе эттим. (Энди) мен инангъанларнынъ биринджисим»,— деди. 144. Алла айтты: «Эй Муса, акъикъатен, мен сени адамлар устинде пейгъамберим олмакъ ве (догърудан-догъру) лафымны эшитменъ ичюн сечип алдым. Санъа адагъанларымны ал ве шукюр эт»,— деди. 145. Онынъ ичюн левхаларгъа (Тевратнынъ саифелерине) эр шейни — огют ве насиатларны ве эр шейнинъ тафсилатыны яздыкъ ве: «Оларгъа сыкъы сарыл, миллетинъе бу насиатларнынъ энъ яхшыларына япышынъыз, деп эмир эт»,— (дедик). (Энди) Мен санъа итаатсыз кишилернинъ диярыны косьтереджегим. 146. Ерте һакъсыз суретте буюклик косьтерип юрьген, эгер бутюн ает-муджизелеримизни корьселер де, оларгъа инанмагъан, догъры ёлны корьселер оны (озьлери ичюн) ёл этип алмагъан, янълыш ёлны корьселер оны ёл этип алгъан кимселерни Озь ает-муджизелеримден юзь чевиртеджегим. Бунъа себеп оларнынъ Бизим аетлеримизни ялан дегенлери ве озьлерини олар акъкъында бильмеген киши олып косьтергенлеридир. 147. Бизим аетлеримизни ве ахретте корюшюв (къыямет)ни ялан деген кимселернинъ япкъанлары бошкъа кетер. Олар яптыкъларындан башкъа бир шей ичюнми джезаланаджакълар аджеба? 148. Мусанынъ артындан миллети (яни о Тур дагъына ибадет этмеге кеткенден сонъ) озьлерининъ безеклеринден мунъреген бир бузав шекилини яптылар (онъа ибадет эте башладылар). — О бузавнынъ оларнен сёйлешмегенини ве ёл да косьтермегенини корьмедилерми? — Оны танъры деп танып, озьлерине языкъ этилер. 149. Олар къолгъа тюшюрильген (яни бузавнынъ танъры олмагъаныны билип), озьлерининъ ёлдан сапкъанларыны анълагъан сонъ: «Эгер Раббимиз бизни аджимаса ве (гунаһымызны) багъышламаса, валлаи, зарар корьгенлерден олып къалырмыз»,— дедилер. 150. Муса озъ халкъына (оларнынъ бузавгъа сыгъынгъанларындан) гъазалангъан ве гъамлы алда къайтып кельгенде: «Меним артымдан япкъан ишинъиз не къадар яман! Раббинъизнинъ эмири тездже кельгенине ашыкътынъызмы?» — деп (къолюндаки) левхаларны тюшюрип йиберди ве кьардашынынъ башындан тутуп озине тарта башлады. (Харун) деди: «Эй анамнынъ огълы! Бу халкъ мени хорлап, аз къалды ольдиреяздылар. Энди сен де бу душманларны меним устимден кульдирме ве мени бу залым халкънен бирге деп беллеме». 151. (Муса) деди: «Раббим! Мени ве кьардашымны Озинъ аджы ве бизни Озь раһметинъе ириштир. Сен мерһаметлилернинъ мерһаметлисинъ». 152. Шубһесиз, бузавны танъры этип алгъан кимселер Раббилери тарафындан гъазапкъа ве дюнья аятында эзиетке огъратылджакълар. (Алланынъ шанына) ялан уйдыргъан кимселерни мына бойле джезалаймыз. 153. Гунаһ ишлер япып, сонъ онынъ артындан тевбе эткен ве (бу ишлерге ич къайтмай) инангъан кишилер ичюн исе эльбетте, Раббинъиз ондан сонъ да багъышлайдыкъ ве мерһамет этиджидир. 154. Мусанынъ опыкеси ятышкъан сонъ, деминки левхаларны (ерден) алды — онда Раббилеринден кьоркъкъан кишилер ичюн догъру ёл ве раһмет язувлы эди. 155. Муса, тайин эткен муддетимизде (узурьмызгъа алып кельмек ичюн) озъ миллетинден (бузавгъа сыгъырмагъан) етмиш кишини сечип алды. Шу вакъытта оларны деһшетли зельзеле тутты. О: «Раббим, эгер истеген олсанъ оларны да, мени де зельдже (яни олар бузавгъа сыгъынаяткъан вакъытта) эляк эте биле эдинъ. Арамыздаки акъылсыз кишилернинъ яптыкълары себебинден энди бизлерни ёкъ этесинъми? Я бу (яни оларнынъ бузавгъа сыгъынувлары) тек Озинъ истеген

кишинъни шу себептен ёлдан саптыргъан, истеген кишинъни догъру ёлгъа ириштирген бир сынавынъ эди де?!. Сен бизим аркъамызсынъ. Бизни багъышла, бизге мерхамет эт. Сен багъышлагъанларнынъ энъ яхшысысынъ. 156-157. Бизлер ичюн бу дюньяда да, ахретте де яхшылыкъ яз. Озинъе тевбе эттикъ», — деди. (Алла) айтты: «Азабымны озим кимге истесем, онъа еткиземен. Рахметим исе эр шейден кеништир. Мен оны (рахметимни) Аллагъа къаршы чыкъмакътан сакъынгъанларгъа, зекят бергенлерге, аетлеримизге инангъан кишилерге язаман. Олар шойле кишилердир ки, окъувы-язысы олмагъан пейгъамберге — адыны оглериндеки Тевратта ве Инджильде язувлы суретте таптыкълары — эльчимизге (Мухаммедге) итаат этелер. О пейгъамбер оларны яхшылыкъкъа етеклер, яманлыкътан четлетир ве пак шейлерни олар ичюн элял этип, яман шейлерни арам этер, устьлеринден юклерини ве бугъавларыны алып ташлар (яни Ислам дининден эвельки динлерде олгъан агъыр, мешакъатлы ибадетлерни алып ташлап, оларнынъ ерине къолай ве енгиллерини кетирир). Онъа инангъан, оны шерефлеген, онъа ярдым эткен, онынънен йиберилген нургъа (яни Къуръангъа) уйгъанлар иште саадетке иришкенлер олардыр», — деди. 158. Айтынъ (Эй Мухаммед): «Эй адамлар! Эльбетте мен сизлернинъ эпинъизге Алла (йиберген) эльчимен. О ойле бир зат ки, коклернинъ ве ернинъ укюмраныдыр. Ондан башкъа ич бир танъры ёкътыр. Тирильткен ве ольдирген де Онынъ Озидир. Аллагъа ве онынъ эльчисине — Алла ве Онынъ сёзлерине инангъан, окъувы-язысы олмагъан пейгъамберге инанынъыз, онъа итаат этинъиз ве догъру ёлгъа иришсинъиз. 159. Мусанынъ миллетинден шойле бир топлулыкъ бар ки, хакъ (сёз) иле (адамларны) догъру ёлгъа етеклейлер ве адалетле укюм этелер. 160. Биз оларны (Исраил огъуларыны) айры-айры этип он эки халкъкъа больдик ве миллети Мусадан сув сорагъанда: «Асайынъны ташкъа ур!» деп бильдирдик. Ондан (таштан) он эки чешме фышкъырып чыкъты — эр кес озининъ сув ичеджек ерини бильди. Оларгъа (сахрада) булутнен кольге яптыкъ, устьлерине къудрет эльвасы ве боденелер эндирип: «Сизге берген пак рызыкъларымыздан ашанъыз», — дедик. Олар (бунъа шукюр этмейип) Бизге дегиль де, озьлерине зулум эттилер. 161. Оларгъа: «Мына бу койде ерлешинъиз, истегенинъиз киби ашап-ичинъиз. «Афу эт!» — деп, (Мысырнынъ) къапысындан седжде этип кирынъиз! (Шу вакъыт) гунахларынъизны багъышлармыз, яхшы амель эткенлерге исе (мерхаметимизни) зияде япармыз», — денильген эди. 162. Олардан залым олгъан кимселер озьлерине айтылгъан «Афу эт» сёзини башкъа бир (бунъа бенъзеген) сёзге денъиштирдилер. (Шундан сонъ) оларгъа залым олгъанларындан себеп коктен азап эндиридик. 163. (Эй, Мухаммед), олардан (еудийлерден) денъиз янынъдаки кой акъкъында — джума эртеси адден ашкъанлары (яни ясакъ этильгенине бакъмадан балыкъ авлагъанлары) акъкъында сора. Джума эртеси куни къуллаары оларгъа тик туруп келе эдилер. Амма джума эртеси байрам эткен (яни балыкъ авламагъан) кунълери балыкълар (сув устинде) сюрюнен келир эди, джума эртеси байрам япмагъан (яни балыкъ авлагъан) кунълери исе балыкълар кельмез эди. Иште Биз оларны итаатсыз олгъанларындан себеп бойле этип сынаймыз.

И з а а т. Мифессирлерден (Къуръаннынъ манасыны анълаткъанлар) Къуртубийнинъ язгъанына коре, бу вакъиа Давуд пейгъамбер заманында олгъан экен. О вакъытта джума эртеси кунълери балыкълар адсыз-эсапсыз сув устинде акъып келир, эртеси куни исе денъизде бир балыкъ къалмаз экен. Бу фурсаттан файдалангъан иблис айры еудийлерни вес-весеге салып, акъыл огретип, олар денъиз кенарында авутлар къазып, джума эртеси кунълери балыкъларны онда акъызып къапамагъа ве эртеси куни шу авутлардаки балыкъларны тутмагъа алышкъанлар. Бу япкъанлары нетиджесинде олар танърынынъ имтианындан кечмегенлер. Юкъарыдаки аетте итикъадсызларны танъры олар кечалмагъан сынавларгъа огърата бильмесине де ишаре бардыр.

Шу вакъытта еудийлер учъ тайфагъа болинген экенлер: бир тайфа юкъарыда айтылгъаны киби, джума эртеси кунълери балыкъ авлагъан итаатсызлар, экинджи тайфа озьлерини бу джинаеттен сакълап, башкъаларыны да ондан сакъындыргъанлар, учюнджи тайфа исе озьлери о куни балыкъ тутмай, башкъаларыны да ондан сакъындыр-

магъанлар эди. Ашагъыдаки аетте иште шу учюнджи ве экинджи тайфа арасында олып кечкен суаль-джевап тильге алына.

164. Шу вакъыт олардан бир джемаат: «Не Алланынъ Ози эляк этеджек яки къатты азапкъа огъратаджакъ къавмгъа огют бересинъ?» — дегенде, олар (яки экинджи бир джемаат адамлары) айттылар: «Раббинъизге (къыямет куни) афумызны айтмакъ ичюн ве бельки (олар) Алладан къоркъарлар, деп (огют бермектемиз)». 165. Олар озьлерине япылгъан огютлерни унуткъанда, Биз феналыкътан къачынгъанларны къуртардыкъ ве залымларны Аллагъа къаршы чыкъкъанларындан себеп шиддетли азапкъа огъраттыкъ. 166. Озьлерине этилген ясакъларны бозгъан сонъ оларгъа: «Игреч бир маймун олынъыз!» — дедик. 167. Шунда Раббинъ, къыямет кунине къадар оларны яман азапкъа огъратаджакъ кимселерини (Фыравунгъа ошагъанларны) устьлерине йибереджегини бильдирген эди. Догърусы, Раббинъ джезаны тез берир. Эльбетте, о (динсизлер ичюн азабы къатты, диндарлар ичюн исе) багъышлайыджы ве мерхамет этиджидир. 168. Оларны (еһудийлерни) бутюн ер юзине болип-болип айырып йибердик. Оларнынъ арасында яхшылары да (яни инангъанлары) бар, яманлары (имансызлары) да бар. Оларны (динсизликтен къайтмалары ичюн чокъ яхшылыкънен (ниметлернен) ве яманлыкъларнен (беяларнен) сынап бакътыкъ. 169-170. Олардан сонъ Китапкъа (Тевраткъа) мирасчы олгъан бир несиль кельди ки, олар бу дюнья малларыны (элял, арам демей) алалар ве: «Эльбет, биз насыл олса да, багъышланаджакъмыз», — дейлер. Албуки, эгер кене шунъа бенъзеген шей келип къалса, оны да алаберирлер. Я олардан Китапта (Тевратта) Алла шанына ялынъыз керчек сёйлемелери акъкъында емин алынгъан дегиль эдими? Ондаки аетлерни окъуп огренген эдилер де! Алладан къоркъкъан затлар ичюн (бу дюньянынъ кейфинден) ахрет дияры даа хайырлыдыр. Китапкъа къавий сарылгъанлар ве намаз къылгъанлар ичюн эджир бардыр, акъылынъызны ишлетмейсизми? Биз яхшылыкъ эткенлернинъ эджрини зайы этмемиз (ёкъ этмемиз). 171. (Эй Мухаммед), (Тур) дагъыны кочюрип алып, оларнынъ узерине гуя булут киби кольгелер котерип турдыкъ. Олар оны устьлерине авдарылып тюшер деп сандылар. Оларгъа: «Биз сизге адагъан шейимизни (Тевратны) къавий тутынъыз ве сакъынгъанлардан олмакъ ичюн ондаки аетлерни эсинъизде тутынъыз. 172. Раббинъиз Адем (инсан) огълынынъ белинден зурриетини алып: «Мен сизинъ Раббинъиз дегилимми?» — деп, озьлерине къаршы шаатлыкъ эттиргенде, олар: «Акъикъатен Сен бизим Раббимизсинъ, бизлер бунъа шаатмыз», — дегенлерини хатырла! (Сизден бойле шаатлыкъ-емин алгъанымыз) къыямет кунинде «Бизлер бундан хабердар дегиль эдик деп айтмаманъыз ичюндир. 173. Я да «эвельде баба-деделеримиз мушрик олгъан, бизлер олардан сонъ кельген (ве оларнынъ огреткен ёлынен кеткен) несиль экенмиз, шу һакъсыз ёлда отъкен кимселернинъ япкъанлары ичюн бизлерни ёкъ этеджексинъми», — деп айтмамалары ичюндир. 174 Бельки догъру ёлгъа къайтарлар, деп аетлерни иште бойле айдын-ачыкъ беян этемиз. 175. (Эй, Мухаммед) оларгъа (еһудийлерге) аетлеримиз бильдирилген бир кимсенинъ хаберини анълат. О шу аетлеримизден четленип (яни оларгъа риает этмейип), оны шайтан озъ пешине такъып кетип, ёлдан сапкъанлардан олып къалды. 176. Эгер истесек, оны шу аетлеримизнен юксельтир эдик. Лякин о ерге (яни дюньянынъ малына) мейилъ этти ве нефиске берильди. Турушы — устине барсанъ да, озъ алына быракъсанъ да, тилини саркъытып солугъан копекнинъ турушы кибидир. Бу Бизим аетлеримизни ялан деген кимселернинъ мисалидир. Сен оларгъа бу къыссаны сёйле, бельки олар тюшюирлер.

И з а а т. Шу эки ает Муса пейгъамбер девриндеки малгъа-нефиске берильген бир еһудий «алим» акъкъында энген олса да, бу аетлернинъ укми бильген ильмине амель этмей, бошбогъазлыкънен кунъ кечирген «алимлер»нинъ эписине аиттир. Затен, илим кишининъ намусы ве инамыны арттырмакъ ерине, оны дюнья малынынъ, нефисининъ къулы этсе, о илим дегиль де джеалеттир, яни илимсизликтир.

177. Бизим аетлеримизни ялан деген кимселернинъ мисали не къадар яман олды, олар озъ-озьлерине зулум этилер. 178. Алла кимни догъры ёлгъа

сезкъ этсе, о догъры ёлда олып. Кимни ёлдан тайдырса, иште олар зарар кориджилердир. 179. Биз джин ве инстен чокъларыны джеһеннем ичюн яраткъанымыз шубһесиздир. Оларнынъ къальплери бар, амма анъламайлар; козьлери бар, амма корьмейлер, къулакълары бар, амма эшитмейлер. Иште олар айванлар киби ве ондан да бетердирлер. Мына олар гъафлетке къалгъан кимселердир. 180. Алланынъ гузель адлары¹⁵ бардыр. Онъа шу адлары иле дуа этинъиз. Онынъ адлары узеринде эгриликке сапкъанларны терк этинъиз. Олар озь якъанларынынъ джезасыны кореджеклердир. 181. Биз яраткъанлардан бир халкъ бар ки, олар акъ иш косьтерир ве адалет иле укъом этерлер. 182. Аетлеримизни ялан сайгъанларны исе озьлери бильмей къалгъан тарафтан яваш-яваш феякетке алып барырмаз. 183. (Шимдилик) оларгъа муһлет берип къоярман. Эльбетте, меним къурназлыгым къаттыдыр. 184. Анъламай экенлерми, аркъадашлары олгъан пейгъамберде (Муһаммед алейһи-с-селямда) делиликнинъ эсери ёкъ. О, ялынъыз (Алланынъ азабындан) ачыкъ-ачыкъкъа къоркъутыджы заттыр. 185. Коклернинъ ве Ернинъ укюмранлыгъыны, Алланынъ яраткъан эр шейининъ ве эджельнинъ якъынлашувы¹⁶ ихтималы хусусында ойланмайлармы? Бундан (яни Къуръандан) сонъ (яни онъа инанмагъан сонъ) даа насыл сёзге инанаджакълар? 186. Алла кимни де адаштыргъан олса, оны догъры ёлгъа къойгъан олмаз. (Алла) ойлелерни озь адашувлары ичинде боджалап тургъанлары алда быракъыр. 187. (Эй Муһаммед) Сенден къыямет саатининъ не вакъыт келип чатаджагъыны сорарлар. Айт ки: «Оны анджакъ Раббим билир, вакъты кельсе, оны тек Онынъ ози ачар. Коклер ве Ер ичюн гъает агъыр (деһшетли) бу иш сизлерге апансыздан келеджектир». Гуя сен буны яхшы билесинъ де, оны сенден сорайлар. Айт ки: «Оны бильмек факъат Аллагъа махсустыр, амма инсанларнынъ чокъусы бу акъикъатны бильмезлер». 188. Айт ки: «Эгер Алла истемесе, мен озиме (биле) не файда ве не де зарар кетирип оладжакъ икътидарында дегилим. Эгер корюльмеген шейлерни бильгейдим, даа чокъ эйиликлер япар эдим ве манъа ич бир тюрю яманлыкъ кельмез эди. Мен ялынъыз инангъан бир миллетни (джеһеннем азабынен) къоркъытыджи ве (дженнет ниметлери акъкында) муджделейиджи (пейгъамбер)им». 189. О (Алла) ойле зат ки, сизни бир джандан (Адемден) яратты ве онынъ озинден (онъа) эш олмакъ ичюн чифтини асыл этти. Онъа къошулгъанындан сонъ о енгиль юк иле юкли олып, (шу) юкнен юрди¹⁷. Агъырлашкъан сонъ, олар Раббилери олгъан Аллагъа дуа эттилер: «Эгер бизге къусурсыз бир эвлят берсенъ, валлай, шукюр эткенлерден олырмаз». 190. (Алла) оларгъа къусурсыз бир эвлят берген сонъ, Онъа (Аллагъа) (баланынъ адыны къоювда) тенъдеш къоштылар ки, Алла оларнынъ тенъдеш эткен шейлеринден юксектир.

И з а а т. Риваетте айтылгъанына коре, Ава-ана эвлят корьгенде иблис келип оны ёлдан тайдырып, баланынъ адыны Абдулхарс, яни Харсернинъ къулы деп ад къоя. Алладан башкъасына къул олув джаиз олмагъаны ичюн Къуръан Аванынъ бу эткенини келишмеген шей деп таный.

191. Ич бир шейни яраталмагъан, (даа десенъ) ози яратылыджы олгъан шейлерни (Аллагъа) тенъдеш этмек олырмы?! 192. Олар ичюн бир де-бир ярдым этювге къадир олмагъан, атта озь-озине ярдым япалмагъан (шейлерни Аллагъа тенъдеш этмек олырмы?). 193. Эгер оларны (яни путларны) догъру ёлгъа чагъырсанъыз, сизге уймазлар (яни олар джансызлардын). Чагъыр-санъыз да, суссанъыз да олар ичюн эп бир. 194. Шубһесиз, Алладан башкъа, табынгъан путларынынъиз, тамам озинъиз киби къуллардыр. Эгер догъры сёзли исенъиз, оларны чагъырынъ да, олар сизге джевап берсинлер бакъайыкъ. 195. Оларнынъ аякълары бармы, аджеба, юрге, я къоллары бармы тутмагъа, яки козьлери бармы корьмеге, хут къулакълары бармы эшитмеге?! Айтынъ (Эй Муһаммед): «Шу путларынынъиз чагъырынъиз да, сонъ элинъизден кельсе, манъа козь ачырмай тузакъ къурунъиз». (Насыл унер косьтерсенъиз де — нетиджеси боштыр). «Чюнки меним достым Китапны (Къуръанны) эндирген Алладыр. О яхшыларгъа дост олып. 197. Ондан башкъа табынгъанларынынъиз сизге ярдым этмеге къадир дегиллер ве олар озьлерине де ярдым эталмазлар. 198. Эгер оларны догъры ёлгъа чагъырсанъыз, эшитмезлер. Олар

озьлери корьмеген алда (сизинь чагьырувынъыздан бихабер алда) сизге бакъып тургъанларыны коресиз. 199. (Эй Мухаммед) мерхаметли ол, яхшы-лыккъа давет эт ве джаиллерден юзь чевир! 200. Эгер сени шайтаннынъ весвесеси ёлдан чыкъармакъ истесе, Аллагъа сыгъын, догърусы О, эшитиджи ве билиджидир. 201. Аллагъа къаршы чыкъмакътан сакъынгъанлар, шайтан тарафындан бир весвесеге огърадымы, Алланы анъалар ве шу анъ догъру ёлны корип башлайлар. 202. Оларнынъ (шайтанларнынъ) достлары исе ёлдан чыкъарувда оларгъа (шайтанларгъа) ярдым берелер, сонъ бу фитнеликни ич токътатмайлар. 203. Оларгъа бир ает кетирмеген вакътынъда: «Озинъ уй-дырмайсынъмы?» — дейлер. Айт ки: «Мен ялынъыз Раббим тарафындан манъа эндирилгенине итаат этем. Бу (Къуръан) инангъан миллетке Раббинъизден ачыкъ делиль-весикъалар, ёл косътерме ве раһметтир». 204. Къуръан окъулгъан вакъытта динъленъиз ве сусып турынъыз (бельки Алланынъ) раһметине ириширсиз. 205. Раббини къулюс къальптен ве къоркъып ичинъизден саба-акъшам хафиф сеснен анъынъыз ве гъафилъ кимселерден олманъыз. 206. Догърусы Раббининъ узурьнда олгъанлар (мелеклер) Онъа къуллыкъ этмектен чекинмейлер, Оны шерефлейлер ве Онъа седжде этелер.

Изаат. Къуръанда бир къач суреде седжде аетлери бар ки, мезкур суренинъ сонъки аети де шу седжде аетлерининъ биринджисидир. Бойле ает окъулгъанда окъугъан да, динълегенлер де бир дефа Аллагъа седжде этмелери ваджитпир.

Энфал суреси

8

Дженк вакътында алынгъан «гъанимет»лер акъкъында сёз юрьсетилгени ичюн «Энфал» — яни «Гъанимет» адыны алгъан бу суре экинджи Медине девринде энген олып, етмиш беш аеттен ибареттир. Мында эсасен дженк акъкъында фикир юрьсетилип, о девирдеки арбий къанун-къаиделер, ислям шериатындаки уруш ве барышыкълыкъ, эсир ве гъанимет алув акъкъында укюмлер тариф этиле.

Ислям тарихындаки биринджи дженк яни Бедир дженки вакъиалары тафсилляты суретте тариф этильгени ичюн базы улемалар бу сурени «Бедир суреси» деп де айталар. Малюм ки, бу Бедир дженки һиджрий 2-джи йылнынъ Рамазан айында Медине шеэрининъ янындаки Бедир койинде олып кечкен ве мусульманлар озьлерининъ аз олгъанларына бакъмадан, бу мешур урушта гъалебе къазангъанлар. Олар душманнынъ етмиш аскерини ёкъ этип, етмишини эсир алалар эм де чокъ мыкъдарда гъанимет эльде этелер. Дженк биткен сонъ эльде этильген гъаниметни болюшкен вакъытта айры мусульманлар арасында дава чыкъкъанда, оларгъа кенъеш, насиат берюв ве догъру ёл косътерюв ичюн бу суре эндириле. Суре анджакъ шойле насиат сёзлеринен башлай. Суренинъ ахырында исе мусульманлар ватанлары бир-биринден не къадар узакъ олгъанына ве миллетлери чешит-чешит олгъанына бакъмадан, бир умметке менсюп экенлери, шунынъ ичюн де динсизлернинъ фитнесине бакъмайып, бир-биринен дост-къардаш олып яшамалары лязим экени къайд этиле.

Бимилляһи' р-Раһмани' р-Раһим

1. (Эй Мухаммед), сенден гъаниметлер акъкъында сорарлар. Айт ки: «Гъаниметлер Алланынъ ве пейгъамбернинъкидир. Инаныр экенсиз, Алладан къоркъынъыз, аранъыздаки мунасебетлерни тюзетинъиз, Аллагъа ве пейгъамберине итаат этинъиз!»

Изаат. Бедир дженкинден сонъ эльге кечирилген гъаниметлерни такъсим этювде яш аскерлернен эслилер арасында аңлашылмамазлыкъ юзъ берди. Яшлар: «Гъалебе бизим кучюмизнен эльде этильди, шунынъ ичюн алынган гъаниметлер де бизимкидир»,— дейлер. Эсли-башлы аскерлер исе: «Биз сизге уруш ёлларыны, усулларыны коръсетип турдыкъ, демек бу гъаниметлерде бизим де иссемиз бар»,— дедилер. Шу вакъыт юкъарыдаки ает энди ве пейгамбер алейһи-с-селям алынган гъаниметлерни яшларгъа ве къартларгъа бирдайын этип улештирди.

2—3. Инанганлар анджакъ шу кимселердир ки, олар Алла (ады) аңылдыгъы заман къальплери титрер, аетлери окъулганда исе бу оларнынъ иманларыны арттырыр. Ве Раббилерине сыгъынырлар, намаз къыларлар, озълерине бердигимиз рызыкътан ерли-ериндже сарф этерлер. 4. Иште керчектен инанганлар олардыр. Оларгъа Раббилерининъ къатында (яни дженнетте юксе) мертебелер, магъфирет ве джумертче берильген рызыкълар бардыр. 5. (Бу гъанимет такъсиминде чыкъкан дава) санки муъминлерден бир талайы (дженкни) яман корип турган алларында, Раббинъиз накъ укъом иле сени эвинъден (урушкъа) чыкъаргангъа бенъзей. 6. (Шу вакъыт) олар гуя корип-туруп олюмге айдалып кететяккандай, ачыкъ-айдын акъикъат (яни урушкъа чыкъув) акъкында сеннен иддалашкан эдилер.

Изаат. Кунълерден биринде пейгамбер алейһи-с-селям онъа душман олган Мекке мушриклерининъ керванына уджюм этеджек ола. Бундан хабери олган меккелилер буюк аскер топлап мусульманларгъа къаршы чыкъалар. Буны корьген пейгамбер керванны ташлап, мушриклернинъ аскеринен урушмакъ эмирини бере. Шунинъ ичюн айры мусульманлар: «Азыр керван турганда, не ичюн оны ташлап, буюк аскер топарынен урушаджакъмыз»,— деп давалашып башлайлар. Амма оларнынъ чокъусы Алланынъ эмирине бойсунып, урушкъа азыр олганларыны билдирелер. Мезкур аетлерде иште шу тарихий вакъиалар акъкында икяе этиле. Бу икяе ашагъыдаки аетлерде де девам этиледжек.

7. Алла бу эки топлулыкътан (яни керван ве аскерлерден) бирини сизлер ичюн ваде эткен эди. Сиз сиясыз олганнынъ (яни керваннынъ) озинъизге тюшмесини истединъиз. Алла исе Озь сёзлеринен акъикъатны тиклемек ве динсизлернинъ сепини бермек истеди. 8. О, джинаетчи-асыйлерге якъмаса да, накъны-накъ, яланны ялан этмек ичюн (ираде эткен эди). 9. Шу вакъытта Раббинъизден ярдым этильгенде, О сизге: «Мен сизге бири-бири пешинден кельген бинълернен мелеклер иле ярдым этерим»,—деп джевап берди. 10. Алла буны анджакъ бир муджде олсын ве гонъюллеринъиз хош олсын деп япты. Ярдым анджакъ Алладандыр. Догърусы Алла кучълидир, накимдир. 11. Алла Ози тарафындан хавфсыз олманъыз ичюн сизни хафиф уйкъугъа далдырды. Сизни арынтмакъ, сизден шайтан весвесесини кеткизмек ичюн, къальплеринъизни пекитмек ве себатынъизны арттырмакъ ичюн коктен сизинъ устинъизге сув (ягъмур) эндири. 12. (Эй Мухаммед) Рабинъ мелеклерге: «Эльбетте, Мен сизлернен, инанганларнынъ (енъиш эльде этеджеклерине) ишанчларыны къавийленъиз! Мен инкяр эткенлернинъ юреклерине къоркъу саладжагъым, артыкъ оларнынъ боюнларыны урынъыз, бутюн пармакъларыны догъранъыз»,—деп вахий этти. 13. Бунъа себеп оларнынъ Аллагъа ве Онынъ пейгамберине къаршы турганларыдыр. Ким де Аллагъа ве Онынъ пейгамберине къаршы турса, (биясын ки) Алланынъ джезасы шиддетлидир. 14. (Эй къафирлер) мына бу сизинъ арджынъыздыр, дадыны татынъ. Инкяр эткенлер ичюн джеһеннем азабы да бардыр.¹⁵ Эй муъминлер! Динсизлернинъ уджюмине раст келир экенсиз, оларгъа аркъанъизны айландырманъыз (яни къачманъыз) 16. Ким де уруш вакътында текрар уджюмге кечмек ве я да башкъа бир (мусульман) топарына къошулмакъ макъсадындан башкъа алда, оларгъа (динсизлерге) аркъа берип къачса², о Алланынъ гъазабына огъраган олур. Онынъ бараджакъ ери джеһеннемдир. Не къадар яман акъибет бу! 17. (Эй мусульманлар) оларны сиз ольдирмединъиз, Алла ольдирди. (Эй Мухаммед оларнынъ юзине къолынъдаки бир авуч топраккыны) аткъан вакъытта, сен атмадынъ, Алла атты. Ве (бу гъалебени Алла) инанганларгъа гузель сынав олсын, деп япты. Эльбетте О эшитиджи ве билиджидир.

Изаат. Риваетте айтылганына коре, пейгамбер алейһи-с-селям Бедир урушында къолына бир авуч топракъ алып: «Юзьлери къара олсын! — деп душман тарафкъа аткъанда, козине тоз кирмеген бир мушрик къалмаган.

18. (Эй инангъанлар), мына бу сизге (мукафаттыр). Эльбетте Алла динсизлернинь фитнесини зайыфлатмактадыр. 19. (Эй Мекке мушриклери), эгер ениш истеген олсаньыз, мына сизге (сизинь зиянынъызгъа) ениш кельди. Эгер (пейгъамберге къаршы урушны) токтатсаньыз, бу озиньиз ичюн яхшы. Эгер (текрар урушгъа) къайтсаньыз, Биз де къайтармыз ве топлулыгъынъыз не къадар чокъ олмасын, файда бермез. Алла инангъанларнен берабердир. 20. Эй инангъанлар, Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине итаат этиньиз ве (Къуръанны) эшитип туруп, ондан (пейгъамберден) юзь чевирменъиз! 21. Ве озьлери эшитмеген (яни анълап, иман кетирмеген) олсалар да, «эшиттик», деген кимселер киби олманъыз! 22. Акъылсызджа сагъыр ве сакъав олгъанлар Алланынъ индинде айванларнынъ энъ яманыдырлар (айван кибилер). 23. Эгер Алла оларда бир де-бир яхшылыкъ коръсе эди, оларгъа эшиттирир эди (яни къулакъларыны ачар эди), лякин олар (аетлерни) эшитселер де, (эп бир) юзь чевирир эдилер, затен дёнуджидирлер. 24. Эй инангъанлар! Алла ве пейгъамбер сизни эбедий хаят береджек шейге (яни динге) давет этер экен, оны къабул этиньиз ве билинъиз ки, Алла кишинен онынъ къальби арасындадыр ве сонъундан Онынъ янына топланаджакъсынъыз. 25. Аранъыздан ялынъыз залымларгъа етмекнен къалмайджакъ белядан сакъынынъыз. Алланынъ азабынынъ шиддетли олгъаныны билинъиз. 26. Ер юзинде (яни Меккеде) аз сайыда олгъан ве зайыф сайылгъанынъыз ичюн сизни (Мекке мушриклери) эсир оларакъ алып кетмелеринден къоркъкъан вакъытларынынъизны ве Аллагъа шукор этерсинъиз, деп сизге (Мединеге кочюрип) ярдым эткенини, пак шейлер иле рызыкъландыргъаныны хатырланъыз! 27. Эй инангъанлар! Аллагъа ве пейгъамберге къаршы хаинлик этменъиз, (акс алда) сизге ишанылып берильген шейлерге (динге ве башкъа эманетлерге) биле-биле хиянетлик эткен олырсынъыз. 28. Мал-мулькинъизнинъ ве бала-чагъанъызнынъ аслында бир сынама экенини ве буюк эджир-савап исе Алланынъ къатында олгъаныны билинъиз. 29. Эй инангъанлар! Алладан сакъыныр экенсиз, О сизге һакъны ве һакъсызлыкъны айырды этеджек анълайыш берир, гунаһларынынъизны силип, сизни багъышлар. Алла буюк, бол нимет саибидир. 30. (Эй Муһаммед), инкяр эткенлер сени багълап бир ерге къапамакъ ве я да ольдирмек я да (Меккеден) айдап йибермек ичюн фесатлар къуралар. Олар фесат къураштырыр экен, Алла да фесатларыны бозар. Алла ийлекарларнынъ энъ яхшысыдыр. 31. Аетлеримиз оларгъа (динсизлерге) окъулгъан вакъытта: «Эшиттик, эшиттик! Истесек биз де бойле сёзлерни айта билир эдик. Булар факъат эвелькилеринден (эскиден) къалгъан эфсанелер де»,— дейлер. 32. Олар: «Эй Танърымыз! Эгер бу Китап (Къуръан) керчектен де Сенинъ тарафындан кельгени акъикъат олса, бизим устимизге таш ягъдыр я да джан якъыджы азап бер»,— дедилер.

Изаат. Яни: «Эгер шу Къуръан акъикъатен сенинъ узуриндан кельген олса, бизни де онынъ ёлына ириштир»,— демейип, «Устимизге таш ягъдыр»,— дегенлеринден оларнынъ ким олгъанлары малюмдир.

33. Мадамки сен оларнынъ ичинде экенсинь, Алла оларны ич азапламаз. Олар багъышланма тилер экенлер, Алла оларны азаплайыджы дегильдир. 34. Олар (кишилерни) Месджид-и Харамгъа кирдирмез экенлер, не ичюн Алла оларны азапламасын?! (Яни сен ве инангъанлар Меккеден чыкъып кеткен сонъ оларны эльбетте азапкъа огъратыр). Олар онынъ (Месджид-и Харамнынъ) саиби дегиллер. Онынъ саиплери факъат Алладан къоркъкъан затлардыр. Лякин чокъусы (буны) бильмейлер. 35. Оларнынъ (динсизлернинъ) Кябе огюнде япкъан «ибадет»лери ялынъыз бир сызгъырмакъ ве эль чырпмакътан ибарет эди. Инкяр эткенинъизге къаршылыкъ артыкъ азабымызнынъ дадыны коринъ.

Изаат. Мекке мушриклери Бейтуллаһны (Кябени) чыплакъ алларында сызгъырмакъ чалып, эль чырпып таваф этер (айланып чыкъар) экенлер. Мусульманлар намаз къылгъан вакъытта да сызгъыртмакъ чалып, эль чырпып, оларны адаштыраджакъ ола экенлер.

36-37. Догърусы, инкяр эткенлер мал-мульклерини Алланынъ ёлындан (инсанларны) четлетмек ичюн сарф этелер ве даа да сарф этеджеклердир.

Амма сонъра ичлери янаджакъ эм де магълуп оладжакълардыр. Бу Алланынъ темизни пистен (диндарны динсизден) айырмасы ве пислерни усть-устине къойып, эписини джыйып джеһеннемге ерлештирмеси ичюндир. Иште зарар кореджеклер олардыр. 38. (Эй Муһаммед), инкяр эткенлерге айтынъ ки, эгер (динсизликлеринден уруштан), възгечселер, отькен гунаһлары багъышланыр. Эгер текрар башласалар, эвельки гунаһлары да эсапкъа алынаджагъыны сёйле. 39. Та (дюньяда) ич бир фитне-алдава къалмай, ялынъыз Алланынъ дини къалгъангъа къадар оларнен дженклешинъ! Эгер възгечселер (сиз де дженкни токътатынъ), эбет Алла оларнынъ якъанларыны шубһесиз корьмекте. 40. Эгер де (имандан) юзь чевирселер, билинъиз ки, Алла сизинъ достынъыздыр. О не гузель дост, не гузель ярдымджыдыр!

Онынъджы джуз

41. Эгер Аллагъа ве (накъны яландан) айыргъан куньде — эки топлулыкънынъ къаршылаштыгъы куньде (Бедирде) — къулымыз (Муһаммедге) эндириген шейлеримизге инансанъыз, билинъиз ки, эльге кечирген гъаниметинъизининъ беште бири Алланынъ, пейгъамбернинъ ве якъынларынынъ, етимлернинъ, факъырларнынъ ве ёлджыларнынъдыр. Алла эр шейге къадирдир.

Изаат. Шериат укминде коре, урушта эльге кечирильген гъаниметнинъ бештен дёрт пайы дженкчилернинъ акъкъы олып, бештен бири юкъарыдаки аетте косътерильгенлерге такъсим этилир.

42. Шу вакъытта сиз (Мединеге) якъынджа тарафта, олар (мушриклернинъ аскерлери) узакъча тарафта, керван исе сизлерден даа ашагъыда эди. Эгер (мушриклернен урушмакъ ичюн эвельден) анълашкъан олсанъыз, муайен бир вакъытны тайинлевде келишалмаз эдинъиз. Лякин Алла эляк оладжакълар (яни динсизлик ёлыны туткъанлар) ап-ачыкъ весикъанен (яни Алланынъ муджизесине шаат оларакъ) эляк олсынлар, сагъ къаладжакълар (яни инангъанлар) да ачыкъ весикъа иле сагъ къалсынлар, деп япыладжакъ ишни (яни мусульманларнынъ енъиш эльде этмелерини, динсизлернинъ исе енъильмелерини) амельге кечирюв ичюн (сизлерни тесадуфен тутуштырды). Шубһесиз, Алла эшитиджи ве билиджидир. 43. (Эй Муһаммед), санъа тошинъде Алла оларны аз этип косътерди. Чокъ этип косътерген олса, зайыфлашаджакъ ве бу хусуста иддалашмагъа башлайджакъ эдинъиз. Лякин Алла сизни бундан къуртарды, чюнки о къальплерде не олгъаныны биле. 44. (Эй инангъанлар), Алла оладжакъ ишни олдырмакъ ичюн оларны сизге аз этип косътерди ве сизни де оларгъа (олар алдансынлар деп) аз этип косътерди. Бютюн ишлер дёнип Аллагъа барыр. 45. Эй инангъанлар! Бир топлулыкънен тутушсанъыз, себатлы олынъыз. Мувафакъиет эльде этмек ичюн Алланы чокъ анъынъыз. 46. Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине итаат этинъиз ве (озъара) талашып-тартышманъыз ки, о алда зайыфлашып, кучъ-къуветинъиз кетер. Сабыр этинъиз, Алла сабыр эткенлернен берабердир. 47. Озь диярларындан (яни Меккеден) гъурур-кибирнен, (озълерини) инсанларгъа косътерип чыкъкъан ве Алланынъ ёлындан четлеткенлер киби олманъыз! Алла оларнынъ якъан ишлерини бутюнлей къаврап алыджыдыр (эписини корип турыджыдыр).

Изаат. Мушриклер Меккеден тантаналы суретте, шаматанен: «Шу Бедирде гъалебе эльде этип, ички-зияфет япмайнджа къайтып кельмемиз»,— деп ант эткен эдилер.

48. Шу вакъыт шайтан оларгъа япаяткъан ишлерини гузель этип косътерип: «Бугунъ инсанлардан сизни енъеджек кимсе ёкътыр, догърусы мен де сизге ярдымджым»,—деди. Эки орду тутушкъанда исе кериге дёнип: «Меним сизнен ишим ёкъ, догърусы сизинъ корьмегининъизни (яни мелеклернинъ чокълугъыны) мен корем ве шубһесиз Алладан къоркъарым. Алланынъ азабы шиддетлидир»,—деди. 49. Экиюзлилер ве къальплеринде хасталыкъ бу-

лунгъанлар «мусульманларны динлери алдатты» (яни азгъана кучь иле шойле буюк аскерге къаршы чыкъаяталар), дей эдилер. (Мунафыкъларнынъ бу сёзлери янълыштыр) ким де Аллагъа сыгъынса (зафер онынъдыр), эльбетте Алла кучьли ве хакиmdir. 50-51. Эгер мелеклер динсизлернинъ юзьлерине ве сыртларына урып, джанларыны алаяткъан ве: «Якъыджы азапны татынъ, бу озь эллеринъизнен якъанынъызгъа къаршылыкътыр, зира Алла озь къулларына зулум этиджи дегильдир,— деген вакътыны коръсе эдинъ! 52. (Оларнынъ якъанлары) тыпкъы Фыравун адамларынынъ ве олардан эвельки кимселернинъ якъанларына ошай: олар Алланынъ аетлерини ялан дедилер де, Алла оларны гунахлары себебинден эльге тюшюрди. Алла къуветлидир, джезалавы да къаттыдыр. 53. Бунъа (яни оларнынъ азапка огъратылгъанларына) себеп: Алланынъ бир къавмге берген ниметини та олар озьлерининъ эйи кетишини денъиштирмегендже (Алла озь къарарыны) денъиштирмейджеги ве Алланынъ эшитиджи, билиджи олгъаныдыр. 54. (Оларнынъ яптыкълары) тыпкъы Фыравун адамлары ве олардан эвельки кимселернинъ яптыкъларына ошай. Олар (Фыравун адамлары) Раббилерининъ аетлерини ялан дедилер де, (оларны) гунахлары себебинден ёкъ эттик, тайфасынен денъизде богъдыкъ. (Чюнки) эписи залым эдилер. 55. Алланынъ индинде энъ яманы инкъяр эткенлердир. Олар артыкъ имансызлардыр. 56. (Эй Мухаммед) оларнынъ арасында сеннен анълашып, сонъра (Алладан) къоркъмайып эр сефер озь еминлерини боза берген кимселер бардыр. Эгер урушта оларны якъаласанъ, аркъаларындакилерге ибрет олсын, деп дарма-дагъын эт. 58. Эгер (аранъызда анълашма олгъан) бир де-бир къавм тарафындан хиянетлик сезсенъ, оларгъа (эткен еминлерини хатырлатып) айны шойле давран ки (аранъыздаки анълашманынъ биткенини эр эки тараф да бильсин). Эльбетте, Алла хиянет кимселерни севмез. 59. Инкъяр эткенлер аслы огъуне чыкътыкъ деп санмасынлар. Олар сизни ич аджиз этип оламазлар. 60. (Эй инангъанлар), оларгъа къаршы бутюн кучинъизни ве эгерленген атларынъызны азырлап къойынъыз ки, бунынънен Алланынъ ве озинъизнинъ душманларынъызны эм де олардан башкъа сиз бильмеген, (лякин) Алла бильген башкъа биревлерни де къоркъуза билесиз. Алла ёлында не сарф этсенъиз де, сизге накъсызлыкъ япылмадан тамамынен къайтарылыр. 61. Эгер олар барышыкъкъа ынтылсалар, (Эй Мухаммед), сен де ынтыл ве Аллагъа сыгъын. О, шубъесиз эшитир ве билир. 62-63. Эгер олар сени алдатмакъ истеселер, шубъесиз Алла санъа етерлидир. Сени ве инангъанларны Озь ярдымынен къуветлендирген, къальплерини узлаштыргъан Одыр. Эгер ер юзинде олгъан эр шейни сарф этсенъ биле, сен оларнынъ къальплерини узлаштыралмаз эдинъ. Амма Алла оларны узлаштырды. Догърусы О кучьлидир, хакиmdir. 64. Эй пейгъамбер! Санъа ве санъа уйгъан муъминлерге Алланынъ Ози етерлидир. 65-66. Эй пейгъамбер! Муъминлерни урушкъа джоштыр. Сизинъ ичинъизде йигирми сабырлы киши оларнынъ эки юз кишисини енъер. Сизинъ юз кишинъиз инкъяр эткенлернинъ бинъ кишисини енъер. Чюнки олар анъсыз бир къавмдир. Шимди Алла сизде аджизлик олгъаныны билип (юкюнъизни) енгиллештирди (ярдымгъа мелеклерни еткизди). Эгер сизде сабырлы-такъатлы юз киши олса, эки юз (динсиз)ни енъер. Эгер сизде бинъ киши олса, Алланынъ изнинен эки бинъ (динсиз)ни енъер. Алла сабыр эткенлернен берабердир. 67. Ер юзинде дженклешир экен, душманны ерге сермеден эсир алмакъ ич бир пейгъамберге ярашмаз. (Эй муъминлер) кечиджи дюнъя малыны истейсинъиз, амма Алла исе ахрет (ниметлерини) къазанманъызны истей. Алла къудретли, хакиmdir.

И з а а т. Бу ает пейгъамбер алейһи-с-селямгъа ве сафдашларына берильген тенбидир. Олар мушриклернинъ етмиш аскерини эсир алып, сонъ малюм шартларнен азат эткенде иште шу ает эндириле.

68. Эгер Алланынъ (бильмейип япылгъан хатаны багъышламакъ акъкъында) эвельден берген укюми олмаса эди, бу якъанынъыздан себеп сизге буюк бир азап етип келир эди. 69. Эльде эткен гъаниметлеринъизни темиз ве эял этип ашанъыз ве Алладан къоркъынъыз. Догърусы Алла багъышлар ве мерхамет етер. 70. Эй пейгъамбер! Къолларында эсирлер булунгъанларгъа: «Эгер Алла юреклеринъизде бир яхшылыкъ (иман) барлыгъыны бильсе, сизге огъ-

рагъан зарарынъыздан даа хайырлысыны берип ве сизни багъышлар. Алла багъышлайыджыдыр, мерһаметлидир»,— де.³71. Эсирлер санъа хиянетлик этмек истеселер, бильсинлер ки, олар эвель Аллагъа да хиянетлик эткен эдилер, шунынъчюн Алла сизге оларны енъмек ичюн имкян берди. Алла билиджидир, һакимдир. 72. Доғърусы, инанып һиджрет эткенлер, Алла ёлында маллары ве джанларынен джиһад эткенлер ве (Меккеден һиджрет этип кельген муаджирлерге) эв-баркъ берип ярдым эткенлер — мына булар бири-бирининъ достыдырлар. (Яни сагъ сойлары бири-бирине эш, араларында олюм олса, бири-бирлерине мирасчыдырлар). Инанып да, һиджрет этмеген (аля даа Меккеде яшап тургъан) кишилернен исе олар һиджрет эткенге къадар сизинъ достлыгынъыз ёкътыр. Факъат дин огърунда ярдым истеселер, аранъызда анълашма олмагъан топлулыкътан башкъасына къаршы оларгъа ярдым этмек керексинъиз. Алла япкъанларынынъизни коре. 73. Инкяр эткенлер бири-бирлеринен эш-достлардыр. Эгер сизлер озъара олмасанъыз, ер юзинде низамсызлыкъ, фитне ве буюк бозгъунлыкъ чыкъар. 74. Инанып һиджрет эткенлер, Алла ёлында кӱрешкенлер ве муаджирлерге эв-баркъ берип ярдым эткенлер — иште керчектен инангъан олардыр. Олар ичюн магъфирет ве номай рызыкълар бардыр. 75. (Сизлерден) сонъ инанып иджрет эткен ве сизнен бирликте кӱрешкенлер, иште олар сизлердендир. Алланынъ Китабына коре, бир-бирине акъраба олгъанлар бир-бирине даа якъындырлар. Доғърусы, Алла эр шейни билиджидир!

Тевбе суреси

9

Путперестлерге «иһтар» (тенбие) иле башлангъаны ичюн эвель «Бераз» адыны, сонъра Тебюк урушундан кери къалгъанларнынъ тевбелери къабул олунгъаныны тариф эткени ичюн «Тевбе» адыны алгъан бу суре юз йигирми докъуз аеттен ибареттир. Даа бир къач башкъа ады олгъан бу суре пейгъамбер алейһи-с-селям сафдашларынен берабер «Тебюк» урушундан къайта-яткъан вакъытта назиль олып (энип) башлай. (Тебюк — Мединенен Дамашкъ арасындаки хадж ёлы устинде ерлешкен бир вадийдир. Иджрий докъузынджы йылда о ерде мусульманларнен мушриклер арасында дженк олгъан). Суреде эсасен эки макъсат козьде тутула: биринджиси — Ислямнынъ мушриклер ве китап берильгенлер иле насыл мунасебетте олмакъ кереклиги хусусында къатты укюмни къайд этив олса, экинджиси — пейгъамбер алейһи-с-селям дин огърунда дженкке чагъыргъан вакъытта кишилернинъ рухиятиндеки вазиятлерини косьтерювдир.

Бу суредеки баш хусусиет шу ки, Къуръандаки 114 суреден тек бу суре башында «Бисмилля» айтылмайып башлана. Буны базы улемалар, «Тевбе» суреси мундеридже джеэтинден озинден эвельки «Энфал» суресининъ девамы олгъаны ичюн оларнынъ арасыны айырмагъа аджет ёкъ, деп эсап этелер. Базылары исе: «Бисмилля Алланынъ раһметидир. Бу суреде исе эсасен урушув-чатышувлар ве Алланынынъ лянетине огърагъан мунафыкъларнынъ чешит тайфалары акъкында сёз юрьсетиле. Шунынъ ичюн онынъ башында Бисмилля айтылмакъ лязим танылмагъан»,— дейлер.

1-2. Алладан ве Онынъ пейгъамберинден (озъара уруш япмамакъ акъкында) озълеринен къавиль япылгъан мушриклерге тенбиедир: (Эй мушриклер уруш арам этилген) дёрт ай ичинде ерде сеят этип юре билесинъиз. (Лякин) Алланы аджиз эталмайджагъынъызны, Алланынъ исе инкярджыларны резиль этеджегини билинъиз.

И за а т. Юкъярыдаки аетлерде пейгъамбер алейһи-с-селям ве сифдашларынынъ мушриклернен тизген эр анги мукъавелелери шу мушриклернинъ хиянетлиги себебинден бозулгъаны къайд этиле ве арадан дёрт ай кечкенинен бу укюмнинъ кучъке киреджеги бильдириле.

3. Ве (бу) Алла ве Онынъ пейгъамбери тарафындан инсанларгъа буюк хадж куни (яни къурбан куни)¹ Алла ве Онынъ пейгъамбери путкъа табынгъанлардан узакъ олгъанларыны илян этювдир. (Эй мушриклер), эгер тевбе этсенъиз, бу озинъиз ичюн даа хайырлыдыр. Эгер юзь чевирсенъиз исе билинъиз ки, сиз Алланы аджиз эталмазсынъыз. (Эй Мухаммед), инкяр эткенлерге джан якъыджи азапны муджде. 4. (Эй муъминлер), сизлернен къавиль якъкан мушрик кимселер сонъундан (къавильнинъ) шартыны бозмасалар ве сизнинъ зарарынъызгъа биревлернен къошулмасалар, о такъдирде (сиз де) шу къавильге сонъуна къадар риает этинъиз! Эльбетте, Алла сакъынгъанларны север. 5. Урьметли айлар биткенинен мушриклерни тапкъан еринъизде ольдирынъиз, тузакъ къурынъиз, эсир алынъиз ве бутюн ёлларда оларны анъып турынынъыз.² Амма, эгер тевбе этселер, намаз къылсалар ве зекят берселер, ёлларыны кесменъиз. Догърусы, Алла багъышлайыджы ве мерхамет этиджидир. 6. (Эй Мухаммед), путкъа табынгъанларнынъ бири санъа сыгынгъанса, оны къорчала да, Алланынъ сесини эшитсин. Сонъ оны ози ичюн тынч бир ерге ерлештир. Бу (укюм) оларнынъ (акъикъатны) бильмеген (джаиль) къавм олгъаны ичюндир. 7. Путкъа табынгъанлар ичюн Алланынъ индинде ве Онынъ пейгъамбери индинде насыл бир къавиллешме ола билер?! (Яни ич бир тюрюк къавиль ола бильмез, чюнки олар Аллагъа да, Онынъ пейгъамберине де инанмайлар, демек, берген ваделерини боза берирлер). Амма сизнен Месджид-и Харам янынъда (яни Меккеде) къавиллешкен кимселер бар ки³, олар къавиллеринде къавий турар экенлер, сиз де къавий турынынъыз. Эльбетте, Алла анълашувларыны бозмакътан сакъынгъанларны север. 8. (Олар ичюн) насыл (къавиль) олсын, эгер устинъизден гъалип олсалар, сиз ичюн не къавильге, не де борджгъа бакъарлар. Агъыздан сизлернен разылашырлар, амма къальплеринде кин тутарлар. Оларнынъ эксериси итаатсыздырлар. 9. Олар Алланынъ аетлерини азгъана къыйметке денъиштирип, Онынъ ёлындан тайдылар. Акъикъатен, олар энъ яман ишни якъкан олдылар. 10. Олар бир де-бир муъмин хусусында не къавильге, не де борджгъа бакъарлар. Олар джинаетчилердир. 11. Эгер тевбе этселер ве намаз къылып, зекят берселер, о такъдирде сизинъ диний къардашларынынъыздыр. Бильген кимселер ичюн аетлеримизни ачыкъ-айдын беян этемиз. 12. Эгер къавиллешкен сонъ къавиллерини бозсалар ве сизинъ дининъизге таш атсалар, о алда (бу фитнелерини) токътатмалары ичюн инкяр этювде етекчилеринен дженклешинъ — чюнки оларнынъ еминлери сайылмаз — бельки вазгечирлер. 13. (Эй инангъанлар) еминлерини бозгъан ве пейгъамберни (Меккеден) къувып йибермеге ниетленген эм де озълери эвельден сизге къаршы (уруш) башлагъан кимселернен дженклешменъиз керек дегильми? Олардан къоркъасынынъызмы?! Эгер (акъикъий) — муъмин олсанъыз, билинъиз ки асыл къоркъаджакъ затынынъыз Алладыр. 14-15. Оларнен дженклешинъиз ки,⁴ (шу вакъыт) Алла оларны сизинъ къолынъызнен азапландырыр, резиль этер ве сизни оларнынъ устинден гъалип чыкъарыр эм де муъминлернинъ гонъюллерини ферахландырып, къальплериндеки гъам-кедерни ёкъ эттирир. Алла Ози истеген кишилернинъ тевбелерини къабул этер. Алла бильги ве икмет саибдир. 16. (Эй инангъанлар) бельки аранъызда (накъ ёлында) курешкен ве Алладан, Онынъ пейгъамберинден ве инангъанлардан башкъа кимсени дост тутмагъан (айры) кишилерни Алла бильмейип, озъ алына къалдырыр деп ойлагъандырсыз? Алла япаяткъан амеллеринъизден хабердардыр. 17. Мушриклер озълерининъ инкярджы олгъанларыны тасдыкълап турар экенлер, Алланынъ месджидлерини джанландыргъанлары (ибадет эткенлери) ич керек дегиль.⁵ Оларнынъ якъканлары нафиледир, озълери исе эбедий джеһеннемде къаладжакътырлар.

И за а т. Мушриклер Кябе этрафына чешит сой путларыны (идолы) къойып чыкып, эр сефер Кябени таваф эткен (айланып чыкыкъан) сонъ, шу путларына седжде этер экенлер. Юкъярыдаки ает, мадамки мушриклер озълери ясап салгъан путларыны

екаяне Аллагъа теньдеш деп билир экенлер, оларнынъ ибадет-тавафлары нафиле, деп къайд эте.

18. Алланынъ месджидлеринде ялынъыз Аллагъа ве ахрет кунине инангъан, намаз кългъан, зекятыны берген ве тек Алладан къркъкъанлар ибадет эте билелер. Иште олар догъру ёлда булунгъанлардан ола билелер. 19. (Эй мушриклер), сиз аджилерге сув берювни ве Месджид-и Харамны джанландырмакъны — Аллагъа ве ахрет кунине инангъанларнынъ эм де Алла ёлында курешкенлернинъ (амеллеринен) бир деп ойлайсынъызмы?! Олар (инангъанлар ве мушриклер) Алланынъ индинде ич де бир олмазлар. Алла зулум эткенлерни ич догъру ёлгъа ириштирмез.

Изаат. Мушриклер мусульманларгъа къарап: «Сиз Аллагъа мусульманлыкънен къллыкъ этер экенсиз, биз де аджилекке кельгенлерге хызмет этип ве Кябени джанландырып, Аллагъа къллыкъ этмектемир», — деп дава эткенде мезкур ает назиль ола.

20. Инангъан, хиджрет эткен ве Алла ёлында малларынен, джанларынен джихад эткен кимселерге Алланынъ индинде энъ юксек дереджелер бардыр. Къуртулгъанлар иште олардыр. 21-22. Раббилери оларгъа озъ тарафындан бир рахмет, хошнутлыкъ ве ичинде тюкенмез ниметлер булунгъан дженнетлерни муджделер ки, олар анда эбедий ве темелли къаладжакътырлар. Акъикъатен, улу эджир-мукафат Алланынъ къатындадыр. 23. Эй инангъанлар! Эгер куфюрни имандан аля корьселер ана-бабаларынъызны ве агъа-къардашларынъызны (биле) дост тутманъыз. Сизден оларны ким де дост эдинсе, догърусы озине языкъ эткен олыр. 24. (Эй Мухаммед) айт ки: «Ана-бабаларынъыз, балаларынъыз, агъа-къардашларынъыз, эринъиз я да къадынынъыз, тувгъанларынъыз, эльде эткен мал-мулькининъиз, бозулып кетмесинден къркъкъан тиджаретинъиз, бегенген эв-азбарларынъыз сизге Алладан, Онынъ пейгъамберинден ве Онынъ ёлында курешмектен даа севгили олса, Алла Озъ эмирини (азабыны) кетиргендже бекле де турынъыз. Алла итаатсыз кимселерни догъру ёлгъа ириштирмез». 25. Алла сизге чокъ ерлерде енъиш къазандырды, Хунайн (Меккенен Таиф арасындаки вадий) кунини (хатырланъыз)⁶. О вакъытта озинъизнинъ чокъ олгъанынъызгъа алдандынъыз. Амма чокълыгъынъызнынъ файдасы олмады ве сизге кенъ ер тарлыкъ этип кериге чекильдинъиз. 26. Сонъра Алла пейгъамберине ве инангъанларгъа юрек берди ве сизлер корьмеген аскерлерни (мелеклерни) эндирди; инкяр эткенлерни азапкъа огъратты. Инкярджыларнынъ джезасы будыр.

Изаат. Бу аетлерде Къуръан гъалебеге иришювнинъ ёлы аскер сайысыннынъ чокълыгъында дегиль, Алланынъ имдадындадыр, деп къайд эте. Шу Хунайн урушында (хиджрий секизинджи йыл) мусульманларнынъ аскери он эки бинъ киши экенлер. Шунинъчюн мусульманларнынъ базылары: «Шу бир авуч адамгъа енъилемизми?» — деп кибирленелер де, гъалебе Алла тарафындан олувны унуталар. Нетиждеде, душманлары олардан устюн келип, олар кери чекиле башлайлар. Ялынъыз пейгъамбер алейхи-с-селям танърыгъа ялварып дуа эткен сонъ муъминлернинъ юреклерине кучъ келип, урушкъа къайталар ве Алланынъ имдады иле гъалебе эльде этелер.

27. Сонъундан, шу (уруштан) сонъ Алла ози истеген кишилерининъ тевбелерини къабул этер. Алла багъышлайджы ве мерхамет этиджидир.

Изаат. Акъикъатен, Хунайнда мусульманларгъа къаршы дженк эткен Хавазин къабилесинден пек чокъ киши шу уруштан сонъ Аллагъа тевбе этип, динге кирдилер.

28. Эй инангъанлар! Догърусы путкъа табынгъанлар пистирлер, бу йылдан сонъ олар Месджид-и Харамгъа якъын кельмесинлер! Эгер (мушриклернинъ аджилек мевсиминде Меккеге кетирген ашайтлары ве башкъа шейлери эксилп къаладжакъы себебинден) факъырлыкътан къркъсанъыз, (билинъиз ки) Алла истесе сизни бол ниметинен зенгинлештиреджектер. Алла шубъесиз, билъги ве һикмет саибидир. 29. Китап берильгенлерден Аллагъа, ахрет кунине инанмагъан, Алланынъ ве Онынъ пейгъамберининъ арам деген шейини арам деп эсап этмеген, һакъ динге итаат этмеген кимселерге⁷ къаршы боюнларыны букип, озъ эллеринен берги телегенге къадар дженклешинъ. 30. Еһудийлер.

«Узейр Алланың оғылдыр»,— дедилер. Христианлар: «Месих Алланың оғылдыр»,— дедилер. Бу оларның ағызларындаки лафлардыр. Олар да тыпкыи эвелики кяфир олған кимселерге бенъзейлер. Алла оларны ёкъ этсин! Насыл адашмакъталар! 31. Олар Алланы быракъып, хахамларыны, папазларыны ве Меръем оғылы Месихни раббилери оларакъ къабул этилер. Албуки, факъат екаяне Аллагъа къуллыкъ этмеге эмир этильген эдилер. Ондан башкъа танъры ёкътыр. Алла оларның къошкъан тенъдешлеринден пактир. 32. Олар Алланың нурыны (яни Ислямны) ағыздан (яни бош лафнен) сёнди-реджек олдылар. Алла исе (кяфирлер) истемеселер де, Озь нурының (эр тарафкъа) яйылмасыны темин этеджектир. 33. О, (Алла) Озь пейгъамберини, мушриклер истемесе де, догъру ёл ве һакъ дин иле бутюн динлерден устюн этмек ичюн йиберген заттыр. 34. Эй инангъанлар! Шу хахамлар ве рахиблер-нинъ чокъусы инсанларның малларыны акъсыллыкънен ерлер ве Алланың ёлындан четлетирлер. Алтын кумюшни басып (озь мулькине чевирип), оны Алла ёлында сарф этмегенлерге джан якъыджи бир азап еткиз!

Изаат. Бу аетлерде адамларның парасыны, малыны сыдыргъан еһудий ве христиан рахиблери (кешишлери)нен бирге мусульманлар арасында байлыкъкъа къызгъан ве топлагъан мал-мулькининъ зекятыни бермеген айры кимселер де къатты азапкъа огърайджакълары беян этиле.

35. О кунде (къыямет кунинде) шу (алтын-кумюшлер) джеһеннем ате-шинде къыздырылып, оларның манълайлары, янбашлары, сыртлары шулар-нен тамгъаланаджакъ. «Бу озинъиз ичюн топлагъан шейлеринъиздир. Энди шу топлагъан шейлеринъизнинъ дадыны татып коринъиз»,— дениледжек. 36. Эль-бетте, Алланың коклерни ве ерни яраткъан кунинде бельгилегенине коре, айларның сайысы он экидир. Оларның дёрти урьметли (яни уруш арам этильген) айлардыр.⁸ Бу догъру бир укюмдир. Шай экен, бу айлар ичинде (дженк этип) озинъизге зулум этменъиз! Бутюн мушриклер (бу укюмге бакъ-май) сизге къаршы дженк эткени киби (яни биринджи олып дженк башласа-лар), сиз де бутюнинъиз оларгъа къаршы дженк этинъиз! Ве билинъиз ки, Алла сакъынгъанларнен берабердир.

Изаат. Уруш арам (яни ясакъ) этильген айлар: «Зулькъаде, Зульхиджджа, Му-һаррем ве Реджеп айларыдыр. Булардан биринджи учъ ай бири-бири артындан келе, амма Реджеп айы арадан беш ай отъкен сонъ келе. Бу тертип Азрети Ибраһим пейгъамбер заманындан бери яшап кельген һакъ укюм эди. Лякин сонъра айры арап-лар бу къанунны бозып, озьлери дженклешкен вакъытта шу айлар келип къалса, олар-да дженклешмек эял деп къайд этер ве сонъра исе озьлери ичюн келишикли олгъан башкъа айларны арам деп илял этер эдилер. Невбеттеки аетте мына шу адет акъкъын-да сёз юрьсетилип, онынъ һакъсыз олгъаны къайд этиле.

37. Шубһесиз урьметли айларның ерлерини денъиштирмек артыкъ де-реджедеки кяфирликтир ки, шу себепли кяфирлер бутюнлей ёлдан таярлар. Олар Алланың арам эткен айларының сайысына уйдырмакъ ичюн бир йыл арам, бир йыл эял саялар, бойледже, Алланың арам эткенини эял этмекте-лер. Бу яман ишлери озьлерине гузель корюнди. Алла инкяр эткен къавмни догъру ёлгъа ириштирмез. 38. Эй инангъанлар! Сизге не олды ки: «Алла ёлын-да урушкъа чыкъынъыз»,— денильгенде озь еринъизге (юртынъызгъа) япы-шып къалдынъыз?! Ахретни быракъып, дюнья һаятынамы разы олдынъыз? Дюнья һаятынынъ кечими ахретке коре пек аз бир шейде?! 39. Эгер (дженкке) чыкъмасанъыз, (Алла) сизни джан якъыджи азапнен азаплар ве еринъизге башкъа бир миллет кетирир. Онъа бир шей де япамазсынъыз. Алла эр шейге къадирдир. 40. Эгер сиз⁹ онъа (яни пейгъамберге) ярдым этмесенъиз, (Алла-нынъ Ози онъа ярдым этер). Оны кяфирлер магъарада эки кишининъ бири оларакъ (Меккеден) къувып чыкъаргъанда, Алла онъа ярдым эткен эди де. (Магъарада олар Азрети Эбу-Бекирнен берабер эдилер). Шу вакъыт аркъадашына (Эбу-Бекирге): «Къасевет этме, Алла бизнендир»,— дер экен. Алла онъа къувет берди, сизге корюнмеген аскерлернен (мелеклернен) онъа къол тутты эм де динсизлернинъ сёзлерини алчалтты. Анджакъ Алланың сёзи юджедир. Алла кучълидир, һикметлидир.

Иза а.т. Бу ает пейгамбернинъ Меккеден Мединеге хиджрет этуви акъкъында-дыр. Мекке мушриклери мусульманларгъа зулум этип, оларны ислам дининден вазгечтирмеге кучълери етмегенинден, пейгамбернинъ джанына сюикъаст этмек пешине тюшелер. Шу вакъыт онъа танърыдан Мединеге хиджрет этмек эмир этиле ве бир къаранлыкъ геджеде танърынынъ ярдымынен оны ольдирмеге азырлангъан къафирлернинъ янларындан аман-эсен чыкъып кетип, аркъадашы Эбу-Бекир Сыддыкънен берабер Меккенинъ дживарындаки бир магъара ичине сакъланалар. Чокъкъа бармай «авлары» къолдан кеткенини анылагъан мушриклер бир изкъуварнен оларнынъ пешинден къувып кетелер. Лякин анавы магъаранынъ янына етип баргъанда излер гъайып ола ве олар магъаранынъ агъызы орюмчек авларынен къапалгъаныны, онынъ устюне де бир къуш ймырта биле ташлагъаныны корелер ве араштырувлары бошкъа чыкъып, къайтып кетелер.

Боиле этип, шу магъарада олар учъ кунъ къапалы яталар, сонъ бир къылавузнинъ ярдымынен Мединеге етип баралар. Эбет, бу ает пейгамбер ве онынъ аркъадашы акъкъында олса да, икяеден мана шу ки, ким де Алла ёлында, Онынъ Озинден имдат тилеп эйиликке адым этсе, Алланынъ Ози оны эр анги изледен ве хасисликтен сакълап, ниетленген макъсадына еткизир.

41. (Эй муъминлер) енгиль олса да, агъыр олса да (яни истесенъиз де, истемесенъиз де) дженкке чыкъынъыз ве малларынынъизнен, джанларынынъизнен Алла ёлында курешинъиз¹⁰. Эгер бильсенъиз, бу сизинъ ичюн хайырлыдыр. 42. (Эй Мухаммед) эгер (сиз давет эткен джихад) къолай бир къазанч, адий бир ёлджылыкъ олса, олар (мунафыкълар) эбет сизге къошулып эдилер. Лякин оларгъа месефе узакъ олып коринди (шунынъ ичюн къошулмадылар). Озьлерини зляк этип олар: «Эгер кучюмиз етсе эди, сизлернен берабер биз де чыкъар эдик», — деп Аллагъа емин этерлер. Алла исе оларнынъ яланджы олгъанларыны биле. 43. (Эй Мухаммед), Алла сени афу этсин. (Лякин) догърулар санъа белли олып, яланджыларны бильмезден эвель не ичюн оларгъа изин бердинъ? 44. Аллагъа ве ахрет кунине инангъанлар, малларынен, джанларынен дженклешмек истегенлеринден себеп, (кери къалмакъ ичюн) сенден изин сорамайлар. Алла сакъынгъанларны биле. 45. Анджакъ Аллагъа ве ахрет кунине инанмагъан, къальплерине шек-шубхе тюшип, шубхелеринде экиленип юргенлер сенден изин сорайлар. 46. Эгер олар (урушкъа) кетмек истеселер эди, бунъа бир азырлыкъ корер эдилер. Лякин Алла чыкъкъанларыны истемей оларны токътатты ве оларгъа: «Къалгъанларнен (яни къадынлар, балалар ве алсыз-бичарелернен) берабер отурынъыз» — денильди. 47. Эгер олар сизинъ аранъызда урушкъа чыкъкъан олсалар да, сизни бозмагъа тырышыр ве фитне этмек ичюн аранъызгъа сокъулып эдилер. Ичинъизде оларгъа къулакъ аскъанлар бар. Алла озьлерине языкъ эткенлерни билиджидир. 48. Валлай, олар эвель де фитне япмакъ истеген эдилер. Санъа къаршы бир такъым ишлер яптылар ки, сонъундан бу накъ истемеселер де ортагъа чыкъты. Алланынъ эмри устюн кельди. 50. Эгер санъа бир яхшылыкъ (гъалебе я да гъанимет) кельсе, оларнынъ кейфине уймаз. Эгер санъа (Ухуд урушында олгъаны киби) бир мусибет кельсе: «Биз эвельден ихтиятлы даврандыкъ», — деп, севинип чевирилип кетерлер. 51. Айт ки: «Бизге Алланынъ башымызгъа язгъанындан башкъа шей кельмез. О бизим мевлямыздыр. Инангъанлар Аллагъа сыгъынсынлар. 52. Айт ки: «Сиз бизге эки эйиликтен — гъазылыкъ ве шейитликтен башкъа даа бир шейнинъ кельмесини беклейсинъизми? Биз исе сизге Алланынъ озь тарафындан яхут бизим къолумызнен сизни бир азапкъа огъратмасыны беклеймиз. Бекленъиз, догърусы сизнен берабер биз де беклемекте-миз». 53. Айт ки: «(Эй мунафыкълар) истепми яхут истемейипми сарф этинъиз, эп бир сизден къабул олунмайджакъ. Сиз, шубхесиз, бозукъ бир къавмсиздир». 54. Бергенлерининъ къабул олунмаювyna себеп тек оларнынъ Алланы ве Онынъ пейгамберини инкъар этювлери, намазгъа эринип-эринип кельгенлери, истемей-истемей сарф этювлеридир. 55. Сени артыкъ оларнынъ мал-мульклери, бала-чагъалары авеслендирмесин. Чюнки Алла шу шейлер себебинден дюнья наятында оларны азапламакъ ве джанларынынъ инкъарджы оларакъ чыкъмасыны истер. 56. Олар озьлерининъ сизнен бир олгъанларына Аллагъа емин этелер. Албуки олар сизлерден дегиллер. Олар къоркъакъ бир къавмдир. 57. Эгер олар киргендай бир тешиками, магъарамы, башкъа бир ерми тапса эдилер, аджеле суретте анда джонер эдилер. 58. Оларнынъ ара-сында садакъалар акъкъында санъа тиль узаткъанлар да бардыр. Амма шу

садакълар оларгъа берильсе хошнут олалар, эгер берильмесе шу анъ джанлары агъыра. 59. Эгер олар Алла ве Онынъ пейгъамберининъ оларгъа берген шейлерине разы олсалар ве: «Алла (берген рызыкъ) бизге етер. Якъында Алла ве Онынъ пейгъамбери бизге озъ бол ниметинден берир, биз Алланынъ Озине гонъюль байлагъанларданмыз»,— десе эдилер (озълери ичюн даа хайырлы олыр эди). 60. (Эльбетте) садакълар Алладан бир фарз оларакъ ёкъсулларгъа, факъырларгъа, оны топлагъанларгъа, къальплери мусульманлыкъкъа исиндириледжеклерге берилир; къулларны азат этюв ичюн, борджлыларнынъ, Алла ёлында олгъанларнынъ ве ёлда къалгъанларнынъ огърунда сарф этилир. Алла бильги ве хикмет саибидир.

И з а а т. Зекят ислям дининдеки фарз амеллеринден биридир. Белли бир мыкдарда (бизим эсабымызджа дёрт бинъ кумюш) байлыкъкъа малик олгъан киши шу парадан къыркътан бир къысмыны Зекят этип бермеси фарздыр (бордждыр). Юкъарыдаки аетте мына шу зекятны кимлерге бермек лязимлиги ачыкъ бельгиленген. Демек, олардан башкъасына берильген зекят ислям назарында макъбул дегиль.

61. Эки юзьлилернинъ ичинде «(яни пейгъамбер) эр шейге къулакъ салмакъта»,—деп пейгъамберни ынджыткъанлар бардыр. Айт ки: «(Эбет, о) сизлер ичюн хайырлы шейге къулакъ асыджы, Аллагъа инангъан, муъминлерге ишангъан ве аранъызда инангъан кимселерге раһмет (мерһамет) косътериджи заттыр. Алланынъ пейгъамберини ынджыткъанларгъа джан якъыджы азап бардыр. 62. (Эй муъминлер), олар сизлерни хошнут этмек ичюн (пейгъамберни ынджытмадыкъ, деп) Аллагъа емин этерлер. Албуки, эгер инансалар, олар ичюн Алланы ве Онынъ пейгъамберини хошнут этмек даа зияде ляйыкъ. 63. Олар Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине къаршы чыкъкъангъа о эбедий къаладжакъ джеһеннем атеши бар экенини бильмей эдилерми? Бу буюк резиллик де! 64. Эки юзьлилер, къальплеринде не олгъанындан хабер береджек бир суренинъ энмесинден къоркъалар. Айтынъ: «Кулинъиз, бакъайыкъ, Алла къоркъкъан шейинъизни ортагъа къояджакътыр». 65. Олардан (устинъизден не ичюн кульгенлери акъкъында) сораанъ олар эльбетте: «Биз факъат шакъалашып, эглене эдик»,— дейджеклер. Айт ки: «Алланынъ, Онынъ аетлерининъ, Онынъ пейгъамберининъ устьлеринден куле эдинъизми?» 66. Узюр сораманъыз! Сизлер инангъан сонъ текрар инкяр эттинъиз. Эгер сизлерден бир топунъызны (чын къальптен тевбе эткенлери ичюн) афу этсек, дигер топунъызгъа гунаһларындан себеп азап берирмиз. 67. Мунафыкъ эркеклер ве мунафыкъ къадынлар бир-бирлериндендир (яни дин-сизликте бир-бирлерине бенъзейлер). Олар (кишилери) яманлыкъкъа джелътелер, яхшылыкътан четлетелер ве (Алла ёлына хайыр-садакъа бермектен) къолларыны сыкъалар (къызгъаналар). Олар Алланы унуттылар ки, Алла да оларны унутты. Догърусы эки юзьлилер итаатсыздырлар. 68. Алла эки юзьли эркек ве къадынларгъа эм де инкярджыларгъа эбедий къаладжакълары джеһеннем атешини ваде этти ки, шу олар ичюн етерлидир. Алла лянет этсин! Оларгъа девамлы азап бардыр. 69. (Эй эки юзьлилер), сиз де тыпкъы озинъизден эвель келип кечкен мунафыкъларгъа ошайсыз. Олар сизден къуветлидже ве мал-мульк, бала-чагълары да чокъча эди. Олар (дюньяда) озъ насиплеринден файдаландылар. Сизден эвелькилери насиплеринден файдалангъанлары киби, сиз де озъ насиплеринъизден файдаландынъыз. Оларнынъ (яни бутюн мунафыкъларнынъ) якъан амеллери дюньяда да, ахретте де бошкъа кетти. Олар акъикъий зарар кориджилердир. 70. Оларгъа озълеринден эвель келип кечкен Нух, Ад, Семуд къавмлерининъ ве Ибраһим къавмининъ, Медиен залисининъ (яни Шуайб къавмининъ) эм де алт-устъ олгъан къасабаларнынъ (яни Лут къавми къасабаларынынъ) хабири кельмедими?! Пейгъамберлери оларгъа ачыкъ делиль-весикълар кетирген эдилер (шу вакъыт пейгъамберлерини яланджы эткенлеринден сонъ бу къавмлер устине Алланынъ белялары ягъдырылгъан эди). Алла оларгъа зулум этиджи олмады, олар озълери озълерине зулум эткен эдилер. 71. Муъмин эркеклер ве муъмин къадынлар бир-бирлерине досттырлар. Олар яхшылыкъны эмир этер, яманлыкъны токътатырлар; намаз къылар, зекят берирлер, Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине, итаат этерлер. Иште оларгъа Алла раһмет этеджектир. Алла шубһесиз кучъли-

дир, һакимдир. 72. Муъмин эркеклерге ве муъмин къадынларгъа ичерисинден ирмакълар акъып тургъан, олар онда эбедий къаладжакъ дженнетлерни ве дженнет багъларындаки хош мескенлерни ваде этти. Алланынъ разылыгъы исе джемий шейлерден улудыр. Иште буюк къуртулыш будыр. 73. Эй пейгъамбер! Инкяр эткенлернен, эки юзьлилернен куреш ве оларгъа къаршы амансыз ол. Оларнынъ бараджакъ ерлери джеһеннемдир. Не къадар яман акъибет бу! 74. Олар (яни мунафыкълар санъа етип кельген акъаретли сёзлерни) айтмагъанларына емин эттилер. Албуки, куфюр сёзлерни ачыкъ айткъан эдилер ве ислямгъа кирген сонъ кене инкяр етип, эллеринден кельмейджек шейге (яни пейгъамберни ольдирмеге) къаст эткен эдилер. Алла ве Онынъ пейгъамбери оларны озъ ниметинен зенгинлештиргени ичюн очъ алмагъа бельсендилер. Эгер тевбе этселер озълери ичюн хайырлы олып. Амма юзь чевирселер Алла оларны дюньяда да, ахретте де джан якъыджы азапкъа огъратыр ве олар ичюн ич бир дост ве ярдымджы олмаз! 75. Оларнынъ арасында: «Эгер Алла бизге Озь ниметинден береджек олса, валлайи, садакъа берермиз ве садакъ къуллардан олырмыз»,— деп Онъа емин эткенлер бардыр. 76. Алла оларгъа бол ниметинден берген сонъ, олар саранлыкъ эттилер, юзь чевирдилер. 77. Аллагъа берген сёзлеринден вазгечкенлери ве яланджы олгъанлары ичюн Онынънен раст келишеджеклерни кунъге къадар къальплери не риякарлыкъ, аллякълыкъ сокъты. 78. Эки юзьлилер Алла оларнынъ сырларындан ве гизли фысылдавларындан хабердар олгъаныны, Алланынъ коринмеген шейлерни де коре бильгенини бильмей эдилерми? 79. Муъминлер арасында темиз къальптен садакъа бергенлерге тиль узаткъан ве анджакъ эллеринден кельгени къадар бере бильгенлернинъ устинден кульген кимселерге бу арекетлерининъ джезасыны Алла берир. Оларгъа джан якъыджы азап бардыр. 80. (Эй Муһаммед), оларгъа магъфирет (багъышлав) истер сора, истер сорама. Оларгъа етмиш дефа багъышлав сорасанъ да, Алла оларны багъышламайджакътыр. Бунъа себеп оларнынъ Алланы ве Онынъ пейгъамбери инкяр эткенлеридир. Алла исе итаатсыз къавмни догъру ёлгъа ириштирмез. 81. (Дженкке кетмей) къалгъан мунафыкълар Алланынъ пейгъамберине къошулмагъанларына севиндилер. Алла ёлында джанларынен ве малларынен джихад этмеге истемедилер ве (бир-бирлерине): «Сыджакъта урушкъа чыкъманъыз!» — дедилер. Айт ки: «Джеһеннем атеши даа пек сыджакътыр». Эгер бильсе эдилер! 82. Якъанларынынъ джезасы оларакъ (бу дюньяда) азгъана кульсинлер де, (сонъра ахретте) чокъ агъласынлар! 83. Алла сени уруштан керри къайтарып, оларнынъ бир де-бир топуна (раст кетиргенде), олар сенден (илериде оладжакъ урушларгъа) рухсет сорасалар: «Меннен асыл чыкъмайджакъсыз, меним янымда ич бир душманнен дженклешмейджексийз. Чюнки баштан отурып къалмагъа разы олдынъыз. Энди артта къалгъанларнен берабер отураберинъиз», — деп айт. 84. Олардан бирев ольсе, сакъын онынъ (дженазе) намазыны къылма, мезары башында да турма! Чюнки олар Алланы ве пейгъамберини инкяр эттилер ве итаатсыз олып ольдилер. 85. Сени оларнынъ мал-мульки ве бала-чагъалары сукъландырмасын. Чюнки Алла буларнен оларгъа дюньяда азап бермек ве джанларынынъ инкярджы оларакъ чыкъмасыны истей. 86. «Аллагъа инанынъыз ве Онынъ пейгъамберинен берабер курешинъиз», — деген бир суре энсе, оларнынъ аллы-такъатлы сойлары сенден къалмакъ ичюн изин сорарлар ве: «Бизни быракъ, анавы къалгъанларнен (рухсет алып къалгъан кишилернен) берабер къалайыкъ», — дерлер. 87. Олар (урушкъа кетмей) къалгъан къадынларнен къалмагъа разы олдылар. Къальплери мууръленип къойылгъан. Асыл (джихадгъа чыкъувдан бекленильген яхшылыкъны) анъламайлар. 88. Амма пейгъамбер ве онынънен берабер булунгъан муъминлер, мал-мульклеринен ве джанларынен курештилер. Бутюн яхшылыкълар олар ичюндир, саадетке иришеджек де олардыр. 89. Алла оларгъа ичлеринден ирмакълар акъкъан ве олар анда эбедий къаладжакъ дженнетлерни азырлагъандыр. Буюк къуртулыш иште будыр. 90. Бедевийлерден (сахра араплары, бедуйнлер) рухсет алмакъ ичюн, узюр сорагъан кимселер кельди. Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине инандыкъ, деп ялан сёйлегенлер исе узюр биле сорамайып уруштан къалдылар. Олардан кяфир олгъанлар джан якъыджы азапкъа огърайджакълар. 91. Кучьсизлерге, хасталаргъа ве (джихад ичюн) сарф этмеге бир шейи олмагъанларгъа — эгер олар Алла ве

Онынъ пейгъамбери огюнде самимий олсалар ич бир гунаһ ёкътыр. Эйилик якъанларны къабаатлав ичюн ич бир ёл (эсас) ёкъ. Алла багъышлайыджы, мерһамет этиджидир. 92. Санъа (дженкке минип кетмек ичюн) ат-айван сорап кельген вакъытларында: Сизни миндирип йибермеге ат-айваным ёкъ»,—дегенде (джиһад ичюн) сарф этмеге бир шей тапалмагъанларындан гъамланып, козьлери яшкъа толып къайткъанларны къабаатламагъа да ич бир эсас ёкътыр. 93. Факъат озьлери аллы-такъатлы олгъанлары алда сенден изин сорагъан ве къадынларнен, кучьсизлернен берабер къаламагъа разы олгъанларны къабаатлав ичюн ёл бардыр. Алла оларнынъ къальплерини муурьлеп къойды ве олар (джиһадгъа чыкъувдан бекленильген яхшылыкъны) бильмейлер.

Он биринджи джуз

94. Уруштан къайтып кельген вакътынъызда олар сизден (дженкке баралмагъанлары ичюн) узюр сорарлар. (Эй Муһаммед) оларгъа айт ки: «Узюр сораманъыз, сизге асыл инанмайджакъмыз. Алла сизинъ хусусынъызда бизни хабердар этти. Алла да, Онынъ пейгъамбери де якъанларынынъызны кореджектир. Сонъундан корюльгенни ве корюльмегенни (яни гизли ве ашкяр ишлернинъ эписини) бильген Аллагъа къайтарыладжакъсынъыз. О сизге якъанларынынъызнынъ хаберини берир». 95. Оларнынъ янына къайтып кельгенде, олардан юзь чевире биледжегинъиз ичюн Аллагъа емин этеджеклердир. Олардан юзь чевиринъиз. Чюнки олар пистирлер ве якъанларынынъ къаршылыгъы оларакъ бараджакъ ерлери джеһеннемдир. 96. Озьлеринден разы олырсынъыз, деп сизге ант этерлер. Сиз олардан хошнут олсанъыз биле, Алла ёлдан чыкъкъан кимселерден ич разы олмаз. 97. Бедевийлернинъ куфюрлиги ве аллякълыгъы эр джезттен даа зиядедир. Алланынъ озь пейгъамберине эндиргенининъ сынъырларыны бильмемек оларгъа даа ляйкътыр. Алла бильги ве һикмет саибидир. 98. Бедевийлер арасында ойле кимселер де бар ки, берген садакъасыны ози ичюн зиян деп биле ве сизинъ (муъминлернинъ) башына белялар кельмесини беклеп туралар. Бутюн яман белялар озьлерине олсын! Алла эшитиджи ве билиджидир. 99. Бедевийлер арасында Аллагъа ве ахрет кунине инангъан ве берген хайыр-садакъаларыны Аллагъа якъынлашмакъ ве пейгъамбернинъ дуаларына наиль олмакъ ичюн себеп деп сайгъанлар да бар. Бильсинлер ки, берген садакъалары олар ичюн ибадеттир. Алла оларгъа раһмет этеджектир. Алла шубһесиз багъышлайыджы ве мерһамет этиджидир. 100. Яхшылыкъ ярышында биринджиликни къазангъан Муаджирлер ве Энсарлардан, оларгъа гузель амеллернен якълашкъанлардан Алла хошнут олды ве олар да Алладан разы олдылар. (Муаджирлер — пейгъамберимизнен бирликте Мекке мушриклерини терк этип Мединеге кочкен, иджрет эткен мусульманлар: Энсарлар да, Мединеде, шу ерге кочип кельген Муаджирлерге ярдымджи олгъан мусульманлардыр.) Алла оларгъа ичлеринден ирмакълар акъып тургъан, олар анда эбедий къаладжакъ дженнетлерни азырлады. Иште, буюк къуртулыш будыр. 101. Чевренъиздеки бедевийлер арасында ве Медине сакинлери арасында да эки юзьлилер бардыр. Оларны сен дегиль, анджакъ Биз билемиз. Оларгъа биз эки дефа азап береджекмиз. Олар сонъундан да (къыямет кунинде) буюк бир азапкъа огъратылырлар. 102. Дженкке кетмей къалгъанларнынъ бир къысмы да сучларыны таныдылар. Олар яхшы ишлерни ямангъа къарыштыргъанлар. Алла оларнынъ тевбелерини къабул этмеси иһтимал. Эльбетте Алла багъышлайыджы ве мерһамет этиджидир. 103. (Эй Муһаммед), оларнынъ малларындан бир къысмыны озьлерини паклеп арынтаджакъ садакъа оларакъ ал, оларнынъ акъларына дуа эт. Эбет, сенинъ дуанъ олар ичюн бир гонъюль тынчлыгъы олыр. Алла эшитиджи, билиджидир. 104. Олар (гунаһкярлар) Алланынъ Ози къуллаарынынъ тевбесини къабул эткенини, садакъаларны алгъаныны ве акъикъий тевбелерни къабул эткен мерһаметли зат Алланынъ Ози экенини бильмейлерми?! 105. Айт ки: «Истеген амелинъизни япынъыз. Алла, Эпинъиз корюльгенни ве корюльмегенни (яни гузель ве ашкяр олгъан эр шейни) бильген Аллагъа къайтарыладжакъсынъыз. О сизге якъанларынынъызны бильдиреджектир». 106. Дженкке

кетмей къалгъанлардан бир къысмынын иши де Алланын эмрине къалгъандыр. Алла оларгъа я азап берир, я да тевбелерини къабул этер. Алла бильги ве хикмет саибидир.

И з а а т. Олар учь киши олып, мунафыкъ олгъанлары ичюн дегиль де, анъсызлыкъларындан себеп дженкке чыкъмагъанлар ве башкъа мунафыкълар киби ялан да айтмагъанлар. Шунынъчюн оларнын тевбелеринин къабул олувы я къабул олмаювы Алланын эмрине багълы олып къалгъан ве башкъа мусульманлар белли бир вакъыткъадже оларнен алякъаларыны узыгенлер ки, бу акъта илеридеки аетлерде кене айтыладжакъ.

107. Даа ойле бир кимселер бар ки, олар (муъминлерге) зарар кетирмек, инкяр этмек, муъминлернин арасыны айырмакъ, Аллагъа ве Онын пейгъамберине къаршы урушкъанларгъа даа эвельден козь тутаракъ, месджид къурып (Мединеде мунафыкълар тарафындан къурулгъан ве «Месджид-и Дирар» деп танылгъан месджид козьде тутула ки, о месджид ахыры боздырылгъандыр): «Биз факъат яхшылыкъ япмакъ истедик»,— деп емин эткенлернин яланджы олгъанларына шубхесиз Алла шааттыр.

И з а а т. Мунафыкълардан он эки киши Абу Амир деген бир динсизнин тешебюсинен муъминлернин арасыны бозмакъ ниетинен месджид къуралар ве мусульманларгъа къаршы урушмакъ ичюн башкъа девлетлерден аскер алып кельмеге кеткен Абу Амирнин ёлына козь тутып туралар. Оларнын бу макъсатлары мусульманларгъа малюм олгъан сонъ исе озь япкъанларыны танып, емин этелер. Ашагъыдаки аетте Алла пейгъамберине шойле эмир бере:

108. (Эй Мухаммед), ич бир вакъыт о месджидде намаз къылма! Биринджи кунинден башлап Аллагъа къаршы чыкъмакътан сакъынмакъ ичюн къурулгъан месджидде булунмакъ даа уйгундыр. Онда арынмакъ истеген инсанлар бардыр. Алла арынмакъ истегенлерни север. 109. Япысыны Алладан сакъынмакъ ве Онын хошнутлыгъына ирмек ичюн япкъан кимсе хайырлымы, ёкъса, япысыны джар башына япып да, онынънен берабер джеъеннем атеши-не юварлангъан кимсеми? Алла зулум эткенлерге догъру ёл косьтермез. 110. Япкъан биналарынын (бозылып ташланувы) оларнын гонъюллеринде бир шек-шубхе чокърагъы олып къалыр ки, бу оларнын къальплери парчалангъангъа къадар (яни джанлары чыкъкъандже) девам этеджектир. Алла бильги ве хикмет саибидир.

И з а а т. Пейгъамбер алейхи-с-селямнын ферманы муджиби оларнын къургъан месджиди бозылып ташланды. Шундан сонъ оны къургъан мунафыкълар та ольгендже мусульманларгъа нисбетен шубхе ве гъарезликнен яшадылар.

111. Алла, эльбетте, Алла ёлында дженклешип ольдирген ве ольдирилген муъминлернин джанларыны ве малларыны—Теврат, Инджиль ве Къуръанда сёз берильген бир ваде оларакъ— дженнетке къаршылыкъ сатып алгъандыр. Берген сёзинде Алладан даа зияде къавий тургъан ким бар? Шай экен, япкъан алыш-веришинъизге севининъиз; бу буюк бир къазанчтыр! 112. (Эй Мухаммед), Аллагъа тевбе эткен, къуллыкъта булунгъан, Онъа ибадет эткен, Онын огърунда юрьген, рукю ве седжде эткен, яхшылыкъкъа ынтылып, яманлыкътан къачынгъан ве Алланын къанун-къаиделерине риает эткен муъминлерни де муджде. 113. Джеъеннемли олгъанлары анълашылгъан сонъ, акъраба олсалар биле, путкъа табынгъанлары ичюн тилек этмек пейгъамберге де, муъминлерге де ярашмаз. 114. Ибраһимнин озь бабасы ичюн тилек этмеси ялынъыз онъа эвельден сёз бергени ичюн эди. Бабасы Алланын душманы олгъаныны анълагъанынен ондан бутюнлей узакълашты. Догърусы Ибраһим гъает алчакъ гонъюлли, йымшакъ табиятлы эди. 115. Алла бир миллетни догъру ёлгъа ириштирген сонъ, оларгъа сакъынмакъ лязим олгъан шейлерини ачыкъ беян этмегендже, оларны ёлдан тайдырмады. Алла шубхесиз эр шейни биле. 116. Коклернин ве ернин укюмдарлыгъы эльбетте, Алланынъдыр. Тирилткен ве ольдирген Одыр. Сизлер ичюн Алладан башкъа не бир дост, не бир ярдымджы бардыр. 117. Валлай, Алла сыкъынтылы бир

вакытта (урушнынъ мешакъкъаты ве деһшети себебинден) сафдашларындан бир топунунъ ёлдан чыкъаджагы аһде пейгамберге уйган Муаджирлернен Энсарларнынъ эм де пейгамбернинъ тевбелерини къабул этти. Тевбелерини оларга нисбетен шефкъатлы ве мерһаметли олганы ичюн къабул этти. 118. Бутюн кенълигине бакъмадан, ер оларга тарлыкъ этерек, нефислери озьлерини сыкъыштырып, Алладан башкъа сыгынаджакъ кимселери олмаганы аһлагъан, урушкъа кетмей къалган учъ кишининъ де тевбесини къабул этти. Алла тевбе эткенлери ичюн оларнынъ тевбесини къабул эткендир. Чюнки О, тевбелерни къабул эткен мерһаметли бир заттыр. 119. Эй инанганлар! Алладан къоркъынъыз ве иманларында къавий олганларнен берабер олынъыз. 120. Мединелилерге ве этрафында булунган бедевийлерге урушта Алланынъ пейгамберинден кери къалмакъ, тек озьлерининъ къайдыны чекмек ярашмаз. Чюнки Алла ёлында сувсызлыкъкъа, ёргъунлыкъкъа, ачлыкъкъа огърасалар, къяфирлерни гъазапландыраджакъ бир адым атсалар, душманга бир де-бир зарар кетирселер, Эльбетте, оларга бу ишлери ичюн яхшы амель язылыр. Доғърусы Алла яхшылыкъ япкъанларнынъ эджрини (мукафатыны) зайы этмез. 121. Оларнынъ азмы, чокъмы сарф эткен эр шейлери ве (урушларда) бир де-бир вадийден отькенлери, эльбетте, япкъан бу энъ гузель амеллерине коре Алланынъ мукафаты ичюн (буларнынъ эписи) оларнынъ файдасына язылыр. 122. Муъминлернинъ эписининъ топан (дженкке) чыкъмасы шарт дегиль. Эр топлулыкътан бир къысмы динни яхшыджа огренмек ве миллетлери къайтып кельген вакытта оларны Алланынъ азабындан сакълав ичюн тенбиелемек макъсадыннен къалмакъ керек дегильми? Бельки яһлыш арекетлерден чекинирлер.

И з а а т. Бу ает пейгамберимиз «Табукъ» урушундан къайтып кельген сонъ, бир топ аскерни душман тарафкъа ёлламагъа ниетленгенде, бутюн сафдашлары биз де кетемиз деп кельген вакытта энгендир. Бу аетте бойле кучюк арбий вазифеге бутюн мусульманларнынъ кетюви доғъру олмаганы, олардан тек бир топунунъ кетюви етерли олганы, башкъалары исе пейгамбернинъ узурунда диний талиматларны огренип, дженкке кеткенлер къайтып кельгенде, оларга озьлери огренген шейлерини огретмелери лязим экенлиги ифаделене.

123. Эй инанганлар! Якъынынъызда булунган инкъарджыларнен дженкешинъиз! Барсын сизинъ кучъ-къуветинъизни коръсинлер. Билинъиз ки, Алла Озинден къоркъкъанларнен берабердир. 124. Бир суре эндим, араларында: «Бу суре анги биринъизнинъ иманыны арттырды?» деген эки юзьлилер бардыр. О (суре) эльбетте инанганларнынъ иманыны арттырды ве олар шенъ-шад олдылар. 125. Амма юреклеринде мараз олган кимселернинъ исе динсизликлерине даа динсизлик къошты ве олар къфир оларакъ ольдилер. 126. Олар, йылда бир-эки кере беляга огъратылып сыналганларыны коръмейлерми? Бундан сонъ да не тевбе этелер, не де ибрет алалар. 127. Бир суре энсе: «Сизни бир кимсе кореми?» — деп бир-бирлерине бакъалар да, сонъ (эвлерине) къайтып кетелер. Олар һакъны аһламаган бир къавм олганларыннан себеп, Алла оларнынъ къальплерини имандан четлеткендир. 128. (Эй инанганлар!) Сизге, озьлеринъизден олган, сизинъ сыкъынтыга огърап чекишкенинъизни корип къыйналган, сизлерни къайгырган, инанганларга шефкъатлы ве мерһаметли бир пейгамбер кельди. 129. (Эй Муһаммед), эгер юзь чевирселер, айт ки: «Манъа Алланынъ Ози етерлидир! Ондан башкъа ич бир тюрюк танъры ёкъ, ялынъыз онынъ Ози бардыр.

(Мен Онынъ) Озине сыгынаман. О улу аршнынъ Раббисидир!»

КЪОШМА АНЪЛАТУВЛАР.

7-джи суре.

1. Къуръанда «шайтан» деп аһълганы инсанларны ёлдан чыкъармагъа, шашыртмагъа, оларнынъ бир де-бир феналыкъкъа алданмаларына хызмет эткен ве козьге корюнмеген яман кучьлернинъ умумий ады. «Иблис» исе шу яман шайтанлардан бирининъ конкрет ады.

2. Бу аетте «феналыкъ» дегенде, Ислямдан эвельки вакытта Кябеге чыр-чыплакъ барып сездже этмек адети козьде тутыла. Устинъе урба кийип ибадет эттов къайдеси Алланынъ Адемге ве онынъ чифтине дженнеттен ер устине чыкъкъан сонъ устьлерине урба киймекни эмир эткенинен багълыдыр. Инсанларгъа, хусусан къадынларгъа урба киювдеки къаиделер къаттылыгъы бундан келип чыкъа.

3. О вакытта даа Меккеге (Къыблагъа) къарап намаз, ибадет этмек адети ёкъ эди. Бу адет къатты-къаттыгъа хиджрий 2-джи йылда Мединеде къанунлаштырылды.

4. Алла Кокни ве Ерни алты кунъде яратты деген фикир та Ислямдан эвельки къадимий девирлерден; Вавилон мифологиясындан келе.

5. Бу 59-джи аеттен Алланынъ халкъларны еди дефа джезалавы акъкъында тарихларнынъ икяеси башлана. 59-64-джи аетлерде биринджи джеза — Нух халкъыны сувгъа батырып джезалагъаны икяе этиле. Бу эфсане де тарихнынъ къадимий девирлеринден келе. Ильки эфсанелер та Шумер ве Акъбад заманларына аттир.

6. 65-72-джи аетлерде Ад халкъыны джезалав акъкъында экинджи икяе тариф этиле. Эски девирлерде Арабистанда Ад, Семуд, Медиен киби чешит къабилелер яшай экенлер.

7. Ад къабилесининъ векиллери узун бойлы, мазаллы кишилер экенлер.

8. 73-79-джи аетлер исе учюнджи тарих — Семуд халкъыны джезалав акъкъында, Салих пейгъамберден юзь чевиргенлер ичюн олар зельзелеге огъратылдылар.

9. 80-84-джи аетлерде Лут адлы пейгъамбер ве Алланынъ сёзине кирмегенлери ичюн онынъ халкъыны джезалав акъкъында икяе этиле. Бу халкънынъ устине авдарылган ягъмур-сельден ялынъыз Лутнынъ озининъ къорантасы ве онынъ тарафдарлары аман къалалар, атта онынъ къадыны биле эляк ола.

10. 85-93-джи аетлерде икяе этильген бешинджи тарих Шуайб пейгъамберни ред эткен Медин халкъыны джезалавдырув акъкъында. Олар ольчюде ве чековде накъсызлыкъ якъанлары ичюн джезаландырылалар.

11. 94-102-джи аетлерде халкъларны джезалав акъкъында алтынджи тарих ифаде этиле, лякин о халкънынъ ве койлернинъ адлары анылмай.

12. Къасабаларнынъ дегенде, бу ерде ве затен Къуъръанда Меккенинъ халкъы ве онынъ джivarында яшагъанлар козьде тутыла.

13. 103-136-джи аетлерде Муса пейгъамберни ве еһудийлерни Мысырдан чыкъып кеткен вакытларында акъаретлегенлери ичюн Мысыр Фыравынынъ ве онынъ миллетининъ джезагъа огъратылувы акъкъында сонъки (единджи) тарих беян этиле.

14. 142-145-джи аетлерде Муса пейгъамбернинъ Тур дагъында 40 кунъ ашсыз-сувсыз булунгъаны ве шу вакытта анда Алланынъ онъа корюнгени эм де Мусанынъ Алланен сёйлешкени акъкъында икяе этиле.

15. Аньане оларакъ Алланынъ 99 ады бар деп таныла, о адларгъа даа «сыфат» да дейлер. Эльбет, оларнынъ чокъусы Алланынъ сыфатларыны акс этелер: Ахад (екяне), Самед (збедий), Раһман (мерһаметли) ве саире. Мусульман адларынынъ чокъусы да бу адлардан келип чыкъа.

16. Мында ахыр заманнынъ якъынлашувы акъкъында айтыла.

17. Мында Ава ананынъ биринджи кере юкю олгъаны ве инсанлыкъ несили бундан башлангъаны къайд этиле.

8-джи суре.

1. Бу суренинъ окъулган вакъты там бельгилене — 624 сенеси март 16-да, чюнки Бедир урушы 624 сенеси март 15-те олган эди. Еништен сонъ Муһаммед пейгъамбер дженкчилеринен берабер Мединеге къайткъанда ас-Сафра джылгъасыны кечкен сонъ телюкесиз шараитте раатланмагъа токъталдылар. Шу ерде эльде этильген гъанимет уруш иштиракчилерине болюштирилди. Гъанимет о вакыткъа коре буюк эди: 68 эсир, (эсирлерни сой-соплары чокъ парагъа сатып ала экенлер), 30 ат, 150 дева, чокъ мыкъдарда сия ве иляхри. Гъаниметнинъ эр кесе бирдайын болюнгени айрыджа джесарет косьтергенлерни къанаатлендирмеди. Суренинъ эсас мевзусы гъаниметнинъ адалетли суретте такъсим этилювге догърултылган косьтеришлернен багълы.

2. Бунда сёз урушнынъ башында шашмалагъан айры дженкчилер акъкъында кете. Сакълангъан языларгъа коре, бу мешур Бедир урушы арап къабилелерине мевджут аньанелер муджиби саба эрте эки тарафтан да тайинленген айры дженкчилернинъ тутушувундан башлагъан. Меккеликлер тарафындан биринджи олып Утба деген намыл шеэр сакини къардашы Шайипнен ве огълу Валиден берабер чыкъалар. Мусульманлар тарафындан исе Муһаммеднинъ огей огълу Али, дайысы Хамза ве Убайд чыкъалар. Бу тутушуда меккеликлернинъ учю де эляк ола, мусульманлардан исе тек Убайд яралана. Сонъра меккеликлерининъ атлы аскерлери уджюмге кечкенде, мусульман дженкчилеринден базылары шашмалайлар. Амма оларнынъ Абу Джахль етекчилигиндеки энъ джесор аскерлери ёкъ этилип, байракъдарлары эсир алынган сонъ, меккеликлер пусласыны джойдылар ве табана къувет, кери къачмагъа башладылар.

3. Малюматларгъа коре, Муһаммед пейгъамбер озининъ эсир алынган энъ хасис душманыны ольдиринъиз, деди. Озининъ иссине тюшкен эсирлернинъ де базыларыны азат этти. Бу аетте онынъ башкъа аркъадашларына да эллериндеки эсирлернинъ базыларыны азат этмелери тевсие этиле.

4. 74-75-джи аетлерде мусульманларнынъ учъ чешити акъкъында сёз кете: «Муаджирлер (яни Меккеден иджрет эткенлер), энсарлар (муаджирлерни Мединеде къабул этип, ерлештирип, оларгъа ярдым эткенлер) ве Меккеден Мединеге сонъундан, муъминлернинъ умумий джемиети тизильген сонъ кочип кельгенлер.

9-дҗы суре.

1. Буюк хадж 631 сенесининь февраль-март айларында аджиликке барув аьнанесини ислям дининен багълав макъсадынен тешкиль этильген эди. Муһаммед пейгъамбер бунъа къадар эки кере аджиликке баргъан эди, лякин булар умре, яни Кябеге истеген вакътынъда барув эди. Амма бу сефер аджиликке кеткенлерден 300 адамдан ибарет буюк бир группа, тешкиль этилип, Муһаммед алейһи-с-селям оларгъа етекчилик япмакъны Эбу-Бекирге авале этти. Учюнджи куни оларнынъ артындан 9-дҗы суренинь язысынен берабер Алини ёллады ве Мина вадийсинде къурбан чалынган вакытта шу сурени окумасыны эмир этти. Абу-Бекир онынъ авалесини эда этти ве 9-дҗы сурени окуды. О динълегенлерге пек буюк тесир быракъты.

2. 5-дҗи ает — мусульманлыкъны къылычнен тиклемеге чагъыргъан, ве «Къылыч аети» адына алган мешһур аеттир.

3. Мукъаддес месджид янында эвельден мукъавеле имзалагъан мушриклер. Яни мында сёз Мекке алынган ве 630 сенеси январь айында Муһаммед пейгъамбер Кябени зиярет эткен сонъ меккелилернен япылган мукъавеле акъкъында кете. 8-9-дҗы аетлерде исе меккелилер шу мукъавелеге риаэт этмеювде къабаатланалар.

4. Къурбан вакътында Минада 9-дҗы суренинь 1-31-дҗи аетлерининъ окулувы Меккенинъ Муһаммед тарафындан эльге кечирильгенинден (630 сенеси 12-15 январь) бир йыл кечкенине бакъмадан, аля даа динге кельмеген меккелилерге тазыйыкъ макъсадыны куте эди. Чюнки бу вакыткъадже Муһаммед оларны тек къандыра эди ве меджбур этмей эди. Бу суренинь бириндҗи сурелеринде энди ислямны къабул этюв ичюн къатты талаплар къойыла, акс алда мушриклерге уджюм этиледжеги айтыла. Бу исе энди мусульман девлети ве онынъ акимиетининъ пекишке-нини косътере.

5. Бу вакыткъадже Кябеге ким истесе о кирип ибадет эте экен. Бундан сонъ Кябе ялыныз мусульманларнынъ мукъаддес ери деп илян этиле ве мушриклерге онда кирмек ясакъ этиле.

6. Меккеден 100 километр авлакъта олган Хунайн къасабасы этрафында олган буюк уруш козьде тутула. Муһаммед Меккени запт этювнен мешгъуль олган вакытта, Хунайн этрафында онъа душман къабилелернинъ чокътан-чокъ (20 бинъден зияде) аскери топланып, олар мусульманларгъа дарбе эндирмеге азырланалар. Муһаммед озининъ 12 бинъ дженкчисинен оларгъа къаршы чыкъа. 630 сенеси январь 21-де шиддетли уруш ола ве мусульманлар енъелер. Къабилелер исе дарма-дагъын олып къачалар. Бу урушта мусульманлар 6000 эсир, 24 бинъ деве, 40 бинъ къой ве 160 бинъ дирхем пара алалар. Бу къадар буюк гъаниметнинъ себеби шу ки, къабилелернинъ башлары адамлар уруштан къачмасынлар деп, оларгъа къоранталарыны, эшьяларыны, малларыны озьлеринен алдырталар. Бу урушнынъ нетиджеси башкъа къабилелерге де зияде тесир быракъа ве шундан себеп пек чокъ къабилелернинъ башлары Мединенинь имаесине кечемиз, деп Муһаммедге озь векиллерини ёлладылар. Шунунъчюн де иджрий 9-дҗы йыл ислям тарихында «къабилелер векиллерининъ йылы» адыны алгъандыр.

7. 29-35-дҗи аетлер Мекке ве Хунайн урушларындан эвель энген олып, христианларнен ве еһудийлернен дженклешюв акъкъындадыр. Шу вакыткъадже Муһаммеднинъ ваазларында «китабы бар олгъанлар» яни христианлар ве еһудийлер мушриклерден (путперестлерден) айрыла эдилер, оларгъа сабырнен ве эйидже мунасебетте булуныла эди. Идждрий 8-дҗи йылнынъ сонъунда еһудийлер ве христианларнен олып кечкен бир къач чарпышмадан сонъ оларгъа да путперестлерге бакъылгъаны киби бакъылмакъ керек, деген косътериш бериле.

8. Мукъаддес айлар, яни дженк этмек ясакъ этильген урьметли айларнынъ манасы шу: он бириндҗи ай — Зулькъаде айы (эвде булуныныз дегени); он экинди ай — Зульхиджджа айы (хадж, яни аджиликке кетюв айы); келеджек сененинь бириндҗи айы — Муаррем айы (мукъаддес, яни ясакъ демек); единдҗи ай — Реджеп айы (дженк этюв ве уджюмлерден чекинюв демек). Бу айларда къатты-къаттыгъа дженк этмемек укюми берильди.

9. Пейгъамберге сеферге азырланмагъа ярдым эткенлер акъкъында айтыла, чюнки сермия етишмей эди. Пейгъамбернинъ энъ якъын сафдашларындан Эбу-Бекир Меккеден чыкъарып олган бутюн мал-мулькинни ортагъа къойды, Умер озининъ бутюн мал-мулькиннинъ ярысыны берди, Осман дженкчилерининъ учъте бир къысмыны озь эсабына такъымландырды ве иляхри.

10. «Алла ёлында малларынызынен ве джанларынызынен курешинъиз», — демек бу ёлда куреш ичюн мал-сермия бермек я да озинъ урушта иштирак этмек, демектир.

11. 60-дҗы аетте джемиет ичюн топланган хайыр-садакъаларнынъ, зекятларнынъ кимлерге бериледжеги белгилене. Олар 8 табагъагъа болюнелер: 1) энъ бичаре адамлар; 2) кечинюви етишмеген факъырлар; 3) садакъа ве зекятларны топлагъанлар; 4) мусульманларгъа джувукъ адамлар; 5) эсирлерни азат этмек ичюн; 6) борджыны телеп оламагъанлар, 7) мукъаддес дженк иштиракчилери; 8) ёлджылар.

12. Мединенинь дженюп тарафында пейгъамбернинъ шеэр ортасындаки месджидинен ярыш-лашмакъ ичюн башларында Абу-Эмир Хазрадж турган эки юзлийлер тарафындан къурулган месджид акъкъында сёз кете. Тебюк урушундан къайткан сонъ Муһаммеднинъ эмиринен о месджид бозулып якъыла.

Девамы келеджек санда.

МААРИФЧИГЕ БАГЪЫШЛАНГЪАН ТЕДКЪИКЪАТ

Узбекистангъа сонъки йыллары Тюркиеден чокъ алимлер, эдиплер, джемаат эрбаплары келелер. Измир университетининъ профессору Явуз Акпинар Узбекистангъа кельгенде, мангъа, хызметим муджиби оны озгъарып, Самарканд ве Фергана сеферинде булунмакъ сырасы кельди. Мусафир СССРде яшагъан тюркий халкълар эдебиятындан дерс бере экен. Меним классик эдебиятымызнен огърашканымны анълагъан Явуз бей шойле деди:

— Тюркиеде Гаспралынынъ иджады акъкъында баягъы тедкъикъатлар дердж этильди. Эльбет, Гаспралы, тюрк дюнъясында парылдагъан йылдызлардан биридир. Теэссуф ки, буюк фикир ве куреш адамы акъкъында Джафер Сейдамет бейнинъ китабындан башкъа ич бир джиддий эсер язылмагъан эди. Кечмиш асырнынъ сонълары иле асырымызнынъ башларында тюрк дюнъясындаки инкишаф арекетлери не тесир этмиш олгъан Исмаил бей Гаспралы маариф саасында буюк инкйляпчыдыр. О белли маариф исляхчысы олдугъы киби, эйи бир тильджи ве буюк бир газетаджы эди. Айны заманда о ислям дюнъясынынъ икътисадий ве тиджарий инкишафы насыл ола биледжеги хусусында илери сюрдиги фикирлери иле бугунлерде де адалет нуруны сачкъан корюмли эрбаптыр.

Бойле эрбапнынъ, чокъ чизгили фикир адамы фаалиетининъ анджакъ бир саасыны, устазлыгъы ве маариф исляхынынъ ортагъа къюювынынъ темеллерини огренюв ичюн Джафер Сейдамет бейден сонъ даа эли йыл керек олды. Бу ишни корюмли алим, Истанбул университетининъ профессору Мехмет Сарай япты. Онынъ «Тюрк дюнъясында тасиль реформасы ве Гаспыралы Исмаил бей» деген тедкъикъаты Тюрк медениети институты тарафындан 1987 сенеси Анкарада дердж этильди. Бу китап тюрк медений тарихы иле огърашкыялар ве генч несиллерге Гаспралынынъ гъаелери ве эсерлери узеринде тедкъикъ япмагъа ярдымджы ола билер... О пек тез даркъады. Бизде де ильмий эсерлер аз нухсада чыкъарыла.

Мен Совет эдебиятындан дерс берем. Амма кърымтатарларнынъ земане эдебиятынен яхшы таныш дегилим. СССРдеки тюркий халкълар эдебиятлары бизге аз олса да, келип тура. Сизинъ китаплар исе кельмей. Бу иште сизинъ ярдымынъызгъа мухтаджмыз.

— Имкянына коре сизге ярдым этермиз,— дедим.

Мусафирни ватанына озгъаргъанда, онъа земане яызджыларымызнынъ базы эсерлерини, фольклор джыйынтыкъларыны, «Йылдыз» журналынынъ он йыллыкъ комплектини багъышладым...

Арадан эппейи вакъыт кечти. Бир кунъ Яызджылар бирлигине корюмли алим, Узбекистан Илимлер академиясы Шаркъшнаслыкъ институтында чалышкъан Абдусадыкъ Ирисов кельди. Якъында Тюркиеден къайткъаныны, анда Явуз Акпинарнынъ мусафири олгъаныны айтып, элиме профессор Мехмет Сарайнынъ «Тюрк дюнъясында тасиль реформасы ве Гаспыралы Исмаил бей» китабыны туттырды. Оны ачкъанымнен китап муэллиф тарафындан Явуз Акпинаргъа багъышлангъаныны анъладым. Багъышлав язысынынъ тюбюнде даа бир язы олып, онда шойле денильген: «Сафтер НАГАЕВ бейе эдие этерим. Севги ве сайгъы иле Явуз Акпинар. 4.11.89. Измир».

— Айретленменъиз. Пек къыйметли китап экен. Явуз бей сизге олгъан буюк итирамынен озъ нухасыны ёллаяракъ, шойле деди: «Исмаил бейинъ несили онынъ акъкъында дердж олунгъан эр сой неширнен таныш олмагъа акълы. Гаспралы тек кърымтатарынынъ дегиль, айны заманда бутюн тюркий халкъларнынъ бабасыдыр. Бойле инсанни дюнъягъа багъышлагъан бу миллеттен биз гъает мемнюн олмакъ борджлумыз».

Бойледже, миллий бабамыз Исмаил бей Гаспринский акъкъында Тюркиеде дердж олунгъан даа бир муим тедкъикъатнен таныш олмагъа имкян булдыкъ.

Дюнъя мыкъясында тасиль проблемаларына багъышлангъан муим тедкъикъатлардан бири эсап этилген бу эсер шойле болуклерден ибареттир: 1. Исмаил бейинъ аяты; 2. Шаркъий тюрк иллерининъ кери къалув себеплери. 3. Русининъ шаркъий тюрк иллерини ишгъали; 4. Туркстандаки тюрк идареси ве баштакълыкълары; 5. Рус идаресининъ укюмранлыгъына къаршы Гаспралынынъ курешы; 6. Ис-

TÜRK DÜNYASINDA EĞİTİM REFORMU VE
GASPIRALI İSMAİL BEY
(1851 - 1914)

Doç. Dr. Mehmet SARAY

ANKARA - 1987

**Тюркиеде чыккыкан китапнынъ
баш саифеси.**

рининъ айны ислям динининъ эсас эмирлерини анъламада ве тадбикъ этмеде косътердиклери уйгунсызлыкъ, бельки де, ислям дюнъясынынъ акъикый кери къалув себеплерини тешкиль этмектедир. Бунда тасиль ишининъ девамийлиги эсас меселедир; 2. Шималь тюрклерининъ икътисадий ве тиджарий сааларда косътердиги уйгунсызлыкътыр.

Ислям алеминде корюнген бу уйгунсызлыкъ бильхасса Туркстан мусульманлары арасында даа ачыкъ алда олдугы корюне. Буннынъ гузель нумюнелери къараханлылар, сельджуклар ве темурийлер девиринде пейда олды. Девамлы окъув ве илим имкянларынынъ вакъты-вакътынен ортагъа чыккыгъы бу девирлерде, тюрклер медениет ве илим сааларында акъикъатен де буюк енъишлер зльде эттилер. Къараханлылар девиринде «Кутадкъы билик» ве «Диваны лугъатит тюрк»нинъ язылмасы, темурийлер девиринде Алишер Навоий ве Улугъбекнинъ етишмелери, бойле эйи имкянлары олдугы девирлернинъ гузель нумюнелеридир. Амма илим ве медениет сааларында зльде этильген бу енъишлер инкишаф ве маарифте девамийлик олмадыгъы ичюн, тек мевзу музафакъиетлери оларакъ къалдылар. Туркстан тюрклерини арасындаки бу келишмемезлик, XVI асырдан итибарен башлангъан сиясий ве икътисадий кери къалув саесинде тамамиле зульмет шекилини алды.

Русие, Асия ве бильхасса Орта Асияны истиля этмек ичюн XVI асырдан XIX асырнынъ сонъларына къадар девамлы уджумлер япты. Бурада, Русиени Туркстангъа ынтылувынынъ себеплери къыскадан шойле изаатлана билir: 1. Руслар, Алтын Орда ханлыгъы иле олгъан мунасебетлеринде кенди сынъырларында ве даима мудафаада булунув вазиятинде эдилер. Амма, Алтын Орданынъ йыкълымысындан сонъра къурулгъан ханлыкълар (Кърым, Астраханъ, Къазанъ, Сибирь)нинъ укюмдарлары узеринден, сынъыр бойларындаки вазиятлерден мудафаадан чыккыш уджум япкыан арекетлери саесинде руслар ханлыкълар эсабына даа кенишлемеге ве олардаки нуфузны зорнен кенди бакълмаларына алмагъа башладылар. 2. Девамлы дженклер, бильхасса Батыда Швеция ве Польша иле олгъан дженклер хазинелерини янъы ишгъаль эттиги ерлернинъ залисинден алгъан ер вергилеринен хазинелерини толдурув ёлуны араштырдылар. Бу къолай келирден олар даа да джоштылар. 3. Петр I девиринде Урал маден санайысы къурулды. Бу санайы кенишлемеси ве эйи бир сермия менбаы ола бильмеси ичюн, руслар, кенишче догъру яйылмакъ кереклигине джуръат эттилер. 4. Португалия, Голландия ве англизлернинъ яптыкълары киби руслар да Иран, Туркстан ве Къытайнынъ хаммалларыны,

маил бей Гаспралынынъ озъ гъаелерини яймакъ ичюн нешир фаалиетини башламасы ве «Терджиман» газетасы; 7. Русиенинъ мусульман тюрклерини окъув ёлу иле руслаштырмагъа гъайретлери ве Ильминскийнинъ усулы; 8. Медресе ве мектеп тасилининъ тарихчысы; 9. Усулы джедид арфесинде Туркстан медреселериндеки вазият; 10. Гаспралынынъ мектеп ве медреселерге янъы тасиль негизини ве шекилини тевсиеси; Усулы джедид; 11. Гаспралы ве Османлы Тюркиеси; 12. Исмаил бей Гаспралынынъ тюрк дюнъясында япмакъ истедиги дигер янъылыкълар; 13. Гаспралынынъ сонъ кунълери ве вефаты; 14. Гаспралынынъ язмаларындан сечмелер; 15. Гаспралы акъкында язылардан сечмелер.

Музллиф Къазан, Кърым, Башкырт, Азербайджан ве Туркстан иллерининъ етерлик къаршылыкъ косътермеден рус ишгъалине огърамаларында энъ буюк себеп, бу улкелерде яшагъан тюркий халкъларнынъ бильги ве техника джеэттен кери къалгъанларыдыр, деп къайд эте. Бу исе оларнынъ, икътисадий ве медений сааларда джуръатсыз олдукъларынен багълдыр. Аджеба, шималь ве шаркъ тюрк дюнъясынынъ икътисадий ве медений сааларда кери къалмасынынъ эсас себеплери нелер эди? Бу суальге джевапны эки чешит изаатламакъ мумкюндир: 1. Тюрклер эвель олмакъ узерине мусульман миллетле-

Индстаннынъ байлыкъларыны саткъан туджджарлардан бири олмакъ хаялы ичинде эдилер. Бу хаялларны керчеклештирмек ичюн де Дженюбий Асиягъа догъру айылмалары керек эдилер.

Руслар 1480 сенеси, Алтын Орда йыкъылгъан сонъ, 1552 сенеси Къазанъ, 1536 сенеси Астраханъ ханлыкъларыны ишгъаль эттилер. Волга ве Сибирь арасындаки ерлерни незарет этип тургъан казакийлер 1570-1580 сенелери руслар укюмине кечкен сонъ невбет башкырт ве къазах улькелерини ишгъаль этмеге кельди. 1726 ве 1730 сенелери къазахлар къалмыкъ ве джунгъар истиялысына къаршы Русиеден ярдым сорадылар. 1735 сенеси, Оренбург къалеси къурулгъан сонъ, олар бутюнлей Русие бакъымында къалдылар. Османлы Тюркиеси 1774 сенеси Кучюккъайнарджы анълашмасыны имзаламагъа меджбур олды. 1856-1860 сенелериндеки Кърым дженкинде гъалебе къазангъан Русие энди Орта Асиягъа уджюм этмеге имкъан булды. Эвель Къокъанд ве Хива ханлыкълары ишгъаль олундылар. 1868 сенеси 11 июльде генерал губернатор Кауфман Туркстанны Сырдарья, Фергъана, Самаркъанд, Зарафшан, Хазар (яни Туркменстан) областларына больди.

Бойледже, Русиенинъ аягъы тюбюнде къалгъан шималь ве шаркъ тюрклерининъ вазиети кеттикче феналашты, оларнынъ энди чокъ асырлардан шекилленген медениетлери инкъиразгъа огърады. Тапталгъан, дюнья инкишафындан марум къалгъан мусульман медениетлерини феълкеттен къуртармакъ ичюн Исмаил бей Гаспралы 1878-1882 сенелери Багъчасарай беледиесининъ реиси олып чалышкъанда озь козюнен коръди ве анълады. Русие мусульманларынынъ талийи акъкъында тюшюнджелери 1881 сенеси Акъмесджитте дердж олунгъан «Таврида» газетасында «Генч молла» имзасынен басылгъан «Русие мусульманлары» адлы рисалесинде беян этильди. Бундан сонъ 1881 сенеси 8 майыста «Тонгъуч» ве 1882 сенеси 8 августта «Мирати джедид» меджмуаларыны чыкъаргъан сонъ 1883 сенесининъ апрель 10-да «Терджиман»нынъ биринджи номерини чыкъарды.

Тасиль исляхы ичюн курешини кенишлетмеге себеплерден бири де Николай Ильминский адына бир рус профессорнынъ фаалиетидир. 1552 сенеси рус ишгъалине огърагъан Къазанда XIX асырнынъ башларында бир университет ачылып, Н. Ильминскийнинъ (1822-1892) онынъ тюрк генчлери ве ислях узеринде чалышкъан бир профессору эди. Ильминскийге коре, Русие идаресинде яшагъан дигер миллетлерни руслаштырманынъ тек бир ёлу — рус тилини ве христианлыгынынъ огретилмесидир. Русие ишгъалинде булунгъан бутюн тюрк улькелеринде бу арекет эп кенишледи.

Ильминскийнинъ къаршы чыктыгъы себеплерден бири де, мусульман идарелери мевкъуларынынъ джиддий котерильмеси эди. Бойле шекильде окъув муэссеселерине ве девлет идаресине мусульман зиялыларына ер бермек догъру дегиль. Онъа коре, бильгили ве зиялы дин адамынынъ муфти сайланмасы буюк хата эди. Джаил муфти иле джаил идареджилерининъ ёлбашчы олмасы мусульман джемаатларыны незарет этмек ичюн пек къолай эди. Бильгили ве зиялы адамларнынъ идареджи олмалары мусульман тюрк джемаатлары арасындаки бераберлик ве медений багънынъ фаркъына бараджакълар, бу исе пантюркизм ве панислямизм киби Русиеге душман тюшюнджелерининъ келип чыкълмасына себеп оладжакътыр.

Бу арада шовинистлигини даа юкълари котерген Ильминский, кенди фикирлери ёнелишинде рус укюметининъ акъкъан базы мектеплерининъ, истеген шекильде мутехассыс етиштирмедиги ичюн къапатылмаларыны истей. 1888 сенеси октябрь 3-те аркъадашы Победоносцевге яздыгъы бир мектюпте Ильминский шойле дей: «Оренбург ве Къазанда ачылгъан рус-татар мектеплерининъ къапатылмасына эмир бердим. Зира ки, бу мектеплер вазифесини япаракъ руслаштырмакъ ерине, миллетине ве динине багълъ татар зиялылары етиштирмеге башламышлар. Биз элимиздеки сыянен душманымызны йыкъмакъ ерине сыяны кендимизе къаршы къуллапырмыз. Бу эсас ишлерни догъру япмагъа насыл огренеджексинъиз».

Бойле изаатлардан сонъра, акълъ оларакъ, шойле суаль келип чыкъа: аджеба, Ильминский усулыны къуллаунаракъ, ачылгъан бу мектеплерде окъугъан мусульман талабелеринден къач бала руслыгъы я да христианлыгыны къабул этти? Рус менабалары иле гъарбий араштырмаларынъ бердиги эсапларына коре, XIX асырнынъ экинджи ярысында 100 бинъ этрафында мусульман баласы христиан яптырылгъан. Оларнынъ тек 50 бинъи садедже ресмий къайдларда догъру христиан эди ве эсас оларакъ мусульманлыкътан вазгечмедиле. Бу инсанлар ильки фурсатта, чарлыкъ укюметининъ сонъ йылларында дин пекиштирмеге сербест киришмеси узерине, ресмен христианлыкътан вазгечти. Базы вакытларда христианлыкъны къабул эткенлерининъ сайылары, бутюн гъайретлере коре артмады. Меселя, 1881-1884 сенелери арасында буюк бир тешвикъ тесиринен 8544 мусульман баласы христианлыгъы къабул этти. Оларнынъ бир къысымы ильки фурсатта эски динлерине яни ислямгъа дёнди. Бу темель анълашувлар, эльбетте русларынъ бильхасса Ильминскийнинъ арзу эттиги нетиджелер дегиль эди.

Теджкъатнынъ энъ муим хуясаларындан бири мусульман дюньясында мек-

теп ве медресе тасилининъ хусусиетлерине багъышлангъан фикирлер олып, бу хусусан эски окъув усулларынен якъындан таныш олмагъан несиль ичюн пек файдалыдыр. Къадимий усулнынъ шекили шойле эди: 1. Ислям дюнъясында къуръан мектепслери; 2. Османлыларда къуръан мектепслери; 3. Ислям дюнъясында медреселер; 4. Тюрк дюнъясында медреселер; 5. Туркстан медреселери; 6. Медресе тасилининъ бозулмасы; 7. Медреселернинъ тешкилий шекиллери; 8. Медреселернинъ окъув макъсадлары. Бойле серлевалар алтында берильген материалларда ислям дюнъясында маариф системасынынъ озюне хас хусусиетлерине аит пек файдалы малюматларнен танышмакъ мумкюн.

Къайд этмели ки, тедкъикъатта ислям дюнъясында мешур олгъан энъ белли мектеп ве медреселерде тасиль усулы талиль этиле. Олар кимлер тарафындан къурулгъанлары ве кимнинъ бакъымында булунгъанлары акъкъында меракълы малюматлар бериле. Айны заманда, ислям дюнъясында Туркстан медреселерининъ мевкъу юксек олып, олардаки тасиль усулы даима бир чокъларынынъ дикъкъатыны джелъп этип кельген.

Мехмет Сарай Туркстан медреселериндеки тасиль усулы хусусында шойле яза: «Туркстан медреселеринде тасиль 20 сенеге къадар узун бир девирде девам эте эди. Оларнынъ талебелерине азыр олмакъ узерине окъув мектеплерининъ программалары исе шойле эди: Элифбе, ильмихал, намаз сурелери, къуръаннынъ едиде бирини тешкиль эткен эдеп ве ады хефтияк деген бир дерс, ислям ахлякъы ве Алишер Навоийнинъ сечме шиарларындан ибарет «Навоий» адлы бир kitapтыр». Иште бойле шараитте Русие мусульманларынынъ тасиль усулыны руслаштырув ве талебелерни христиан динине чекювни озюне эсас усул этип алгъан Ильминский ислям мектебини ислях этювден менфаатдар дегиль эди.

Бурада шойле бир акълы суаль келип чыкъа: аджеба, Туркстан медреселериндеки бойле тасиль шеклини денъиштирювни Гаспралыдан эвель ислях этювге ынтылув олмадымы? Эльбет, олгъан. Бухара медреселеринде тасиль алгъан къазанлы алимлер Эмений, Курсавий, Марджанийден башлап Бухара улемасына ве атта Бухара эмири Музаффариддинге къадар пек чокълары Гаспралыдан эвель анджакъ бир исляхны тюшюндилен. Амма оны насыл омюрге кечирюв ёлларыны араштыргъанлар тапылмады. Бу ишни эр кестен эвель Гаспралы башлады. Бунунъ ичюн о Мысыр, Тунис, Джезаир, Тюркие медреселеринен таныш олды, оларда дюнъавий фенлерни окъутув джерьянларыны огренди ве ниает Русие шараитинде диний маариф исляхыны откерюв ёлларыны араштырды. Тедкъикъат муэллифи бу джерьянны конкрет мисаллернен косътере.

Усулы джедид я да янъы усул мектебини тешкиль этюв ишине киришир экен, Исмаил бей бу ишке озъ меслекдеши ве аркъадашы Бекир эфендини джелъп этти, Багъчасарайда 12 талебеси олгъан бир мектеп ачты. Бекир эфенди, кунъде дёрт саат дерс бердиги талебелерини 45 кунъ окъутты. Исмаил бей бу къадар бир заманда талебелернинъ окъув-язув огренмелерини биле эди. Бу макъсадынынъ догъру олдугъыны исбат этмек ичюн халкънынъ огюнде бу талебелернинъ даа анджакъ ич бир косътермеген метинлерден парчалар окъутып яздырды. Талебелер окъув ве язувда буюк мувафакъиет косътердилер. Бу вазиет имтианда булунгъанларгъа сонъ дередже тесир этти. Гаспралынынъ фикيري акълы чыкъты. Усулы джедид мектебинде окъув-язув огренювнинъ не къадар къолай ве къыскъа заманда керчектен олгъаны хабери Русие мусульманлары арасында тез даркъады. Бир муддет сонъра усулы джедид мектебининъ талебе сайысы 12-ден 40-къа чокълашты. Бекир эфенди талебелерге де айны девирде окъув-язувны огретмеге наиль олды.

Исмаил бей усулы джедид иле фикирлерини сойдаш ве тильдашларына бойледже анълаткъан ве оларнынъ такъдирлевини къазандыкътан сонъра, рус мемурлерине мураджаат этип Туркстанда да усулы джедид мектеплерининъ ачылмасы ичюн ярдымда булунмаларыны риджа этти. Гаспралы озъ курушинде Русиеге даима садыкъ къалдыгъы ве рус къанунлары черчивесинде арекет эттиги ичюн ресмий мемурлер онынъ истегини догърудан догъру ред этмедилер ве бу хусуста бир тевсиенаме азырлап кендилерине бермесини истедилер. Гаспралы рус мемурлерининъ бу истегини деръал ерине кетирди ве азырладыгъы тевсиенаменинъ бир нухасыны рус укуметине бир нухасыны да Туркстан генерал-губернаторы Н. О. Розенбахкъа ёллады. Рус укумети онынъ тевсиенамесине джевап бермеді. Туркстан генерал-губернаторы Гаспралыгъа мектюп язып, корюшювлеринде фикирини айтаджагъыны бильдирди.

Туркстан генерал-губернаторынынъ Гаспралыгъа ёлагъан джевабы, Туркстан халкъларыны руслаштырмакъ арекетинде булунгъан базы рус шовинистлерининъ дарбелерине ёл ачты. Оларнынъ башында Ташкент оджалар семинариясынынъ башы Н. П. Остроумов, Туркстан меселелеринде генерал-губернаторнынъ меселатчысы В. П. Наливкин ве азырладыгъы окъув усулы иле Русиедеки мусульман эалини руслаштырмакъ ве христианизлаштырмакъ истеген Н. И. Ильминский булундылар. Туркстан генерал-губернаторынынъ ихтиярында булунмагъанына бакъ-

мадан Гаспралыгъа ильки буюк дарбе эндирген Ильминский олды. Гаспралынынъ ве онынъ фикирлерининъ кенди усулынынъ мувафакъиети буюк дарбе эндиреджегини корьген Ильминский досту, христиан кильсесининъ башы К. П. Победоносцевге язгъан бир мектюпте шу эксикликлерни рус укюметине бильдирмесини истеди: «...Багъчасарайда «Терджиман» газетасыны чыкъаргъан Гаспринскийнинъ гъаелери шулардыр: 1. Рус императорлыгъынынъ мусульман фукъареси арасында, ислямий эсаслардан айырмакъ, европа окъувы яймакъ ве ислямий фикирни европа окъувынен къарыштырмакъ; 2. Чокъ сайыда къарышыкъ ве тиллерде (лехджелерде) кьонушкъан рус мусульманларыны бирлештирмек ве пекиштирмек (меселя, алман бирлиги киби); Кенди матбуат органлары иле османлыджагъа тюрк сойындан кельген бутюн мусульманларнынъ кьонушмакъ тили япмакъ. Шимди не оладжакъ? Дуй-дугъума коре, Къазанда тюркче газеталарнынъ ве айрыджа дерс китапларынынъ сайысы эр кечкен йыл артмакътадыр. Китапларнынъ мундериджеси европада, тили османлыджадыр. Бу, Гаспринский тарафдарларынынъ тюркчеге земаневий окъув бермеге арзу эткенлерини, факъат буны Русие вастасы иле япмакъ истемегенлерини анълатмакътадыр. Туркстан генерал-губернаторына берильген сонъ тевсиенамесинде бу ачыкъча ифаде этмектедир. Татар зиялыларынынъ Русие мусульман-медений меркези япмагъа эткен гъайретлерине изин беремиз. Акъси такъдирде мусульманларны руслаштырмакъ сиясетинден ич бир бир нетидже буламамыз».

Ильминский усулы иле тасиль алгъан рус мектеплерининъ башы Остроумов исе, Туркстан генерал-губернаторына язгъан мектюбинде Гаспринский киби рус олмагъан бир адамнынъ рус укюметининъ месуллигинде олгъан меселелерде не джурьятлы къарышып акъыл бердигини анъламагъаныны сёйлереке, онынъ риджасыны шойле тенкъид этти: «Русларнынъ япмасы зарур олгъан бир иши, кърымлы бир татарнынъ япмасына козь юммакъ мумкюн дегил. Эгер рус укюмети Туркстан халкъыны руслаштырмагъа истейирсе, улькесининъ ве халкъынынъ миллий барлыгъыны корьген ве русларгъа тиренмелерини сакълагъан Гаспринский киби адамларнынъ там бир козь эписинде булундырмалары керектир...» Остроумовнен айны корюшип, фикир пайлашкъан Наливкин исе, Туркстан генерал-губернаторына язгъан мектюпте шуларны сёйледи: «Туркстанда табдикъ эттигимиз окъув сиясети акъкъында Гаспринский киби бир адамнынъ фикирлери рагъбетлендирилъсе рус укюмети бундан пешманлыкъ дуяджакътыр».

Гаспралы, рус укюмети иле Туркстан генерал-губернаторына берген тевсиенамесинден ич бир нетидже буламады. Рус идаресинде булунгъан мусульман тюрк нуфузынынъ буюк бир къысымы Туркстанда яшай эди. Онынъ ичюн, Гаспралы, усулы джедид мектеплерини мытлакъа Туркстанда ачмалы эди. Рус укюметинден истедиги изин аламагъан Гаспралы, Русиенинъ бир вассалы вазиетинде булунгъан Бухаранынъ исляхчы эмири Абдулахад (1885-1910) иле достлугъыны пекитмеге ве бу ёлнен Туркстаннынъ бир къысымы олгъан Бухарада усулы джедид мектеплери ачмагъа къарар берди. Бухара эмири иле достлугъы бунунъ ичюн гъает эйи вазиет эди. Зира, Бухара эмири Абдулахад Гаспралынынъ мусульманларнынъ илерилемеси ичюн «Терджиман» газетасында бастыргъан макъалелерининъ даимий окъуй-ыджысы эди. Эмир, 1893 сенесининъ башларында Русиени зиярет этеркен, Кърымда, Багъчасарайда булунды ве Гаспралынынъ джиддий кураши мунасебетинен оны хайырлады. Бу зиярет эснасында Гаспралы ве Бухара эмири мусульманларнынъ аятларыны илерилетмек ичюн япылмасы лязим кельген янъылыкълар акъкъында чокъ кьонуштылар.

Эмир Абдулахад иле Гаспралы арасындаки бу достлукъ, эмирнинъ Исмаил бейни Бухарагъа давет этмеси иле даа да пекишти. 1893 сенесининъ майсы сонъларында Бухарагъа баргъан Гаспралы, эмирнинъ язлыкъ сарайында олмасындан файдаланып, Бухарадаки эски усул мектеплерини зиярет этти ве илеридеки окъув меселелери узеринде чокъ субетлерде булунды. Бу арада Самаркъанд ве Ташкентни зиярет эткен Гаспралы, рус идареджилери иле ве Ташкентте булунгъан Остроумов иле Туркстандаки окъув сиясети узеринде кьонушты. Ниаат эмирнинъ язлыкъ резиденциясы Шахрисабзге давет этильген Гаспралы, эмир тарафындан самимие тле къаршыланды. Гаспралынынъ эки кунъ девам эткен бу зиярети эсасында, эмир иле яптыгъы кьонушмаларынынъ эсас къысымыны усулы джедид мектеплери ве онынъ мусульманларгъа кетиреджек янъылыкълары тешкиль этти.

Амма, Гаспралы, бутюн бу кьонушмалардан истедиги нетиджени яни Бухара ве Туркстаннынъ дигер шеэрлеринде усулы джедид мектеплерининъ эп ачылмасы ичюн керекли изин берильмесини темин этамады. Бурада, Гаспралынынъ Туркстангъа, Бухарагъа келювини руслар ич истемедилер. Тек онынъ келювине де кедер этмедилер. Бунунъ узерине руслар, эмирге гизлидже тесир ве техдид япаракъ, онынъ, Гаспралынынъ усулы джедиднен багълы теклифлерине разы дегиллерини сакъладылар. Руслар, эмир узеринден бойле тесирлеринде янъгъыз дегил эдилер. Бухара улемасы буюк балаларны усулы къадим (эски мектеп) иле окъувы ве тербиеси девамынынъ тарафдары эди ве усулы джедиднинъ Бухара мектеплери-

не сокълмасыны истемей эди. Эски усул окъувы тарафдарлары олган улема иле рус мемурлерининъ, эмир Абдулахадкъа тесир япаракъ, усулы джедид акъкъында Гаспралынынъ яптыгъы теклифлери назик бир шекильде ред этмелерини сустылар. Атта Гаспралынынъ усулы джедид иле окъув япмакънынъ къолайлыгъыны къосъ-термек ичюн бир мектеп ачылмасына аит риджасыны не руслар ве не де бухаралы-лар ерине кетирдилер. Бу мушкъоль вазиятте Исмаил бей о вакъыт Самаркъандда яшагъан, оренбурглы зенгин бир туджджар олган Абдулгъаны Хусейновдан им-дат алды. Амма онынъ ярдымынен ачылган мектеп арадан эки ай кечмеден къапа-тылды.

Бойле нетиджесиз зияретлернен тѣнъюльген Гаспралы озъ теэссуратлары эса-сында «Эки хан» адлы бир икяе язып, «Терджиман»да бастырды. Эльбет, бу икяе-ни, Бухара эмири де окъутгандыр. Бир сене сонъ, яни 1894 йылнынъ язында эмир Абдулахад, Исмаил бейни Багъчасарайда кене зиярет этти. Бу зиярет эснасында къонушмаларнынъ муим къысымы окъув меселелери узеринде олды. Гаспралы бу къонушмалардан сонъра эмирнинъ усулы джедид мектеплерининъ ачылмасына самимий оларакъ истедигини, амма буны не заман ве насыл тадбыкъ эте биледже-гини эмир де бильмегенини анълады.

Гаспралы, Туркстангъа сеяатларынынъ сонъунда, мусульман мектеплерининъ исляхы ичюн яптыгъы курушлер къаршысында къудретли группа олдугъыны анъ-лады. Булар, мусульман тюрк джемиетлерини руслаштырмакъ ичюн огърашкъан рус шовинистлери иле бильмеден русларнынъ оюнына кельген ве эски мектеп-медресе системасынынъ девам эттирмеге истеген фанатик мусульманлар эди. Месе-лени эм мусульман залиге ве эм де тасиль ишлери иле огърашкъан зиялыларгъа анълатмакъ макъсадыннен озъ газетасы «Терджиман»да бир сыра макъалелер язып бастырмагъа башлады.

Исмаил бей бу макъалелеринде эр шейден эвель, Русиеде яшагъан мусульман эалининъ энъ буюк дерди маариф меселеси олдугъыны артыкъ анълатмакъ заманы чокътан келип етигини ифаде этерек шу суальни бере эди: Бу насыл олды? Бу суальге джевапни кендиси шойле бере эди: «Мектеплеримиз екъмы? Аллагъа шукур, бар. Муаллимлеримиз кереги киби чалышмайлармы? Эбет, чалышалар. Халкъ огренмек истемейми? Эбет, эм де чокъ истей. О алда, проблема недир? Мек-теп, окъув ве тербиеде эйи бир усул къуланмайлар. Иште акъсакълыкъ будыр».

Мехмет Сарай буюк мутефеккир ве маарифчи Гаспралынынъ эр анги къый-ынлыкъларгъа бакъмадан, Туркстанда усулы джедидни омюрге кечирювнен багъ-лы агъыр, лякин шерепли курушини ачыкъ-айдын мисалер вастасынен къосътере-рек, бу улъкелердеки илери фикирли зиялылар тюрк дюнъясынынъ келеджектеки инкишафы маарифнен, хусусан миллий окъувнен багълы экенини анълагъанлары-ны догъру къайд эте.

Муэллиф буны шойле анълата: «Туркстанда усулы джедид мектеплерининъ тарафдарлары тез артмасынынъ себеби шулардыр: Багъчасарайда чыкъкан Гас-пралынынъ «Терджиман» газетасы Русие мусульманлары арасында пек чокъ саада олдугъы киби хабердарлыкъ саасында да эйи иш япты. «Терджиман»нынъ биль-хасса Гаспралынынъ окъув исляхы иле багълы язылары Оренбургда чыкъкан «Вакъыт» газетасы, Къазанда чыкъкан «Юлдуз» газетасы ве «Шура» журналы иле Азербайджанда чыкъкан «Молла Насреддин» ве «Фюзат» журналлары тарафын-дан да огрениле ве олар Туркстанда окъула эди. Гаспралынынъ фикирлери чешит ёлларнен Туркстан мусульманларына етип бара эди. Оларнынъ вастасынен Тюрки-еде олган янъылыкълар ве бильхасса генч халкълар арекети Туркстанда меракъ ве эеджаннен козетиле эди. «Генч тюрклер» арекети, Хива ве Бухарада «Генч хивалы-лар» ве «Генч бухаралылар» арекети оларакъ девам эттирмеге чалыша эди. Бу арада, Иран ве Индстандаки уянув арекетлери де талил этиле, оларнынъ да Тур-кстандаки янъылыкъ тарафдарларына тесири ола эди.

Ниает, Гаспралынынъ Туркстан зияретинден секиз сене сонъра, 1901-де Мунав-вар Къары тарафындан ильки усулы джедид мектеби ачылды. Амма, 1903 сенеси Махмудходжа Бехбудийнинъ Самаркъандда ачтыгъы мектеби такъип этильди. Туркстаннынъ корюмли маарифчилеринден бири олган Мунаввар Къары, Гаспра-лыдан нумюне алып усулы джедид мектеплеринде оджалыкъ япты ве бойле мек-теплер ичюн оджа етиштирди. Бунынънен къанаатленмеген оджа усулы джедид мектебининъ базы дерсликлерини язды.

Мунаввар Къары етиштирдиги Эшанходжа Ханий, Хасанходжа Ханий, Ша-кирджи Рахимий, Сабирджан Рахимий, Сами Къарий, Салимхан Тиллаханогълы, Къаюм Рамазан ве Къазах Фузувий иштиракиннен, пек чокъ илери мектеп оджала-рынынъ гъайретлери иле Ташкенттеки усулы джедид мектеплерининъ сайысыны къыскъа заманда 16-гъа чыкъарды. Артыкъ, русларнынъ ве эски тарафдарларнынъ къаршылыгъы тамамиле деф олунды. Бойледже; Ташкенттеки бу тез адым эвель Къокъандда, сонъра Хивада ве Бухарагъа кечти ве къыскъа заманда бу мусульман меркезлеринде юзге якъын усулы джедид мектеплери тез ве гъайретнен арекетке

кельди. Базы мектеплерге оджа ве дерсликлер булмакь кучь олды. Бундан отьрю, Кърымдан ве бильхасса Къазандан дерсликлер ве оджалар кетирмек ёллары арасьтырылды.

Туркстан тюрклери бойле тез чалышмаларынынъ саесинде он сене зарфында Ташкент, Бухара, Хива, Самаркъанд ве Къокъандда юзлернен усулы джедид мектеби ачылды. Октябрь инкылябынадже бу сайы биньлерге етти. Бойледже, Гаспралы Русиеде яшагъан мусульман тюркий халкълар джемаатларынынъ ислямдан айрылмагъан земаневий бир окъувгъа къавуштырылмасы ичюн тырышув вазияти онынъ куруш макъсадына уйгъун олды. Бу гузель инкишаф шубесиз ки, Исмаил бейнинъ аятында энъ бахтлы вакъиалардан бири эди.

Гаспралы сонъки 7-8 сенелик куруши йылларында, макъсадына иришмеси ичюн маариф меселесини экинджи плангъа къалдыргъаныны ве тиль бирлиги иле ислям бирлиги узеринде даа чокъ чалыштыргъыны коремиз. Зира, мусульманларнынъ асырларнен тадбыкъ эттиклерни эски усул мектеп ве медресе окъувыны 25 сенеден зяде ислях эттиктен сонъра бу меселе акъкъында даа бир джиддий иш къалмагъан эди. Артыкъ, Гаспралы бундан сонъра Русиеде яшагъан тюркий халкълар джемаатларынынъ бирлик ве бераберлигини сакъламагъа, оларнынъ менфатларыны мудафаа этюв ёлуна минди. Гаспралы бирлик ве бераберлик олмадан япыладжакъ эр бир ислях истеген нетидже бермейджегине инанды, я да алынган нетиджелер узун омюрли омайджагъыны анълады. Гаспралынынъ бу тюшюнджелерини тюзюглештирмек ичюн сиясий инкишафлар асырнынъ башында оддукъча эйи бир вазият мейдангъа кельди.

Русиеде башланган 1905 сенесининъ инкылябий курушлерден сонъра чар укюметининъ раатлыгъыны теминлемек ичюн башлагъан укъукъий идаре ве Дума мейдангъа кетирюви, Гаспралынынъ яны куруши ичюн эйи земин азырлады. Рус конституциясына япылган деъишмелер рус олмагъан миллетлерге де Думада векилетлик акъкъы берди. Даима укъукъий земинлерде, къанунлар черчивесинде курушни кендине шиар этип алган Гаспралы, Думада иштирак этеджек тюрк векиллери вастасынен Русиеде яшагъан диндашларынынъ акъларыны къорчалай биледжегини тюшюнди. Гаспралы, аятынынъ сонъ йылларында бойле къараргъа келгенини бир якъынына яздыгъы шу мектюпте ачыкъ анълатты: «Терджиман» газетасы иле бирликте меним куруш деврим екюнленди. Шимди къыска, факъат даа тез арекетнен кечеджек олган экинджи девир башланмакъта. Бундан отьрю «Терджиман» сиясий сесимиз оладжакъ. Не языкъ ки, «Терджиман» киби экинджи бир газетамыз ёкъ. «Терджиман», бундан сонъра тюрклернинъ ич ве тыш душманларына къаршы акъларыны къорчалав ишини беджереджектир».

Гаспралы Думагъа сайланган депутатлардан журъатлы олмакъны риджа этти. Думада мусульман депутатларына косътерильген къабалыкъ зиддиет догъурды. Базы тюрк зиялылары руслар тарафындан такъип этиле башлады. Бойле такъиплерге даянамагъан Юсуф Акъчура, Ахмед Агъаогълу, Али Хусейн-заде, Мехмет Эмин Ресуль-заде киби зиялылар кенди джемаатларынынъ акъ ве укъукъларыны тыш дюньяда ве озьджесине къорчалав бильмек ичюн Русиени терк этерек, Истанбулгъа кеттилер.

Бутюн бу зиддиетлерге бакъмадан, Исмаил бей, Думагъа сайланган депутатлар ве диндашлар арасындаки чатышувларны, кергинликлерни унутмалары ве мытлакъа бирлик алында олмаларыны сёйлемеге девам этти ве сонъунда оларны бир ерге топламагъа мувафакъ олды. Мусульман векиллерининъ бу макъсаднен араларында яптыгъы учюнджи конференциядан сонълары Али Мердан Топчибашынынъ ёлбашчылыгъы алтында Иттифакъ халкъ партиясынынъ этрафында бирлештирмеге мувафакъ олды.

Амма бу партиянынъ программасы оны къанаатлендирмедди. «Программанынъ бойле маделери Русиеде ич бир вакъыт мумкюн оламаз. Атта бугунь энъ уриетли ульке олган Ингильтередде биле бойле автономия ёкътыр», — деп озь фикирини беян этти Гаспралы.

Либераль фикирлерге разы олмагъан рус мемурулери бойле йылышувларгъа маниа къойып башладылар. Экинджи Думагъа 39 векиль ёлламакъ акъкъы олган мусульманларнынъ, бу акъны элерине аларакъ учюнджи Думагъа 10 векиль иле иштирак этеджеги бильдирильди. Аркъасындан да дарбе ве техдид толу ифаде ташыган бу къарар рус укюмети тарафындан илян этильди: «Рус девлетини къуветлендирмек ичюн япылган Девлет Думасы тек шекильде дегиль, рухта да рус вазиятинде олмакъ керек. Буны сакъламакъ макъсадынен шу тебдир алынмыштыр: этник группаларынынъ векиллери юксек сайыда бу межлисте иштирак этмек ве Русиянынъ проблемаларынен огърашмакъ вазиятинде дегильдирлер. Бунъа лязим ёкътыр. Анджакъ, базы темсильи векиллерини Думагъа ёлламакъ акъларына саип оладжакъларыдыр».

Рус укюмети къабул эткен бу шовинистче къарар, Гаспралынынъ бу саадаки курушлерине буюк бир дарбе эндирди. Исмаил бей меселенинъ узеринде чар укю-

метинен давалашмактынъ ич бир файдасы олмайджагъыны бильдиги ичюн, рус мемурлерине къаршы ич бир чыкъыш япмады. Анджакъ, Гаспралы Русиеде ве дюнъяда яшагъан мусульманларнынъ насыл бир потенциалгъа саип олдукъларыны косътермек ве чар укюмети узеринде маневий бир тесир этмек ичюн, Русие тышарысында яшагъан мусульманларнен багъланмагъа ве дюнъя ислям конгрессини отъкермеге къарар берди.

Гаспралы ислям дюнъясынынъ меселелерини мунакъаша эте биледжек конгресс ичюн энъ мунасиб ер, о куньлернинъ сиясий муитине коре, Каир оладжагъыны ве орада булунгъан достларынынъ ярдымы иле бойле бир тешеббюсининъ эйи екюнленеджегине умют эте эди. О меселени «Терджиман»нынъ 1907 сенеси июлинде мусульманларгъа дуйдуруп, сонъра Истанбул узеринден Мысыргъа ёлланды. Исмаил бейинъ Каирде дюнъя ислям конгрессини топланаджакъына даир «Терджиман»да бердиги бу хабер, газетанынъ даимий окъуйджыларындан маджар шаркъшнасы Армин Вамбери тарафындан деръал инглизлерге дуйдурылды ве «Таймс» газетасы «бомба киби патлагъан» бу хаберни шу заман окъуйджыларына дуйдырмакъ ихтияджыны сезди.

Исмаил бей ёлу узериндеки Истанбулда бир къач кунь булундыкътан ве меселени тюрк мемурлеринен де музакере эткен сонъра, 1907 сенеси октябрь сонъларында Каирге кельди ве достлары Мустафа Кямиль Паша ве «Ал-Муайяд» нешири шейх Аля Юсуф Али тарафындан самимий къаршыланды. Мустафа Кямиль Паша тарафындан 30 октябрь акъшама Нил кенарындаки «Семирами» мусafirханесинде онынъ шерифине берильген зияфетте ябанджы миссия ве матбуат векиллери иле улемагъа танытылгъан Гаспралы, меселе акъкъында къыска ве аз бир изаат берди. Эки кунь сонъра, 1907 сенеси ноябрь 1-де, «Континенталь» мусafirханесинде бир топлашув япылмасына ве Гаспралынынъ меселе акъкъында даа тафсилатлы анылатув бермесине къарарлаштырылды.

500-ден зияде адам, Мысырнынъ джумле ве Европанынъ базы журналларынынъ мухбирлери иштирак эткен меджлисте Гаспралы, Русие мусульманларынынъ япмакъта олдукъы ислях арекетлери хусусында сёйледи. Сонъра да дюнъя мусульманлары меселелерини бакъмакъ ичюн бир умумий конгресс отъкерильмесининъ заруриетини бильдирди. Эмиетине бинаэн Гаспралынынъ бу къонушмасыны кенди тилинде тедкъикъатта айдынлатылмасы гъает муимдир.

Маарифчининъ ислям дюнъясынынъ ичинде гъает ве ачыкъ вазияетте чыкъышта булундыгъы конгрессни такъдирлегенлер тарафындан самимий къаршыланып алынды. Бойле, матбуат конференциясы деп адландырмакъ джаиз олгъан бу топлашувда Гаспралыгъа буюк итираам косътерильди. Топлашувдан сонъра япылгъан корюшювлер эснасында Гаспралынынъ янына кельген инглиз эльчиси онъа шойле бир суаль берди: «Къонушмамыз гъает гузельдир. Ваденъизге инанам. Тасавур эттигинъиз конгресс сиясата къарышмаз, факъат о сонъра сиясий бир сыфат алмазмы?» Бойле мураджааткъа Гаспралы: «Эфендим, ола билир ки, илериде мусульман конгресслери бугунь къарарлаштырылгъан худуддан (сынъырдан) чыкъар, факъат бельки чыкъмаз... Бурасы манъа маълум дегильдир. Бу эсаста келеджек заманларгъа кефиль дегилим ве оламам, арзу эттиклерим биринджи конгресс махсустыр, бугунь олдукъы киби, келеджекте бунынъ киби укюмет ве незарет тышарысында давет ве муэссисе олмайджагъына коре меним бу джезттен хавфым ёкътыр», — джевабыны берди.

Конференцияны отъкерюв акъкъында теклифлер узеринде дюнъя ислям конгресси ичюн тертип эркъаны сечильди. Бу эркъангъа киргенлер арасында чешит мемлекетлернинъ векиллери олып, о дюнъя ислям конгрессине азырлыкъ ишлерини деръал башлады.

Бу арада, Гаспралы, Кърымгъа дёнмек ичюн кене де ёлгъа чыкъа ве эр заман яптыгъы киби Истанбулда бир къач кунь къаларакъ, азырлыкъ акъкъында Истанбулда укюметке малюмат бере.

Бир бучукъ ай къадар Кърымда булундыкътан сонъ Исмаил бей 1907 сенеси декабрьнинъ сонъларында текрар Мысыргъа кетерек, конгресс азырлыкъларынен огърашкъан эркъан чалышмаларына къошулды. Мысырдан кене Истанбулгъа кечкен Гаспралы халиф ве баш везир мемури иле яныдан багъланып конгресске оларнынъ да разылыгъыны алмая чалышты. Лякин бутюн бу тырышмаларына бакъмадан, Йылдыз сарайындан мусбет я да менфий ич бир джевап алмады. Анджакъ баш везир Ферит Паша иле шахсен корюшмек имкяны булунды ве конгресс иле эйи ич бир хусусий фикир дедеди. Гаспралы Ферит Паша иле мулазаны шойле анылата:

«Йылдыз сукют эттиги алда баш везир не дейджек дие меракъ эте эдим. Ичерие кирдим, мумкюн олдукъча сукюте къарар бермиштим. Чюнки Паша дженаплары яздыгъы мектюбе ве такъдим эттигим мутебер низамнемесине бинаэн диваны афкъяр этебилирди. Мысырдан, Кърымдан беш он суаль эттиктен сонъра алами ислямнынъ инкылязындан, маарифинъ зайыфлыгындан бахсле тексир ве исляхы огърунда чалышмакъ заруриетинден ислям джемиети илиминден зияде хурафата

далмыш булундыгындан этрафлыджа меракъландылар, бенделери де агъзыма конгресс сѣзюни кетирмейип Пашанынъ назар ве мутааларыны къабул ве базы илявелер этерек учь черик къадар субетте булундым. Лакъырды ниае буддукъта: «Мемнюн олдым. Истанбула эр не вакъыт тешриф буюрса къапы даима ачыкъ-тыр», — деп итирам косътердилер».

Тюркиеде ильк дефа панислямизм фикирини ортагъа атып буны 25-30 сенеге якъын бир сиясет оларакъ девам эттирмиш олгъан 2-нджи султан Абдулхамид иле онынъ векиллерининъ, Гаспралынынъ ислям дюнъясы ичюн туткъан ёлларыны анъламакъ мумкюн олмады. Падиша ве укюмет буюк бир ихтималле ябанджы девлетлерининъ тазыйкъларындан чекиндиклеринден ве кенди сиясетлерине терс тюшонмесинден эндише эттикълери ичюн, Гаспралынынъ конгресс фикирлерине пек итирам этмеген ола билирлер. Тек бурада Гаспралынынъ османлы укюметини эндишеге догърулыш этеджек бир сиясет пешинде олмадыгъыны бильдирмек заруриети бардыр. Зира, Гаспралынынъ сѣзли ве язылы оларакъ ислям бирлиги ве инкишафы хусусындаки сѣйледикълери тедкъикъ этилир, онынъ ислям миллетлерининъ сиясий бир проблема яратмадан, медений ве икътисадий вазиятлерининъ тюзетильмесини, айрыджа да, мусульманлар арасындаки бирлигини даа да къуветлендирилъмеси макъсадыны ташыдыгъы ачыкъча корюледжек.

Ниае мемурунинъ бу сес-солукъсыз итиразы Гаспралыны теляшландырса да, берабер курештен тайпындырмады. 1908 сенесининъ февралинде текрар Мысыргъа кеткен Исмаил бей, анда тасильде булунгъан ве арапча эйи бильген къазанлы Абдулла Баттал Таймазнен «Аль-нахдах» («Аль-нида») адлы бир газета чыкъармагъа башлады. Кендисининъ ве аркъадашларынынъ яздыгъы тюркче ве русча макъалелери арапчагъа терджиме эткен Абдулла Байтал, ислям конгресси фикирини шиддетли мудафаа этмеге башлады, бу исе дигер газетаджы аркъадашларны арекетке кетирди. Даа эртедже ислям конгресси фикирини такъдирлеген Аля Юсуф «Аль-Муайяд», Мустафа Кямиль «Аль-Нива»-да, Решид Рида «Аль-Минар»-да ве азерлерде «Молла Насреддин» Гаспралыгъа къолтуткъан макъалелер язмагъа башладылар.

Бу арада азырлыкъ комитети ишини екюнлеп, онынънен меракълангъанларгъа даветнамелер ёлламагъа ве дюнъя ислям конгресси 1908 сенесининъ сентябрь я да ноябрьде отъкериледжегини бильдирмеге башлады. Тек, Тюркиеде «Генч тюрк арекети» оларакъ танылгъан джемиет 1908 сенеси къабул олунгъан 2-нджи конституциядан конгресс меселесинде озюне янъы имкянлар сайби олмагъа тырышты. Истанбулдаки янъы тертип ёнетиджилери, бираз да кенди вазиятлерини пекитмек умюди иле, ислям конгрессининъ Истанбулда отъкерильмесини истедилер. Бу истек Гаспралыны олдукъча мушкюль вазиятке къалдырды. Конгресснинъ тертип эркинындаки аркъадашлары иле этрафлыджа къонушмакътан сонъра, Исмаил бей, бутюн азырлыкъларын япылдыгъыны, конференция ичюн керекли ерлерин энди айырылдыгъыны, бу себеплерден ислям конгрессининъ Мысырда япылмасынынъ уйгъун оладжатыны, европалыларнынъ, ислям бирлигинден энди не нетиджелер бекленильгенини ифаде этерек, Истанбулнынъ бунга анълайышлы косътермесини истеди.

Амма онынъ бу риджаларына Истанбулдан вакътында джевап берильмеди ве бир муддет сонъра да янъы конституция тарафдарлары башкъа меселелер иле мешгъуль олмагъа башладыкълары ичюн истеклерини беян этмедилер. Бойле анълашмамазлыкълар конгресснинъ кери къалдырылмасына себеп олды. Бу исе меселенинъ мерагъыны къачырыдыгъы киби, джан сыкъыджи даваларгъа да ёл ачты. Бутюн булар исе, Гаспралыны олдукъча бозулган сагълыгыны баягъы зайыфлаштырды. Онынъ сагълыгъы бозулунджа конгресске азырлыкъны янъыдан башламакъ вазиятинде къалды, ве кене де ишке киришти.

Гаспралы не себептен Тюркиенен бойле багъланды, деген суаль келип чыкъа билир? О йигитлик йылларында, 1874 сенеси ильк дефа Истанбулгъа кельди. Истанбулда бир сене къадар къалдыгъында, онынъ дикъкъатыны джелъп эткен энъ джиддий меселелерден бири де, тюрк тили узеринде япылгъан мунакъашалар эди. Танзимат иле башлангъан 1860 ве 1870 йылларда тюрк зиялылары арасында узун даваларгъа себеп олгъан тиль меселеси Гаспралыны сонъ дередже меракъландырды. Иште бу сырада танышлары Мемеддин Самий, Ахмед Мидхат, Мехмет Эмин ве Неджиб Асим бейлер киби зиялылар иле достлугъыны даа да къавийлештирди ве омюрининъ сонъуна къадар да девам эттирди.

Бойледже, пек чокъ адамнынъ да иштирак этеджек бу тюрк зиялыларына коре, тюрклерин медений инкишафы ичюн тюркченинъ миллий тиль оларакъ мутлакъа илерилемеси керек эди. Бу тюшонджеде олдукъы киби денъишмеген Исмаил бей Багъчасарайгъа келювинде Кърым тюркчесине де айны усулны, янъы саде ве анълайышлы тиль къуланма ёлуны тадбыкъ этти. Тек, къыскъа заманда бу хусустаки фикирлерини келиштирген Гаспралы, тюрклерин анълая биледжеги бир тиль келиштирмекнинъ даа догъру оладжатына инанмагъа башлады. Ойле бир тиль ки, къонушылгъан ве япылгъан заман «Истанбулдаки аммал ве къайыкъчы иле

шаркый Туркстандаки деве сюрюджиси ве кьонюн чобаны да анълая бильмелидир». Бу умумий тильни уйгунлаштырмакъ ичюн Гаспралы шу эсасларгъа дикъкат этти: 1. яшагъан тюрк лехджелерининъ пек къаба олмагъан мааллий келимелери османлы тюркченинъ энъ келишкен шеки олгъан Истанбул шивесине уйдуруларакъ къуланмалы; 2. мумкюн мектепке эджнебий тиль ве къаиделери тюркчеден чыкъармалы; 3. окъур-язарлар тарафындан анълашылмагъан арапча ве фарсча табирлерден теминленмели.

Гаспралынынъ, бу тедкъикъатта къайд этильдиги киби, кьонушма метинлери иле макъалелери тедкъикъ этильгенде, бу насыл мувафакъиетнен тадбыкъ олунгъаны анълашыла. Меселя, Р. Фахритдин 1910 сенеси яздыгъы «Тиль ярышы» адлы эсеринде Гаспралынынъ чалышмалары хусусында шойле дей: «Ана тилимизнинъ бугунъ селямет олгъан энъ буюк хадимини костермек лязим олса, шубхе ёкътыр ки, бу зат, «Терджиман» мухаррири Гаспралы Исмаил бейдир. Эр кимге анълайшылы суретте ачыкъ ифадели ве рухлы олгъан кыска джумлелер, гузел ве эдебий табирлер усулыны (кимнинъ ортагъа кьойдыгъыны меракъландырсса сёйлейим) бу зат мейдангъа кьоймыштыр. Онынъ ибарелеринде гъарип келимелер, чыкъымсыз джумлелер, бир мана ичюн бир къач синонимлер, лафзалар олмаз. Исмаил бейден сонъра етишмиш мухаррирлеримиз тахир ве уйгунлыкъта мертебелери фаркълы исе де, эр бириси кендисине шегирттир. Тюрк тилининъ биринджи исляхчысы Алишер Навоий исе, экънджиси, ич шубхесиз Исмаил Гаспралыдир».

Исмаил бей тюркченинъ бутюн тюрк дюньясынынъ къуллана биледжеги тиль алына кельмеси ичюн бердиги бу шаматасыз ве асыл куреши сонъ дередже семерели олды. Бойледже, «Терджиман» газетасында къуландыгъы саде тюркче, газетанынъ багъы олгъан эр ерде, бильхасса Къазанда, Азербайджанда, Шаркый ве Гъарбий Туркстанда, Балканда ве Тюркиеде яшагъан бутюн тюрклер тарафындан анълашылгъан бир тиль алына кельди. Зия Гёкалп «Тюркчилик эсаслары» адлы эсеринде бу мевзуда шойле дей: «Терджиман» газетасыны шималъ тюрклери иле гъарп тюрклери де анълады. Бутюн тюрклернинъ айны тильде бирлешмелерининъ къабул олдугъына бу газетанынъ вуджуды — джанлы бир тильдир».

Гаспралы тюрк дюньясында тиль бирлигини сакъламакъ ичюн башладыгъы бу буюк куреште нелер япмакъ истедигини, макъсады нелер экенини мумкюн олдугъы къадар ачыкъча сёйлемектен чекильди. Бунынъ энъ буюк себеби, Русиеде яшагъан мусульманларнынъ илерилемелери ичюн костьтердиги гъайретлерден затен къафи дереджеде телашлы олгъан рус укюметининъ кършылыгъына тамамле къапа-къаршы турмактыр. Русиеде яшагъан мусульман тюркий халкълар джемаатларынынъ мумкюн олдугъы къадар Тюркие этрафында топланмагъанларыны ачыкъча язып илян этмеси эльбетте русларны ачувландыраджакъ эди. «Терджиман» газетасында мумкюн олдугъы къадар меслекдешлерини саде тиль къуланмагъа тешвикъ этти. Бунынъ энъ гузел мисалини, кенди ачтыгъы ёлда юререк Русиедеки тюрклерининъ миллий анъламаларыны къуветлендирмеде олдукъча буюк хызметлер япмакъ олгъан, 1906 сенесинден итибарен Азербайджанда чыкъмагъа башлагъан «Фюзат» («Мерамет») меджмуасынынъ неширджисине бир мектюп ёллап саде тильде нешир япмасыны риджа эткен ашагъыдаки язысыдыр: «Фюзатнынъ биринджи сайысыны алдым. Гузел тертип ве нешир олунмыш, хайырлы олсун. Тилини бираз даа саделештирсенъиз авам арасында даа зияде маълум ве мешур олур, деп зан этем. Язмадан усанмайым, аксин тильсизликтен джаным янды. Волга, Къазань, ве бу аралыкълар чыкъардыкълары газеталарын къапа-къаршы къаба тиллери ве «татарлыкълары» миллет газетасыны меджбур этти. Саде тюркче даркъагъан махсус нешир оладжакътыр».

Исмаил бей, айрыджа, Тюркиеде тюрк тилининъ саделештирилъмеси фаалиетлерини де дайма дикъкъатнен тадбыкъ этти. Бу саада чалышкъанларнынъ арзу этильген йылышув олмадыгъыны корьген сонъ бу ишнинъ тез илерилемеси ичюн шахсен терджимеге киришмеге меджбур ола эди. Бу мевзуда аз язгъан «Терджиман»да «Имля бахсы» ады алтында шу макъале басылды: айны заманда османлы табиатында имля ве тиль бахслары корюльмектедир. Мутебер Икъдам, Малюмат, Меджмуан Эбейзия, Измир ве шаирлернинъ эсерлеринде текрар этильмектедир. Тиль ве имля акъкъында эфкар мухтелифтир, башлыджалары экидир: бири тиль ве имляны саделештирмек, турклештирмектир. Дигери бу саделик тильни османлынынъ летафети азырлыгъы ве бир къач асырдан бери еттиги теракъкыйсине зиян береджеги кюркъусиле муафазадир. «Икъдам»да саделик эфкар ве назарлары «Малюмат» да исе шимдики тиль ве имлянынъ муафаза тарафларынынъ муталаалары корюльмектедир. Истанбулнынъ алышып-къарыштыгъы телеффюзини быракътып, Кърым я да Азербайджан телеффюз ве имлясыны къабул этмеге аджет ёкътыр. Якин, османлы тили, тюрк шивелерининъ биридир ве энъ буюгидир. Эдебиятка энъ зияде саделештирилъмесинден бахс эте бильдиги сырада мукеммель бильмеке лязимдир. Буны бильген исе пек аздыр, бельки ёкътыр».

Дигер тарафтан Исмаил бей, Тюркиеде тильде саделешме фаалиетлеринде

мувафакъиетли олгъан эдип ве шаирлери такъдир ве тешвикъ этмектен буюк зевкъ алмыштыр. Шаир Мехмет Эмин бейге яздыгъы мектюп бунунъ энъ гузель мисалини тешкиль этер.

Гаспралынынъ тиль бирлиги меселесине бу къадар къызгъын сарылмасы ве аятынынъ сонъуна къадар да бунунъ акъикъаткъа чеврильмеси ичюн къайгъырмасы пек муим бир себепнен багълыдыр. Рус мемурилер, тюрк бирлигини темелинден йыкъаджакъ эсасларны шаматасыз суретте азырлайракъ, эр бир тюрк джемаатынынъ къулландыгъы лехдже ве шивелери даа да келиштирип оларны адет оларакъ айры бир тиль алына кетирмеге чалыша эди. Айрыджа бу лехдже ве шивелернинъ япысына базы русча терминлер иляве эткен руслар, булар иле турклерде гуя окъув яптырмагъа гъайрет эттилер. Бойле бир тадбыкъатынынъ нетиджеси эльбетте турк тилине агъыр бир шекильде тесир этти, руслар бунунъле де къанаатленмейип, даа юкътарыда иззат этильгени киби, Ильминский усулы иле турк тилини тамамен ортдан чыкъармагъа ве турклерни руслаштырмагъа истедилер. Гаспралынынъ башладыгъы тиль бирлиги кампаниясы, русларнынъ бу йыкъыджы фаалиетлерини джиддий суретте зайыфлатмагъа меджбур этти.

Гаспралы даа генчлик йылларындан итибарен Тюркиенинъ дертлери иле якъындан меракъланды. Билиндиги киби, турк ордусында офицер олмакъ умуиди иле бир къач дефа арекет этти ве атта Крит адасыны къуртармакъ ичюн османлы ордусында дженкешмек истеди. Онынъ бу арекетлери бельки о замандаки генчлиги ве меракъланувынен багълыдыр. Тек, шусы малюм ки, Исмаил бей, сонъ мустакъиль турк девлети олгъан Тюркиеде мейдангъа кельген эр денъишме иле якъындан меракъланды. Авропада XIX асырнынъ экинджи ярысында мейдангъа кельген инкишаф джерьяны ве панислямизмининъ косътердиги душманлыкъ ве яйылма арекетлеринен якъындан таныш олгъан Исмаил бей, Тюркиеге къаршы тышарыдан япылгъан душманлыкъ сиясетине де шаат олды. Тюркиенинъ истикъбалыни коре бильмеси ичюн тышарыдан тевсие этильген ислях арекетлерининъ чокъусы христиан эали ичюн эди. Улькеге аит ич бир шей къазанч бермедди. Гаспралыгъа коре, османлы девлети япаджакъ ислях арекетлеринде девлетнинъ эсас элементи олгъан тюрк залисини тюшюнмек меджбуриетинде эди. Зира, бу Русиеде ве Авропа девлетлеринде эп бойле олды.

Гаспралы тюрклернинъ миллий анъларыны уянамасы ичюн эвель Шемседин Самий, Мехмет Эмин, Ахмед Мидхат ве Неджип Асим бейлер олмакъ узьре, о деврининъ турк зиялылары иле даима якъындан алякъада булунды. Сыкъ-сыкъ Истанбулгъа кельген Исмаил бей, эр келювинде, ялынъыз бу юксек мертебели шахсларнен дегиль, дигер улема ве девлет эрбаплары иле де корюшти. Туркликнинъ аякъкъа турмасы ичюн сиясий, икътисадий ве медений мейданларда япылгъан эр анги тешеббюсни такъдирледи. Бильхасса, 1908 сенеси къабул олунгъан экинджи конституция арекетинден сонъра Тюркиеге кочип кельген Юсуф Акъчура, Ахмед Агъаогълу, Али Хусейн-заде, Мехмед Эмин Ремуль-заденинъ де иштиракинен «Генч тюрклер арекети» эснасында бутюн тюрклернинъ тиль ве медений бирлиги ичюн косътерильген фаалиетлерине самий къолтутты. Бу зиялылар ве генчлернинъ фаалиет меркезлери оларакъ козьге корюнген «Турк дернеги», «Кърым талебе джемиети», «Турк оджагъы», «Русиели ислям талебе джемиети» киби джемиетлер иле, янъы кене о девирде чыкъкъан «Мизан», «Турк юрды», «Халкъа догъру» ве «Турк сёзи» дергилери Исмаил бейин итибарыны къазандылар. Бу джемиетлер ве дергилер тюрклерде тиль ве медениет бирлиги ичюн фаалиет косътердилер.

Гаспралынынъ Тюркиеде дикъкъатнен козеткен эки джиддий меселе даа бар эди. Булар — тасиль исляхы иле ислям бирлиги эди. Османлы девлетинде ильк тасиль исляхы Махмуд экинджи девиринде башланды ве бу танзиматнынъ иляны иле бираз даа инкишаф этти. Амма бу ислях ич бир заман истенильген севиiede Авропа севиесине котерильмедди. Тек 1-нджи ве 2-нджи конституция девирлеринде маариф саасында олдукъча темелли ислях япылды ве оларнынъ эйи нетиджелери козьге корюнген алгъа кельди. Исмаил бей, маълум ки, бу денъишмелерден хабердар эди. Гаспралынынъ усулы джедид ичюн куреши тедкъикъ этильгенде, онынъ Тюркиедеки тасиль исляхындан пек къанаатленмегени сезиле. Бу, бельки де, Гаспралы иле османлы девлетининъ маариф саасында яптыкълары исляхнынъ айны девирге къапа-къаршы кельмесинен багълыдыр.

Дигер тарафтан, Исмаил бей, панислямизм арекетине буюк гонъюльдешлик бильдирди. Тек, даа юкътарыда иззат этильдиги киби, Гаспралы иле османлы укюметининъ тюшюндиклери ислям бирлиги фикиринен олдукъча фаркъ эте эди. Османлы девлети панислямизмге сиясий бир идеология киби мунасебетте булуна. Гаспралы исе, бельки де ичинде булундыгъы шартлардан четлешов ёлуен ислям бирлигине икътисадий ве медений ёнелишлер истеди. Нетиджеде, эки тарафнынъ бир фикирге келип анълашмалары мумкюн олмады.

Гаспралынынъ Тюркиедеки джерьянлар иле не къадар якъындан меракъландыгъыны, анджакъ, онынъ бу мевзуларда яздыгъы маълалеринден анъламакъ

мумкюн. Бу макъалелерден базы парчалар эсерде «Гаспралынынъ языларындан сечмелер» серлевасы алтында берильген. Руслар Исмаил бейин сыкъ-сыкъ Тюркиеге кетмесини истемей эдилер. Оларгъа коре Исмаил бей, Русиедеки тюрклерни Тюркие иле пекиштирмек истеги ичюн бу сеятларны япа эди. Исмаил бейин Истанбулгъа сонъ сеяатынынъ биринджи дюнья дженки башлангъанына расткельмеси, мунафыкъларны шубелендирди ве бу себеп иле онынъ эвине ве матбаасына гъайры къануний оларакъ арамая изин берди. Гаспралынынъ, Русиедеки тюрклер узеринде буюк нуфузы олдугъыны бильген рус укюмети, оны къапатмадан чекинди ве енгиль бир сыкъы незаретине алды.

Исмаил бей, буюк бир дава адамы олдугъындан отьрю, русларнынъ негиз шахсына къаршы косьтердиклери къабалыкъларгъа даянып ич бир сес чыкъармады. Тек сонъки Истанбул дёнюшинде рус жандармерияларынынъ «Терджиман»нынъ матбаасыны арамая изин алдыкъларыны корьгенде ильк дефа кендине къайд этерек чар укюметине шиддетли протест этти. Миллетнинъ давасыны даима конституция эсасларында алып баргъан бу буюк инсан чокъ севдиги «Терджиман» газетасынынъ тергьбатына чыдам косьтерди.

Русларнынъ эвинде ве матбаасында яптыгъы бу арамадан эки ай сонъра Гаспралынынъ сагълыгъы бозуларакъ, тешекке ятты. Пек мешакъятлы, агъыр ве синъирге токъунгъан адиселер иле кечкен куреш аятына Гаспралынынъ сагълыгъы да чокъ даянмады. Кърымдаки алман хастаханесинде эйидже муайен олгъан Гаспралынынъ раатсызлыгъына экимлер догъру дюрюст бир себеп тапалмадылар. Кендисине къатты ятакъ раатлыгъы тевсие этильди. Онынъ бу агъыр вазияти къыскъа эснада бутюн тюрк иллерине дуьолмыш ве Багъчасарайдаки эви зияретчилер ве келип тургъан телеграммаларнен толып ташты. Бу, Исмаил бейнинъ агъыр алыны бир аз тюзетти ве кендисини нисбетен бир енгильдже дуймыштыр. 1914 сенеси 9 августостан 9 сентябре къадар кечкен бир девирден сонъра, Исмаил бейнинъ вазияти янъыдан агъырлашты. 10 сентябрьде вазияти даа да феналашкъан Исмаил бей, янынъдакилерден ясини шериф окъумаларыны риджа этти ве кендиси де башы уджундаки Къуръан-ы керими аларакъ опип юзюне сюртмеге башлады. Бир муддет сонъра козьлерини юмаракъ, шу сёзлерни сёйледи:

«Буюк Аллахим! Алтмыш учъ бучукъ сене яшадым. Бу аятнынъ отуз беш сенесини мусулманларнынъ уянамасы, теракъкийси, юксельмеси ве мукеммелешмеси огърунда сарф эттим. Миллетимнинъ селямет ве саадети ичюн элимден эр не кельди исе эписини яптым. Яраббим!..»

Эй буюк танърым! Мейдана кетирмек истедигим бир чокъ шейлер даа бар эди... факъат бунгъа муваффакъ оламайджагъым... Артыкъ... Артыкъ не варса эписи сенинъ, эр шей сенинъ элинъдедир. Аллахим!..»

1914 сенеси 11 сентябрьде першембе сабасы Исмаил бей эбедий оларакъ аяттан козьлерини юмды. Онынъ вefаты къыскъа заманда бутюн тюрк алеминде дуьолмыш ве эр кесни матеме богъмыштыр. 12 сентябрь джума куню эженазеси алты бинъ кишилик бир джемаатын эллери устюнде ташынаракъ, йылларджа оджалыгъыны яптыгъы ве бильбахире усулы джедид системасыны яраткъан бир илим ювасы алына кетирдиги «Зынджырлы» медресеси янынъдаки Менъли Герай хан дюрбеси янынъда эбедий истраатлыгъына комюльмиштир. О кунълери яшагъан бир муэлифин дедиги киби, «Бахтсыз Кърым топракъларына о тарихе къадар ич бир мунасебетле бу къадар козь яшы тюкильмемисти. «Терджиман» иле онджулугъуны яптыгъы Русиедеки тюрклернинъ матбуаты нухаларыны онъа багъышлапып ве тюрк-татар дюньясына бердиги хызметлери белиртмиштир».

Бугунъде Истанбул университетининъ корюмли профессорларындан бири олгъан Мехмет Сарай озъ тедкъикъатыны пек зарур материалларнен текмиллеген. «Гаспралынынъ языларындан сечимлер» денильген къысымда буюк мутефеккирининъ маариф саасындаки джиддий фикирлери беян олунгъан макъалелеринден парчалар мисаль кетирилген. Шундан сонъ «Гаспралы акъкъында язылардан» денильген къысымда онынъ сафдашлары Юсуф Акъчура, Абдуллах Субхи, Ахмед Агъаогълу, Садри Ибрахим, Мехмед Копюрли-заде, Садри Макъсудий, Фатых Керимий, буннынъ киби де оны эр кестен зияде бильген Джафер Сейдамет Къымернинъ хатырлавларындан парчалар берильген. Бу къысымнынъ сонъунда Мехмед Эминнинъ «Исмаил Гаспралыгъа» ве Джелал Сахырнынъ «Исмаил Гаспралынынъ рухуна» шиірлери дердж олунгъан.

Профессор бу ильмий тедкъикъатны яратмакъ ичюн пек чокъ менбаалардан файдалангъан ве шу эсерлернинъ джедвели де kitapкъа иляве этильген. 70-ден зияде ильмий эсер муэлифининъ сырасында дюньяджа намыл тарихчылар, эдебиятчылар, тильджилер ве маарифчилернинъ адлары бар. Оларнынъ сырасында Исмаил бей Гаспралынынъ фаалиетини огренювде гъает муим менбаалар эсап этильген Р. Фахриддиннинъ «Тиль ярышы» (1910), Дж. С. Къымернинъ «Гаспралы Исмаил бей» (1934), Б. Хайитнинъ «Туркстан Русие ве Чин арасында» (1976), О. Эрманынынъ «Тюрк маариф тарихы» (1977), М. Уйкюсалнынъ «Кърым тюрк-татарлары»

(1980), Н. Девлетнинъ «1905-1917 сенелери арасында Русие тюрклерининъ куреш тарихы» (1985) киби эсерлерни къайд этмек мумкюн. Айны заманда муэллифининъ озю де бир тарихчы оларакъ яраткъан «Русиенинъ тюрк иллерине яйылмасы» (1945), «Русиенинъ Асиягъа яйылмасы» (1981), «Туркстан тюрклери» (1984), «Рус ишгъали девиринде османлы девлети иле Туркстан халкълары арасындаки сиясий мунасебетлер» (1984), «Тюрк дюньясыны уяндыргъан адам» (1985)», «Балканларда рус яйылмасы» (1987) киби тедкъикъатлары тюрк алеминде къыйметли ильмий эсерлердир. Джан колеминде Исмаил бей Гаспралынынъ фаалиети хусусында биринджи олып докторлыкъ диссертациясы къорчалагъан Вашингтон университе-тининъ профессору Е. Д. Лазеринининъ «И. Б. Гаспралы ве Русие мусульман мо-дернизми» (1973) киби ильмий эсерининъ къайд этильмеси де, бу саанен огъ-рашкъанлар ичюн файдалыдыр.

Тюркиеде ватандашымызнынъ фаалиети эп кениш огренильмекте. Мехмет Сарайнынъ бу тедкъикъаты исе бойле кениш колемли ильмий-тешкерюв ишлери-нинъ бир къысмыдыр. Икътидарлы тедкъикъатчы бойле алидженап фаалиетини эп девам эттирмекте. Алим март айында Кърымда отъкерильген И. Гаспралынынъ 140 йыллыгъына багъышлангъан ильмий конференцияда «Гаспыралы ве XIX асыр-нынъ сонъу эм де XX асырнынъ башында Русиеде тиль проблемалары» деген мев-зуда докладнен чыкъышта булунды. Бу сене Баку ве Ашхабад шеэрлеринде бу-лунгъан алим тюркшнасларнен къонушувларында И. Гаспралы акъкъында япкъан чыкъышлары да тюрк алеминде буюк итибар саибининъ хызметлерини тафсилатлы айдынлатты. Айны заманда Тюркиеде Исмаил Гаспралынынъ «Терджиман» газета-сынынъ бутюн материалларыны латин арифлерине кечирип, нешир этюв ишине ки-ришмек тешеббюси башлангъаныны, Мехмет Сарай да бойле файдалы ишке истек-нен къошулгъаныны бильдирди.

Исмаил Гаспралы эки асыр арасында ислям дюньясы ичюн гъает муим меселе-лер — тасиль исляхы, ислям бирлиги ве умумий тюркий бир эдебий тиль яратув узеринде чалышты. Арадан деерлик бир асыр кечмекте, лякин биз шимди биле бу меселелернинъ эмиети къат-къат арткъанынынъ шааты олмакътамыз. Аллагъа чокъ шукюр ки, миллий бабамызнынъ бу гъаелери шимди тюрк алеминде янъыдан янъгырамакъта ве оларны омюрге кечирюв девирнинъ эсас вазифеси оларакъ къойылмакъта. Бойле муим меселелерден бири — тюрк алеминде тасиль исляхыны башлагъан И. Гаспралынынъ фаалиетине багъышлангъан бу тедкъикъат акъкъында кениш токъталып, сонъки 70 йылда кутълеге белли олмагъан малюматларнен окъуйджыларны таныштырмагъа ынтылдыкъ, чюнки онда котерильген бутюн проблемалар ве зарур малюматлар шимди де улу устаздан миннетдар несиллер ичюн эмиетлидир.

АДЖДЖЫ АКЪИКЪАТ...

«Шириет — кърымтатарларнынъ оюри, юреги, турмушынынъ корюниши, оларнынъ топрагъындаки джанлы вакъиаларнынъ джанлы хатырасыдыр! О дуракъ турмушында, халкъ меджлислеринде, матбуатта халкънынъ акъылы ве тасавурыны идаре этти, оларнынъ дюньягъа келювини къаршылап алды, бешиктен башлап, мезаргъадже онынънен берабер олды, оларнынъ ишлерини несиллерге еткизди», — деген эди Абдулла Ляtif-заде.

Чокъ языкъ ки, мемлекетимизде укюм сюрген сиясет йыллар девамьнда эдебият асабалыгъыны ве бу асабалыкъны яраткъанларнынъ адларыны биле несиллерге анъдыртмады, сюргюнликтеки иджаткъярларны «озь омюрини, юрегини, турмушынынъ корюнишини, джанлы вакъиаларнынъ джанлы хатырасыны акс эттирмек» имкъянындан марум этти. Бунгъа бакъмадан, шу девирде озьгюнлигини сакъламагъа тырышкъан, кечмиштен баягъы узюльген, ярым асырлыкъ иджаткъа малик эдебият асыл олды. Бу эдебияткъа илерилев хас олмаса да, о, озюни сакълап къалув огърунда куешти. Тар къалыпкъа сокъулгъан бу эдебият кет-кете озь анъанелерини ве озь языджыларыны догъурды.

Гъайрыдан кърүв девири кечмиштеки эдебиятнен корюшмеге имкъян берди ве бу асабалыкъ яваш-яваш умумхалкъ вариетине чевирилип башлады.

Кечкен сене «Кърымтатар шириети антологиясы» рубрикасы алтында Мухаммед Кямиль, Ремзий Бахадыр, Афифеддин Абдулла эфенди, Абдул Азиз Афиф-заде, Гъазайи, Номан Челебиджихан, Абдураман Къадри-заде киби классик шаирлеримизнинъ эсерлери журнал саифелеринде басылды. Бир вакытлары пысып-къоркъып, тена ерлерде йырлангъан «Ант эткенмен, сёз бергенмен миллет ичюн ольмеге, билип, корип, миллетимнинъ козяшыны сильмеге» киби сатырларны журналда окъурмыз деп, кимнинъ акъылына келе эди? Юреклер тёрюнде сакъланылгъан ве козьлери дёрт олгъан арзу руягъа чыкты. Кечмиш — джанлы тарих — гъайрыдан журнал ве газета вастасы иле янъгырап, халкъымызнынъ акъылы ве тасавурыны идаре эте башлады. Кечмиште гонъюллерге мельэм олгъан сатырлар бугунъ де бизим кунюмизге азнкъдеш, уйгун олып, къанымыз-джанымызгъа синъип, бизлерге кучъ-къудрет, рухий эминлик ашламакъталар. Джанлы вакъиаларнынъ джанлы хатырасы ярым асырлыкъ

юкъудан уянып, юреклерни джоштырмакъта. Оларгъа такълид этип язылгъан манзумелер биле пейда олып башлады. Классик эдебиятны огренюв янъарув девирининъ эдебиятына темель къояджакъ. Онынъ гъыдасы иле янъы къалемлер оседжек. Бойледже, земане эдебияты кечмиш эдебиятнынъ анъанелеринен багъланаджакъ.

Кечкен сене журналнынъ эки санында мерум шаир Эшреф Шемъи-заденинъ «Козъ яш дивар» поэмасы толусынен басылды. Халкъымызнынъ лирик-эпик дестанларында олгъаны киби, халкъчанлыкъ, тиль зенгинлиги, терен образлыкъ бу поэмада айрыджа бир усталыкънен ифаде олуна. Бу эсер эдебий вариетимизнинъ энъ гузель нумюнелеринден биридир.

Кечкен сене «Йылдыз»да Джавтобели, Джеваире, Юнус Темиркъая, Сеит-Умер Эмин, Идрис Асанин, Иса Абдураман, Шеръян Алиев, Мамбет Абляимов, Венера Ибраимова, Лиля Буджурова, Юнус Кандымовнынъ шаирлер сечими ве поэмалары дюнья юзю коръдилер. Бу эсерлернинъ эписини бирлештирген мевзу — Ватан асретлигидир. Сонъки сенелер поэзиясы янъы имкъяларгъа базанып, озь ёлуны араштырмакъта. Классик анъанелернен ашланылгъан поэзиянынъ тикленювине итиядж кеттикче ачыкъ сезильмекте.

Эсли-башлы шаирлеримиз мукъаддес Ватаннынъ топрагъы-ташынынъ къаясы-денъизининъ, орманы-чёлюнинъ дюльберлигини айрыджа тафсилятлы тасвирлейлер:

Хаялсырап кезем Ватан тёрюнде,
 Къоджаман чайырлар, багълар огюмде,
 Табиат рух бере талгъан гонъюльге,
 Хатрымда левхадай джанлана Кърым! миллетимизге.

(З. Джавтобели. «Топрагъынъ ташынънен менимсинъ, Кърым!»)

Тень тапмады табиятта онынъ сынап алмасы,
 Ал къушбурун эриклерни майыштырмады даамы.
 Леззетинен мутебердир бибер, къабакъ долмасы,
 Сейир эттим яйляларда эйи джымык малыны.

(Джеваире. «Дженнет кошеси эди»)

Орта бувыннынъ яратыджылыгъынынъ

девирнинъ муим вакъиаларыны акъыкый
тасвирлемеге икътидарлы несиль шекил-
ленеяткъаны корюне.

Кимсени юртундан айырма, такъдир!
...Ватансыз ве юртсыз къалмасын шаир!
О къалса Ватансыз, къалеми агълар...
Козьяшкъа къан къатып сатырлар язар.

(Иса Абдураман. «Такъдирге»)

Ватансызлыкъ шириетининъ вазieti
Идрис Асаниннинъ шиирлеринде озъ ак-
сини тапа.

Энди акъсыз ынджытылып, тильден
 тильге тюшип сен,
 Бу амансыз эсаретте куньден-куньге
 соласынъ.
 Ынтылсанъ да, акъ сёзюнен
 акъикъаткъа етмеден,
 Диварларны бугъавлагъан
 бу зиңданда къаласынъ.

Шириет не къадар тар къалыпкъа
къойылса да, онынъ вазифеси денъиш-
мей. О халкънынъ ирадесини, истегини,
ынтылувыны ифаде эте.

Несиль ольсе — несиль догъар, сен
несильге менгу къал.
Несильни джет курешлерге, онъа
гъайрет, чыдам бер.
Несиллерни сафкъа чагъыр,
хор татарны ёлгъа сал,
Сенинъ арзы-истеклеринъ
олсун оннен берабер.
Йырла, татар эвлядынынъ
сонъсыз къара язысын.
Йырла, сазым, сен халкъымнынъ
ватансызлыкъ аджджысын!»

(И. Асанин. «Йырла, сазым!»)

Ярым асыр девамьында тенлери гьурбет топракъкъа теслим олунгъан ватандашларымызнынъ козьлери артта къалды. Юртымызгъа къайтув процессинде бир сыра уйгъунсызлыкълар пейда олмакъта, уйкен несиль ватаннынъ бир авуч топрагына тельмирип яшады ве яшамакъта. Хаялында ватаннынъ топрагъында кезген Джавтобели де эбедиен козьлерини юмды. «Бир авуч топракъ» серлевалы ширинде Идрис Асанин ватангъа асретлик дуйгъусуны ичтимай проблема дереджесине котеререк, шойле яза:

«Тешектен козьлерин тикип козюме,
Къартбабам: «Азиздир — ана-юрт!» — де-
ди...
Нефеси тутулып, сонъки сёзюнде
Ватандан бир авуч топракъ истеди...

Лирик къараманның бабасы да гъур-
бетликте козьлерини юма:

Зан етем, къабринде ~~завалы~~ бабам
Бир авуч топракъкъа ~~тедьмирип~~ ята.

Бу кьоркьу, бу кьара перде Юнус Кан-
дымовнынъ шиирлер сечиминде даа те-
рендже тасвир олуна. Шаир тарафындан
усталыкнен кьулананылган ошатувлар
ибарелер образлыкьны кьуветлендире:
«Кирпигиме кьонып, агьлай ана Юртум»,
«Кьара денъиз киби кьара козьлеримни
Салгьырда аткьан танъдай котердим»,
«Кьальбим дёне куреги екъ кьайыкька»
ве иляхри. Кимерде догьру кьуланала-
магьан ибарелер де сечиле: «Кьар
денъиз мермер киби кесиле», «Кунеш
кьара тава киби кесиле». Догьру вари-
анты: «Кунеш кьара тавагьа чевриле»,
«Кьара денъиз мермер кесиле». Юнус ба-
зы аларда фельсееге пек урулып, анъ-
лашылмасы кьыйын олгьан ибарелер яра-
та. «Мени баса чызма киби бир кьая»,
«Халкьны чызма ве аякьсыз эзгенлер»,
«Кьальбиме саплай манъкьыртлашкьан
фелеклер».

Умумен, генч шайрлер муим мевзуну башлай ве сонъуна чыкъмагъа билелер. оларда озюне хас услуб, бакъышлар сезиле. Олар рухий джезттен эзгин олгъанлары ичюн, эр шей къара тюске кире, къуршун тюсюк булутлар ялдайлар.

Лилия Буджурованын шиирлеринде
ренклер кѳююлаша. О, сайлап алган
вакѳианы тасвир этерек, оны проблема
дереджесине котермеге биле, иджат
ичюн мезуны шимдики аятымызда зуур
этеяткѳан муим вакѳиялардан, халкѳ
менфааты, ичтимайи адалет огърундаки
курешлерден кѳыдыра ве тапа.
Халкѳымызнынъ аятындаки эр бир муим
вакѳия шиирге дѳене.

1990 сенеси Гяфур Гюлам адына эдебият ве санат нешриятында Гульзар Дерменджининъ «Гонъюль сёзлерим» адлы ильк джыйынтыгы басылды. Бу джыйынтыкъкъа Гульзарнынъ шиирлери, «Айвасыл огълу» поэмасы ве терджимелери кирсетильген. Китапта «Айвасыл огълу» поэмасы, «Арап ве Фериде» масалы айырылып туралар. Оларда муэллиф тарафындан ритмикагъа буюк эмиет берильгени сезильмекте:

Сымарлап бир Къайтарма,
Умер тоштуго ортагъа.
Сарышын, кенъ омузлы...
Пармакъ уджунда ойнай.
Чыбала гурь перчемиз,
Севдалар бакыпн тоймай.
Ёрулмагъа ич бильмей,
Санки азыр учмагъа,
Гуя истей дюньюны
Бир чукъачлап алмагъа.

Бойле кыска штрихлернен шаире
Умернинъ кыяфетинъ окъуйджылар
нынъ козю огюнде джанландыра. Умер
джекъ башлангъанынен дженкке кете.
Анда бир чокъ къараманлыкълар косьте-
ре. Апасыздан яралангъан Умернинъ ко-
зю огюнде анасы, тувгъан журты джанла-
на. Буны шаире усталыкьнен тасвирлей.

Булуттан энген ана тильге кирип, такъ-
макълап башлай:

Сокъур къуршун не яптынъ?
Баламны якъып-йыктынъ...
Ач, Умерим, козюнъни,
Эшитейим сёзюнъни...

«Арап ве Фериде» масалында да муэ-
лиф ритмикагъа буюк эмиет берип, халкъ
масалларындаки усулдан файдаланмагъа
биялыгенини коремиз:

Кунъдюз гедже олгъанда,
Айгъа булут къонгъанда,
Сарп къырларнынъ артында.
Сыкъ орманлар къатында,
Кичкене бир улькеде —
Даим оюн-кулькюде
Ресула шах яшагъан,
Сыйлы ашлар ашагъан.

Гульзар Дерменджининъ шиирлери эп-
кин, джошкъун аят акъынтысыны аныды-
ралар. Бу токътавсыз эпкинлик онынъ
эсерлериндеки мевзуларнынъ денъишип
турмасына хызмет эте. Айры-айры аят
парчалары бири-бирине алкъаланып, би-
рикип, болюнмез бир аятны пейда этелер.
Гульзарнынъ лирик къараманы бутунъки
кунъде олып кечектъкан омюр вакъиала-
рынынъ меркезинде булуна ве акъыйый
аятны аркетте ве фаалиетте коре.

Джыйынтыкъкъа кирген манзумелер-
нинъ чокъусында шекиль ве мундеридже
уйгъунсызлыгъы, рус шиириетининъ рит-
микасынен кърымтатар тилинде шиирлер
язылгъаны да сезиле. «Октябрь нефеси»,
«Ельпире, къызыл къумач!», «Акъикъатны
сёйле», «Сейярем, меним ерим» серлева-
лы шиирлеринде не композицион тизи-
лишке, не мундеридке, не де шекильге
эмиет берильмегени, тек бош сатырларны
къафиелештирмеге ынтылгъаны дуола.

Дерсинъ ана къарнынъ аныдыра
бу сейяре,
Мында инсан адыны эшитти ер
ильк кере.
Ильк инсан мында догъгъан, будыр
онынъ бешиги,
Тос-томалакъ бир топкъа бенъзей
онынъ эвчиги.
Мас-мавы киянаттан йылтырай
йылым-йылым,
Севип яшай хош аятта меним
аджайип эвим.

Ватансызлыкъ шиириетнинъ аджи-
ныкълы такъдирине бакъмадан, къалем-
лер эп тепрене, арекет этелер. Эдебий
иджатнынъ аলেখусус къануний ёлу
бар. О иджаткъардан эп осьмекни, заман-
нен бир нефес алып яшамакъны, озъ уста-
лыгъыны даима арттырмакъны талап эте.
Шакир Селимовнынъ яратыджылыгъы
бунъа мисальдир. Генч несильде сийрек
корюльген иджадий чизгилер онынъ
иджадында айрыджа яныгъырай. О даима

араштырувларда булуна. Кечкен сене не-
шир олунгъан «Еллерни динъле» серлева-
лы шиирий джыйынтыкъ шаирнинъ
омюрнен адымлагъаныны косътере. Ху-
сусан бу «Бар кучънен» поэмасында ко-
рюне. Бу публицистик поэма мевзусы-
нынъ актуаллиги, композицион къурулы-
шы, шиир язув техникасынен шаирнинъ
иджады юксельгенини косътерген эсер-
дир. Шаир Маяковскийнинъ шекиль ве
усулындан файдалангъан. Мында ше-
кильнен мундеридже уйгъунлыгъына
иришилген.

Шакир Селимовнынъ фельсефий фикир
юрютюв усталыгъы онынъ иджадында
эсас ерни тутат. «Сени унутмагъан Ва-
танынъ олсун!», «Ана кыймети», «Багъча-
сарай», «Адлары силинген койлер» серле-
валы шиирлер эмиетке маликлер. Джый-
ынтыкъ мевзу кенишлиги ве зенгинлиги-
нен айырылып тура, эсерлерде заманы-
мызнынъ эджанландырыджы пробле-
маларына токъуныла, оларнынъ эр биринде
ватансызлыкъ шиириетининъ аджиныкъ-
лы вазиети акс олуна.

Къайдадыр джюйрюкке минип
чапсанъ да,
Думанлар артында ёлсыз
къалсанъ да,
Эдженбий топракъта алла
олсанъ да,
Козюнънинъ огюнде турсын
озъ къуллентъ
Сени унутмагъан
Ватанынъ олсун.

1988 сенеси Шакир Селимов тарафын-
дан терджиме этильген А. Твардовский-
нинъ «Хатыра укъукъынен» поэмасы ши-
риетте ватансызлыкъ мевзусынынъ ке-
ниш айдынлатылмасына ёл ачты. Ана
тилимизге усталыкънен терджиме этиль-
ген эсернинъ гъаесини шаир окъуйыджи-
ларымызгъа олгъаны киби еткизди.
Кърымтатар окъуйыджысы оны санки
озюннинъ миллий эсери киби окъуды.

Иджады кереги киби пишкинлеше-
джекте, хайырсыз дженкнинъ къурбаны
олгъан шаир Бекир Ваапнынъ «Язылып
битирильмеген шиирлер» джыйын-
тыгындаки эсерлер окъуйыджыны
дженктен эвельки ве дженк сенелерине
алып кете.

Бекир Ваап шаир оларакъ, озъ давушы,
мевзусы ве ярашыгъы иле эдебияты-
мызгъа отузынджы сенелернинъ орта-
сында къошула. Муэллиф шу сенелерде
мот олгъан партия, Москва, Ленин, ша-
ны эмек, ватанны къорув, улу Ватан
дженкининъ къасыргъалы чарпышмала-
ры ичинде эбедий козь юмгъан аскерлер-
ни осьтюрген аналарнынъ образы киби
мевзуларгъа мураджаат эте. Мында шаир-
нинъ образлар яратув усталыгъы, тиль
джеэттен пишкин ибарелер къуллаунав
маарети ве озюне хас услуби окъуйы-
джынынъ дикъкъатыны джелъп эте. Бу

джыйынтыкъта девир рухунынь устюник олгъанына бакъмадан, о, тарихымызны огренмеге, кечмиш эдебиятымызнынъ анъанелерини анъламагъа ярдым эте.

Бойледже, 1990 сенеси журнал ве китапларда нешир этильген ширий эсерлерден рухий тюшкюнлик ели эскенине бакъмадан, олар келеджекке ишанч дуйгъусыны ашлай. Илериде конкрет-тарихий, аятий-умуминсаний, фельсефий-лирик шекиллер вастасы иле мушкуль сенелернинъ фуртунасына далынып язылгъан юксек бедиятли эсерлер догъа-

джагъына шубе ёкъ. Не вакъыт музалиф халкъынынъ ярым асырлыкъ гъурбеттеки аятындан февкъульаде ве муим вакъияларны келеджек несиллерге еткизсе, тек о вакъыт бойле чешит шекиллерден тешкиль этильген бирдемлик онынъ истегине джевап бере биледжек. Эдебиятымызда ватансызлыкъ мевзусына мураджаат этюв халкъымыз аятынынъ шу ярым асырлыкъ парчасыны сакълап къалмагъа хызмет этеджек. Базы риторик беянлар, текрарлавлар думаны арасындан адджы акъикъят бакъып тураджакъ.

БАЗЫ СЁЗЛЕРНИНЪ ИМЛЯСЫ

Кърымтатар тили инсанлыкъ тарихында белли олгъан къадимий тиллернинъ биридир. Бу тиль асылар девамында ишленилип келинди. Кърымда тильшнаслыкъ илими хусусан XX асырнынъ башларында гурьдели инкишаф этти. Бу меселеге багъышлап Кърымда учъ кере тиль конференциясы откерильди. Оларда кърымтатар тилини илерилетюв вазифелери, земане кърымтатар тилининъ проблемалары бакъылды.

Медениетимизнинъ профессор Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Абдулла Лятиф-заде, Мамут Недим киби белли эрбаплары бу конференцияларда япкъан марузала-рында кърымтатар тилининъ эсасыны анги шивелер тешкиль этмек керек олгъаны хусусында гъает къыйметли фикирлер айткъанлар. Кърымтатар тилининъ инкиша-фы, саде, муреккеп сёзлернинъ, аффикслернинъ (ялгъамаларнынъ), эджебий тил-лерден къабул олунгъан сёзлернинъ имлясы, эдебий тиль орфографиясынынъ эсасларыны ишлеп чыкъув киби меселелерге айрыджа дикъкъат этильди. Лякин конференцияларда тилимиздеки проблемаларнынъ эписи чезильди деп оламаймыз. Шимди биле тилимизде сёзлернинъ айтылувында ве язылувында бир сыра чубар-лыкъларгъа расткелине. Бойле ал, занымджа, язувымызнынъ арап графикасындан латин, сонъра рус графикасына кечирилюви нетиджесинде мейдангъа кельди. Ондан гъайры конференцияларда къабул олунгъан къаиделернинъ бир чокъуна шимди кереги киби риаат этильмей, чюнки оларны эр кес бильмей. Гъурбетлик йыллары девамында исе тилимиз баягъы денъишмелерге огърады.

Кърымтатар тилине эджебий тиллерден кирген сёзлер чокъ. 2-нджи ве 3-нджи Бутюнкърым ильмий конференцияларында оларнынъ имлясынен багълы къаиделер къабул олунгъан эди. Лякин бунга бакъмадан, о сёзлернинъ имлясына аля бугунъ кереги киби эмиет берильмей. Мен шимди эсасен кърымтатар тилине кирген сёзлер акъкъында айтмакъ истейим. Шунунъ ичюн де земаневий кърымтатар тилинде къулланылгъан арап сёзлеринден бир къач мисаль кетирмек истейим: ватан — ветан, амма — ама, яни — яъни, мимар — миъмар, талимат — таълимат.

Бойле чешитликлернинъ, занымджа, бир къач себеби бар.

Биринджи, Бутюнкърым ильмий конференцияларнынъ материалларында къайд олунгъан къаиделернинъ бирине — «апостроф» къайдесине дикъкъат этейик. 2-нджи Бутюнкърым имля конференциясынынъ къарарлары эсасында тертип этильген джыйынтыкъта бойле малюмат бериле: арап тилине аит «апостроф» ишарети сатырда сёз яхут арифнинъ тесесине виргуль (') шекилинде къоюла. Сёзнинъ къысылларыны бири-биринден айырмакъ ичюн къулланыла. Мисаллер: ме'мур, ме'ва, мес'еле. Лякин «апостроф» ишарети эски арап элифбесиндеки айн ве хамза ишаретлери ерине къулланылмасы янълыштыр дениле.

1934 сенеси Усеин Куркчи тарафындан тертип этильген имля къаиделери топ-ламында, кърымтатар тилинде «апостроф» ишарети тек айры сёзлерде къулла-нылгъаны ве кърымтатарджа сёзлернинъ манасына зарар кетирмегенинден языда косътерильмесе де олур, дениле. Меселя: таби'таби, менба' — менба, те'сир — тесир.

Латин графикасына кечильген сонъ, арап тилиндеки «апостроф» къаидеси де къабул олуна, чюнки латин элифбесинде инджеликни ифаделеген бельги ёкъ эди. Шунунънен бир сырада арап элифбесиндеки хамза ве айн ишаретлерини ифаде эткен арифлер кърымтатар тилинде олмагъанындан, латин элифбесине кечильген-де арап сёзлериндеки хамза ве айн ишаретлери тюшюрилип къалдырылгъан, къул-ланылмагъанлар. Амма базы аркъадашлар бу тутукъларнынъ ерине «апостроф»тан файдалангъанлар. Бу ал исе ашагъыдаки мисаллерде косътерильген чубарлыкъларгъа ёл ачкъан. Меселя: суаль — su'al, санаат (санъат) — san'at, базы (баъзы) — ba'zy, маден (маъден) — ma'den, яни (яъни) — ja'ni.

Рус элифбесинде инджеликни ве къалынылыкъны ифадейиджи бельгилер олгъанындан себеп бу графикагъа кечильген сонъ, арап сёзлеринде олгъан «апостроф», «айн», «хамза» къайд олунмады. Базы сёзлерде апострофны «ъ» ишаретинен ифаделеп, «айн» ве «хамза» ерлерине «ъ» ишарети къулланылып бакъыл-ды. Нетиджеде, языда арап сёзлерининъ эки шекильде язылувы пейда олды.

Экинджи, — «ребер—реъбер, дерал—деръаль, рух—рух» сёзлерининъ им-лясыдыр. Рус элифбесинде «h» арап сесине ифадейиджи ариф олмагъанындан себеп бу сёзлернинъ де эки шекильде язылувына расткелине. «Рух» сёзю тек

къолайсыз алда къалды. Латин элифбесинде бу сес «h» арифинен ифаделенгени ичюн, азербайджан ве туркмен тиллерининъ шимдики элифбесине «h» арифи кирсетильгендир. Бельки, бизим шимдики элифбемизге шу арифни къайтадан кирсетмек керектир.

Учюнджиде, арап тилинден кельме базы чифт тутукъларнен язылган сёзлер. Тилимизде амма, атта, муаббет, леззет, эввелъ, мураббие, телеффуз, керре, миллет, муреккеп, мукъаддес, мукъаддеме, мукеммель, маддий, муддет киби сёзлернинъ имлясында да чубарлыкъларга чокъ раст келине. Арап имлясында бу сёзлерде чифт тутукълар къулланыла. Лякин оларда чифт тутукъ бир арифнен язылып, устуне «шидде» ишарети къоюла.

У. Куркчининъ теклифине бинаэн бу сёзлер интернациональ характер ташымагъаны ичюн, кърымтатар тилинде чифт тутукълардан бири тюшюрилип язылмакъ керектир. Меселя: къуввет дегиль къувет, муваффыкъ — мувафыкъ, муваффакиет—мувафаккиет, тасаввур—тасавур. Айны заманда, мисалерде косътерильген сёзлер башкъа корюниште де къулланыла, лякин юкъарыда къайд олунган сёзлернинъ бир такъымы шимди де чифт тутукълар иле языла. Демек, бизим вазифемиз анги сёзлерде чифт тутукълар, ангилеринде тек бир тутукъ язылувыны айырмакъ, я да бу сёзлер арап тилиндеки къаидеге риает олунгъаны алда къабул олунмакъ керектир.

Дёртюнджиде, ватан—ветан, фаркъ—феркъ сёзлерининъ имлясыдыр. Кене де У. Куркчи теклиф эткен къаиделерге коре, бу сёзлер «а» иле сёйленильгени киби де язылмакъ керек. Меселя: мустекиль дегиль мустакиль, тесавур—тасавур, мекъале—макъале, тевсие—тавсия. Бу къаидеге коре сёзлернинъ ватан, фаркъ шекиллери догърудыр. Шимди де мустакиль, тасавур, макъале сёзлери шу къаидеге риает олунгъаны алда языла.

Амма сонъки вакъытта тавсия сёзю тевсие шекилинде къулланыла, яни къаидеге къулакъ асылмай. Ондан да гъайры, базы аркъадашлар ватан, фаркъ сёзлерини ветан ве феркъ шекилинде къабул этильмесине истек бильдирелер. Эгерде бу къаидеге риает этеджек олсакъ, учъ сёзни—ветан, тевсие, феркъ шекилинде истисна оларакъ алмакъ мумкюндир.

Юкъарыда къайд олунган меселелер кърымтатар тилини муреккепleshтире, эм де тиль огренювде ве огретювде белли бир къыйынлыкълар догъура. Арап ве дигер тиллерден бизге кечкен сёзлернинъ имлясы акъкъында сёз юрсетильгенде, бу меселелер узеринде джиддий иш алынып барылмасы лязим олгъаны корюне. Бу меселелер ильмий тиль конференциясында бакъылмакъ керектир. Бунунъ ичюн де илери де ильмий конференциялар отъкерильмеси ве тильнен багълы бир сыра меселелер чезильмеси керектир.

¹ Бир чокъ тиллерде чифт тутукъларнынъ къулланылувы пек кескин тура. Меселя русларда — касса, аккорд, аллея; булгъарларда исе — каса, акорд, алея киби.

² Дигер тюркий тиллерде де чифт тутукъ чубарлыгъы корюле, бизде — антенна, массаж; тюрклерде — антена, масаж.

Къулланылган эдебият:

- Кърымтатар эдебий тилининъ орфографиясы. Сим., 1934 с.
Кърымтатар тилининъ орфография лугъаты. Сим., 1941 с.
Языки народов СССР. Тюркские языки. М., 1966 с., 2-ндажи том.
Н. А. Баскаков. Тюркские языки. М., 1960 с.
Караимско-русско-польский словарь. М., 1974 с.
Турецко-русский словарь. М., 1977 с.
Кърымтатар эдебий тилининъ имля къаиделери. Сим., 1930 с.
Э. Къуртмоллаев. Бизде тиль ве имля меселеси. «Большевик ёлу»ж. № 13.
«Ленин байрагъы» газетасы, 1975—1990 с.
«Ильдыз» журналы, 1980—1990 с.
Ш. Алядин. Чорачыкълар. т., 1987 с.
Арап тили. Дерслик.

КЪРЫМТАТАР ФРАЗЕОЛОГИЯСЫНЫНЪ БАЗЫ МЕСЕЛЕЛЕРИ

Кърымтатар тильшнаслыгында фразеология проблемалары тек сонъки вакъытларда, лексикологиянынъ узвий болуи оларакъ, огренилип башланды.

Кърымтатар тилининъ тарихий инкишафыны огренювде фразеология материалынынъ талили хусусан къыйметлидир, чюнки айры фразеологик бирикмелернинъ, ибарелернинъ теркибинде халкъымызнынъ турмуш тарзыны, урф-адетлерини, аят теджрибесини акс эттириджи лексик, морфологик ве синтактик элементлер сакъланып къала.

Тильнинъ фразеологик фонды акъкъында айткъанда, адетте онынъ аныаневийлиги, тургъунлыгы, тильдеки фразеологик бирикмелернинъ сайыджа ве кейфиетче даимийлиги назарда тутула. Лякин бу меселелерни огренген тедкъикъатчыларда фразеологиянынъ колемини, сынъырларыны, тильдеки бойле бирикмелернинъ теркибини бельгилевде екяне бир фикир екъ. Базы алимлер бутюн тургъун бирикмелерни, дигерлери исе тургъун бирикмелернинъ тек белли группаларыны фразеология эркъянына къошалар.

Кърымтатар фразеологик бирикмелернинъ классификациясында В. Виноградовнынъ классификация принциптери къулланылса, занымызда, макъсадкъа мувафыкъ олур. О классификация дёрт къысымдан ибарет: 1. Фразеологик чатышувлар. 2. Фразеологик бирикмелер. 3. Фразеологик бирлешмелер. 4. Фразеологик ибарелер.

1. **Фразеологик чатышувлар.** Фразеологик чатышувлар ашагъыдаки характерли хусусиетлернен бельгилелер:

биринджи, фразеологик чатышувда бутюн ибаренинъ манасы фразеологик бирикмени тешкиль эткен сёзлернинъ манасынен бир кельмей: тилимиздеки «атеш ютмакъ» ибаресиндеки сёзлернинъ ич бири «азап чекмек, азапланмакъ» манасыны бермей;

экинджи, ибарелернинъ болюнмеюви де фразеологик чатышувларнынъ характерли хусусиетидир: «козьлери дёрт олды» — там манасы — эки козю дёрт дане олды; кочьме манасы — сабырсызлыкънен бекледи.

а) Ибаренинъ компонентлеринден бир де-бирининъ башкъа сёзнен денъиштириливи мустесна этиле: «чул тутмай» — там манасы чулны тутып оламай, я да тутмакъ истемей; кочьме манасы — оладжакъ шей дегиль.

б) Фразеологик джумледе компонентлернинъ ерлерини, ерлешюв тертибини денъиштирмек мумкюн дегиль: «козь бебеги» фразеологизминде сёзлернинъ ерлери денъиштирилсе, тамамиле башкъа мана догъа.

в) Кърымтатар тилинде фразеологик чатышувларнынъ бир къысымы ичюн лексик архаизм характерлидир: «пара сачмакъ».

г) Кърымтатар тилиндеки базы фразеологик бирикмелер ичюн къыскарттырылып айтылув характерлидир: «агъызгъа бош» ибареси «гевезе, лафазан адам» манасыны анылата. Мында «адам» сёзю къыскарттырыла.

2. **Фразеологик бирикмелер.** Академик В. Виноградовнынъ айткъанына коре, фразеологик бирикмелер сёзлернинъ потенциал эквиваленти олып, мана джеэтинден фразеологик джумлелернен баягъы якъынлашалар. Олар теркибининъ тек семантик муреккеплигинен айырылып туралар. Фразеологик бирикмелер тышкъы шекили боюнджа сёзлернинъ сербест бирлешювинен де бир келе билелер.

Догъру ве кочьме маналар фразеологик бирикмелернинъ хас хусусиетидир. Фразеологик бирикмелерде оларнынъ базы теркибий къысымларынынъ екяне умумий-кочьме семантик бутюнликке бирлешюви нетиджесинде мана болюнюви мумкюн оламай: «козь ачып юммакъ», «копек мышыкъ», «ит мышыкъ».

Фразеологик бирикмелернинъ эмиети сербест джумле къурулуви нетиджесинде фразеологизм теркибиндеки компонентлер озьлерининъ лексик эмиетини джоя ве фразеологик бирикменинъ айрыджа озь манасы догъа. Фразеологик бирикмелернинъ семантикасы бу тильде лакъырды эткен адамлар тарафындан къолайлыкънен анылашылгъан конкрет образгъа эаслана: «кокке савурмакъ» — развеять по ветру, «тиль чыкъармакъ» — болтать лишнее.

Фразеологик бирикмелернинъ озьне хас хусусиети шундан ибарет ки, компо-

нентлер бири-бирлери иле эсасы суретте багыланалар, бунын киби де, теркибий кысымлар арасына куветлендириджи я да эксильтиджи мана ташыгъан сёзлерни кёшмакъ мумкюн: «иши юрек», «джаны агъырмакъ». Бу сёзлернин арасына «пек» сёзюни кёшмакъ мумкюн.

Шуны да къайд этмели ки, фразеологик бирикмелернин тильде озь омонимик сыралары ола: «башына чыкъмакъ» — иш битирмек, къарарыны къачырмакъ; «козь юммакъ» — ольмек, корьмемек, сезмемек; «уджундан тутмакъ» — огюни алдырмакъ, сонъундан тутмакъ.

Шекилиндже фразеологик бирикмелер сербест джумле къурулышындан фаркъ этмейлер, амма сербест къурулган джумлелер фразеологизмлерден бутюн фразеологизмнинъ эмиегинен бу компонентлернинъ эмиеги арасындаки багънынъ олмаювында екяне бир фикир ифаде эткен компонентлернинъ чокъ я да аз дургъунлыгынен айырылалар. Эр анги сёз бирикмеси белли бир текст ичинде образлылыкъ вастасы оларакъ хызмет эте биле: «баш котермек» — сербест сёзнинъ манасы — поднятъ голову, фразеологизм исе — къаршы кетмек.

Кочьме мана ташыракъ, фразеологизмлер тильдеки ифаде къуветининъ зенгинлигини косътерелер: айдынлыкъ, образлылыкъ, эмоционаллик ве умумен тильнинъ мукеммеллиги: «тиль чыкъармакъ» — сёз тутмамакъ арткъач лаф этмек — фразеологизм; сербест бирикменинъ манасы исе — тилини чыкъармакъ (высунуть языкъ).

Мевхумлик ве умумлештирюв аллары сербест сёз кёшумларынынъ фразеологизмге чевирилювининъ шартларындан биридир. Сербест бирикмелернинъ фразеологизмге чевирилюв процессинде мевхумлик ве конкрет манадан узакълашув юз бере. Бу алда фразеологик бирикме умумлештириджи характерге малик ола, илькини эмиеги исе ёкъ ола я да эксиле: «имангъа кельмек» — ислям динини къабул этмек, инсафлы олмакъ акъылнен иш корьмек.

3. ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛЕШМЕЛЕР. Фразеологик бирлешмелерде оларнынъ компонентлери эм багълы мананы, эм де сербест мананы ташый билелер: «таш юрек» — къатты юрекли, мераметсиз; «йымшакъ юрек» — йымшакъ юрекли, мераметли. «Таш» ве «йымшакъ» сёзлери «юрек» сёзюнинъ даимий лексик ёлдашыдыр. Оларны тек базы синонимлернен дёнъиштирмек мумкюн. Айны заманда бу ифаделернинъ дигер компоненти олмыш «юрек» сёзю эр анги дигер сёзнен сербест бирлеше биле: юрек алмакъ, юрек яна, юрек агълай, юрек джоша ве иляхри.

Компонентлернинъ бири бойле образлы манада тек бойле джумле къурулышында расткельсе, демек о фразеологик бирлешмедир, айны вакъытта эр бир компонент озьбашына дигер сёзлернен бирлеше биле: къара мектюп, къара юрек ифаделеринде сёзлер тек бир образлы манада къулланыла. Эр бир компонент озьбашына дигерлеринен бирлешмек мумкюн, лякин бу алда сёз бирлешмеси образлы мана ташый биле.

Екяне образлы мана ташыгъан ибарелер де фразеологик ибарелерге аиттир: оймакъ агъыз, дал фидан, къалем къаш ве иляхри.

Фразеологик бирикмелерден фаркълы оларакъ фразеологик бирлешмелер омонимик сербест сёз бирикмелери эсасында бирлешип оламайлар.

4. ФРАЗЕОЛОГИК ИБАРЕЛЕР. Фразеологик ибарелер озь структурасы ве семантикасы боюнда сербест сёз бирикмелеринден айырылмайлар. Оларны сербест сёз бирикмелеринден айырып турган бирден-бир фаркъ шунда ки, олар даимий азыр тертипке маликлер. Фразеологик ибарелер озь теркибинде багълы мана ташыгъан сёзлерге малик дегиллер, оларда компонентлерни синонимик сырларнен дёнъиштирмек мумкюн дегиль.

Фразеологик ибарелер фикрининъ манасыны теренлештире, субъектни айдынлатыджи, конкретлештирдижи мантыкъ ташый. Олар, адетте, бутюн бир джумleden тешкиль олуна, теркиби исе даимий азыр сёзлер бирлешмесинден ибарет ола: акъ джигер, къолязма.

Базы аталар сёзлери ве айтымларыны да фразеологик ибарелерге кёшмакъ керек оладжакъ, чюнки олар тургъун бирикмелерге аит бир сыра хусусиетлерге маликтирлер. Семантик манада олар шунынънен характеризлене ки, оларнынъ эмиеги теркибиндеки сёзлернинъ манасына коре бельгилене. Бир сыра ойле аталар сёзлери бар ки, олар озьлерини догъургъан шараитлернен багъларыны джойгъанлар, оларнынъ илькини эмиеги о дереджеде тюссизленген ки, оларнынъ манасыны айрыджа анылатмакъ керек ола. Фразеологик бирикмелер анджакъ бойле аталар сёзлеринден ве айтымлардан ибареттирлер:

- 1) дигер фразеологик къурумлар киби, аталар сёзлери ве айтымлар азыр алда къулланылалар;
- 2) аталар сёзлери ве айтымлар семантик бирликке маликлер;
- 3) аталар сёзлери ве айтымлар умумхалкъ тарафындан сербест къулланылалар;
- 4) аталар сёзлери ве айтымларнынъ компонентлери даима бирдай ола, бир

чокълары ичюн исе даимий грамматик шекиль характерлидир: сабырнынъ тюбю — сары алтын.

Аталар сёзлеринде даимий фикирлер умумлештириджи характерде беия олуна, оларнынъ манасы терен ве мергин ола. Оларны тюшюнип тапкъан музалифлер де, оларны догъуртъан вакъиалар да белли дегиль. Кърымтатар тилиндеки аталар сёзлери лакъырдыда ве бедий эдебиятта къулланылувы джестинден муим ер туталар. Кърымтатар фразеологизмлери арасында чешит истеклер билъдирген, я да кириш, хытап характери ташыгъан бирлешмелер баягъы бардыр: Ай, сен! Алла берекет берсин. Весселям! Селям-aleyкум!

Халкъ аятынен сыкъы багълы ве онынъ вазиятини ве инкишафыны акс эттириджи фразеологик къурулмалар фразеологизмлернинъ келип чыкъув тарихыны огренювде муим эмиетке маликтирлер: кескин сёз, чин юректен, къан ичмек, ярагъа туз сепмек.

Бутюн тюркий тиллерде олгъаны киби, кърымтатар тили де озюнинъ фразеологик фондына маликтир. Халкъ агъыз яратыджылыгъы асырлар девамьнда агъыздан агъызгъа, несильден несильге кечип келе. Эр анги тиль фразеологиясынынъ баш менбаасы лакъырды тили, бедий тиль ве фольклордыр. Махсус терминлер де фразеологиягъа хызмет эте билелер: тильшнаслыкъ — языкознание, аш къазан — желудок ве иляхри.

Аталар сёзлери, айтымлар, тапмаджалар ве дигерлери де — муим дереджеде къыскъартылгъан алда — фразеологиянынъ этимологик ресурслары ола билелер. Тиль эволюциясы процессинде янъы фразеологик бирикмелер догъалар, дигер тарафтан исе оларнынъ эскиргенлери тюшип къалалар. Тиль янъы фразеологик къурулмаларнен, терминлер ве сёзлернен эп текмиллене.

Кърымтатар тилининъ лексик зенгинлигининъ текмилленюв процесси ондаки эски сёзлер ве фразеологизмлернинъ тюшип къалув процессинден тездже зуурь этмекте. Базы фразеологик къурулмалар исе кърымтатар халкъынынъ сонъки он йылларда яшагъан еринен багълана: акъ алтын — белое золото ве иляхри.

Тиль фразеологиясы халкънынъ буюк аят теджрибесини, онынъ реаль аят вакъиаларыны козетмеге ве умумлештирмеге билювини, сезгирлигини, акъылданелигини, ферасетлилигини акс эттириджи хазинедир. Несильден несильге кечерек, фразеологик къошулмалар тильнинъ ифаде васталары оларакъ сакъланалар. Буларнынъ эписи фразеологияны лингвистика илимининъ муим объектлеринден бири япа.

АСРЕТЛИК ЧЫНЪЛАРЫ

Чынълап чынъджы тувулман авескярман,
Ватан, сени корьмеге пек де зарман.

Кърым — меним ватаным, ана-юртым,
Тютеп къалгъан оджакъта сѣнемесин отым.

Кърым десем, козь яшым ийип келе,
Анда халкъым корьгенде, гонълюм куле.

Тувгъан ягъым къулан чѣль, культобели,
Бешходжа деген койчигим эр кимге белли.

Мен коюмни сагъынып, коюме бардым,
Мезарлыкъны тапалмай, джуртлыгъын корьдим.

Насип болды Ватангъа къайтып кельмек,
Джангъазы къартнынъ джуртында омюр этмек.

Балалыгъым кечти меним Бешходжада,
Къайтып келип яшайман Акъчорада.

Чынъламакъны инанынъ, яшлыкътан суйдим,
Ватанымдан айрылып, джандым да куйдим.

Ялан тувул, коюмде чынълагъан коптир,
Джелиль чобан, Весирени бильмеген ъкътыр.

Шимди джыйын болгъанда, чынълагъан ъкъ,
Чынъ уйдуруп, уйреткен кедай да ъкъ.

Къартлыкъ басты нейлейим, кетти гъайрет,
Чынълагъангъа — кедайгъа битмесин урьмет.

Бахытлыман дер эдим, юз яшым корьсем,
Гузель чынълар уйдуруп, сырагъа кирсем.

МАНАЛЫ ЧЫНЪЛАР

Халкъ не десе, не десин, шу болсын миним,
Сен инанма оларгъа кель де кет, иним.

Сой-акъраба инсангъа эр вакъыт керек,
Пек ялварам бизлерден сен кетме эрек.

Сой-акъраба таянгъыч, унутма, сакъын,
Джый-джыйыштыр байлыгъынъ, кель, бизге якъын.

Олюм-кетюв къарт-яшкъа ич къарамай,
Эляллыкъ алмай, айрылыкъ пек ярамай.

Акъча десенъ, къол кири, джувсанъ кетер,
Оны бильмей къулансанъ, башынъа етер.

Мабет-татув омюрнинъ манасы артыкъ,
Бойле омюр екюни — бахытлы къартлыкъ,

Бала — бавур парчасы, узьлюкмесин,
Ана-баба джуртындан чет кетмесин.

КЪАРШЫЛЫКЪЛЫ ЧЫНЪЛАР

Тайынъ, къардаш, оськендир, къой нокътасын,
Кельсенъ, тайгъа илермиз джем торбасын.

Тайны аткъа денъишмем, тайым — тайдыр,
Мусафирим мен бугунъ, севип-сайдыр.

Биз эшиттик, матайым, авургъансынъ,
Джоллыкъ джыйгъан паранъны савургъансынъ.

Джоллыкъ парам тендирист, къалтамда тура,
Асретликтен джурегим дукульдеп ура.

Аткъа минген, мурадкъа джетмей къалмай
Элем-опъке тасавур бизде болмай.

Ниет этип, чыкътым мен узакъ джолгъа,
Тайым минип, тюзгюнин алдым къолгъа.

Огъурлы болсун ёлунъ да Борагъангъа,
Менден селям айтарсынъ сорагъангъа.

Аткъа минген джигитнинъ джуреги къабдан,
Нишанлынъа унутма шертли къапан...

Нишанлым меним улема, земане къызы,
Къолу чебер, унери коп, тиге озю.

Аткъа минген — мензильге етип барар,
Асретликке коньмеген, чаресин арар.

Оттим сенинъ коюнънинъ ортасындан,
Торланды козь тоюнънынъ садасындан.

Уйдургъан: СЕТТАР ЗИЯДИН

ЙЫРЛА САЗЫМ

Муз. М. АРСЛАНОВНЫҢ

Сөз А. ВЕЛИЕВНЫҢ

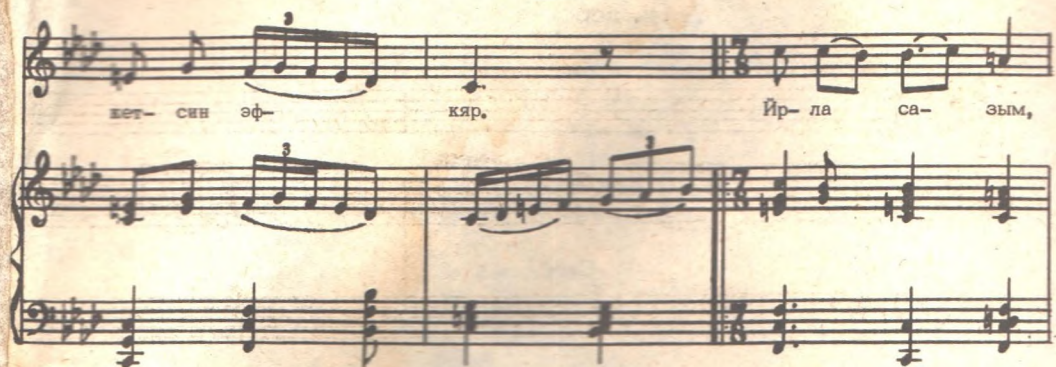
Ашыжымадан

Якъ- ма ме- ни, якъ- ма сен яр,

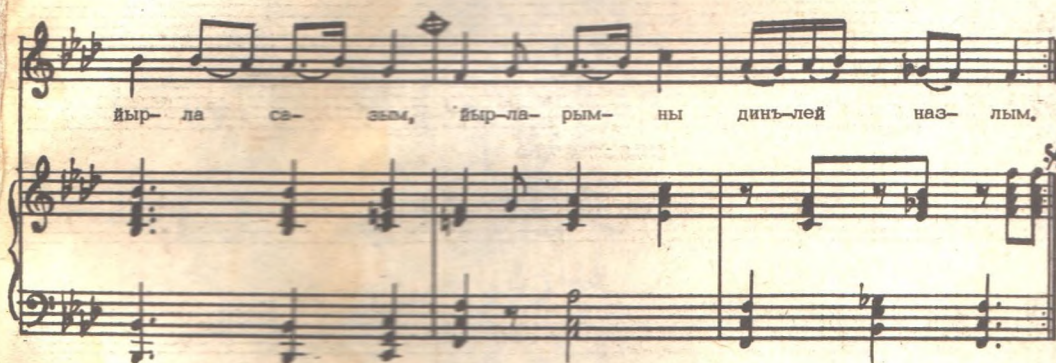
Ке- рем ки- би ян- гъан- лар бар, йыр- ла

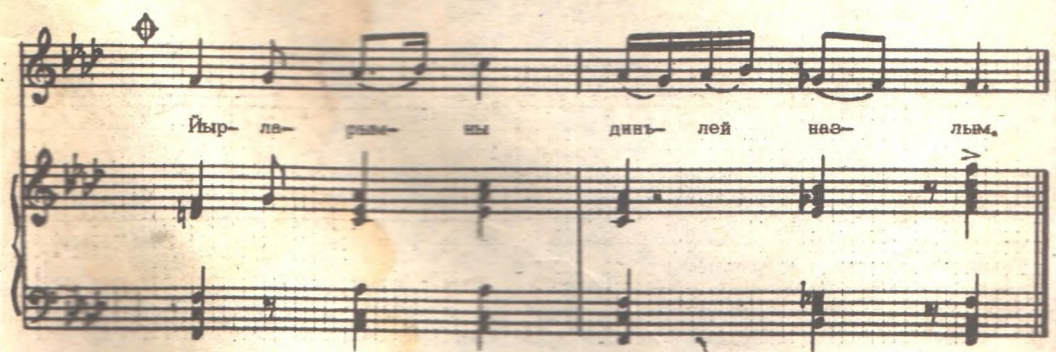
сә- зым динь- ле- ген бар, ю- рек- лер- ден

кет- син эф- кяр, йр- ла са- зым,

йыр- ла са- зым, йыр-ла- рым- ны динь-лей наз- лым,

Йыр- ла- рым- ны динь- лей наз- лым.

Якъма мени, якъма сен, яр,
Керем киби янгъанлар бар.
Йырла сазым, динълеген бар,
Юреклерден кетсин эфкъар.

Багълама:

Йырла сазым, йырла сазым,
Йырларымны динълей назлым.

Ашыкъ Умер ашкъынъ иле
Булды ёллар эр бир диле.
Сен йырласанъ гонъюль джоша,
Санки дерсинъ алем куле.

Багълама.

Тутсам назик теллеринъни,
Санам, ярнынъ эллерими?
Омюрде энъ бахтлы саям
Сеннен кечкен кунълеримни.

Багълама.

На крымскотатарском языке «Йылдыз» № 5 («Звезда» № 5)
Орган Союза писателей Узбекской ССР,
Ордена Трудового Красного Знамени типография Издательства
ЦК КП Узбекистана

Техникий редактор Э. Асанова

Бир матбаа табагъы колеминден эксик эльязмалар муэллифине къайтарылмаз.
Буюк колемли эсерлернинъ къыскъартылгъан, журнал варианты къабул олуна:
несир эсерлер 150 саифеден, назм эсерлер 700 сатырдан ашмамакъ керек.

Басылувгъа 19.08.91 с. берильди. Басылувгъа 25.09.91 с. рухсет этильди. Кягъытнынъ
форматы 70×108¹/₁₆. Офсет басма, кягъыт № 1. Шартлы матбаа табагъы 12,6. Шартлы
боялы басма табагъы 12,86. Нешрият-эсап табагъы 13,5. Тиражы 5268. Сымарыш 5914.
Фияты 1 кумюш 30 капик.

Условных печ. л. 12,6. Физ. л. 9. Уч.-изд. л. 13,5. Зак. 5914. Основан в 1980 г.

Адресимиз: 700000, Ташкент, ГСП, «Правда» газетасы сокъагъы, 41-нджи эв.
Телефонлар: 33-41-91, 33-83-63, 33-28-36.

Кърымтатар халкынынъ Къурултайы
Ресимде Къурултай делегатлары.